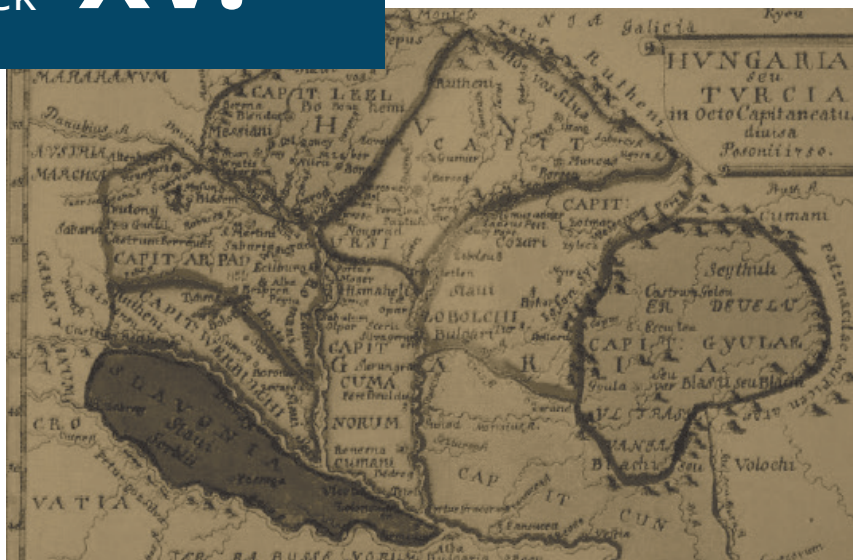

Konferenciák,
műhelybeszélgetések **XV.**

„POLITIKA, ÉLETRAJZ,
DIVAT, OKTATÁS...”

TANULMÁNYOK MAGYARORSZÁG
TÖRTÉNETÉBŐL A KÖZÉPKORTÓL
NAPJAINKIG

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

„POLITIKA, ÉLETRAJZ, DIVAT, OKTATÁS...”
TANULMÁNYOK MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉBŐL A KÖZÉPKORTÓL
NAPJAINKIG

AZ ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLÁJÁNAK
KIADVÁNYAI

**Konferenciák, műhelybeszélgetések
XV.**

**„POLITIKA, ÉLETRAJZ, DIVAT, OKTATÁS...”
TANULMÁNYOK MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETÉBŐL A KÖZÉPKORTÓL
NAPJAINKIG**

Sorozatszerkesztő:
Romsics Ignác

A sorozat legutóbb megjelent kötetei:

7. kötet: Ballabás Dániel (Szerk.): Doktorandusz hallgatók I. konferenciája.
2012. május 9. (2013.)
8. kötet: Ballabás Dániel (Szerk.): Módszertani tanulmányok (2013.)
9. kötet: Gyarmati Enikő (Szerk.): PhD-hallgatók II. konferenciája
(2013. május 3.) (2014.)
10. kötet: Rakita Eszter (Szerk.): PhD-hallgatók III. konferenciája
(2014. május 16.) (2015.)
11. kötet: Ambrus László (Szerk.): Egyháztörténeti tanulmányok (2016.)
12. kötet: Fábíán Máté (Szerk.): Doktorandusz hallgatók IV. konferenciája.
2015. május 14. (2016.)
13. kötet: Balogh Judit, Pap József (Szerk.): Nemesi és polgári szerepek, reprezentáció
és interpretáció. (2016)
14. kötet: Ballabás Dániel (szerk.): Mozaikok a 18–20. századi magyar és egyetemes
történelemből. PhD-hallgatók V. konferenciája. 2016. május 6. (2017)

**„POLITIKA, ÉLETRAJZ, DIVAT, OKTATÁS...”
TANULMÁNYOK MAGYARORSZÁG
TÖRTÉNETÉBŐL A KÖZÉPKORTÓL
NAPJAINKIG**

Szerkesztette:
Kis Csaba
Kovács-Veres Tamás Gergely
Rózsa Sándor

Eger, 2018

A szerkesztőbizottság elnöke:

Prof. dr. Romsics Ignác az MTA rendes tagja,
egyetemi tanár

A szerkesztőbizottság tagjai:

Prof. dr. Gebei Sándor
az MTA doktora,
professor emeritus

Dr. habil. Kiss László,
PhD főiskolai tanár

Dr. habil. Makai János,
PhD főiskolai tanár

Dr. habil. Miskei Antal,
PhD egyetemi docens

Dr. habil. Pap József,
PhD főiskolai tanár

Mgr. Imrich Nagy,
PhD Bél Mátyás Egyetem,
Besztercebánya

Prof. dr. Peter Kónya,
PhD Eperjesi Egyetem,
Eperjes

ISBN 978-615-5621-67-3

A kiadásért felelős az Eszterházy Károly Egyetem rektora

Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában

Kiadóvezető: Nagy Andor

Nyomdai előkészítés: Molnár Gergely

Megjelent: 2018-ban

Készítette: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdája

Felelős vezető: Kérészy László

A könyv megjelenését támogatta az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 "Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen" című pályázata

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

Tartalomjegyzék

Balla Péter: <i>A moldvai és havasalföldi uralkodók beiktatási szokásai a 16-18. században</i>	7
Benkő Gábor: <i>A Forgách család hatalmaskodási perének karriertörténeti vonatkozásai</i>	23
Kovács-Veres Tamás Gergely: <i>Borsod vármegyei armalisták a 16-17. században</i>	37
Kis Csaba: <i>Telekesy István egri püspök szerepvállalása a Rákóczi-szabadságharcban</i>	57
Bánrévi Mónika: <i>„Gyomlály, veszess, építs és plántály” Gróf Erdődy Gábor Antal püspök (1715–1744) és az egri restauráció kezdetei</i>	77
Dinnyés Patrik: <i>Egy zálog „kiváltása” - A szepességi városok visszaszerzése (1769-1772)</i>	95
Faa-Lendvai Erzsébet: <i>Számkivetésben – bencés szerzeteseink sorsa az 1786-os rendfelfoszlatás után</i>	111
Rózsa Sándor: <i>Az első kataszteri felmérés környezettörténeti forrásértéke</i>	129
Elek Anita: <i>Hatalomváltás Pozsonyban a városi színház példáján keresztül 1919–1922</i>	153
Antal Róbert: <i>Észak-Erdély reintegrációjának kérdései Jordáky Lajos nézőpontjából</i>	169
Olosz Levente: <i>Marton Ernő fiatal évei és újságírói pályájának kezdetei</i>	185
Kovácsné Magyarai Hajnalka: <i>Nőábrázolások a magyar és román államszocializmus éveinek reklámtermékeiben</i>	205
Petrikné Jánossy Csilla: <i>Történelemtanítás sajátos nevelési igényű gyermekek körében</i>	229

A moldvai és havasalföldi uralkodók beiktatási szokásai a 16–18. században

Moldva és Havasalföld az Oszmán Birodalom részeként idővel nem kerülhette el, hogy uralkodóik legitimitásukat ne a szultánoktól nyerjék el. Ennek a folyamatnak megvoltak a lépcsőfokai, a ceremóniális és a hivatalos formái is.

Havasalföld meghódítása

Havasalföld már a 14. századtól kezdve érzékelte a török veszélyt, éppen ezért már I. Zsigmond magyar királlyal (1387–1437) kereste a szövetséget, hogy egy keresztes hadjáratot szervezve kiűzzék a törököt a Balkánról. I. Mircea (1386–1418) igen aktívan dolgozott a törökellenes ligán, még azután is, hogy a nikápolyi ütközetben (1396) a nyugati erők megsemmisítő és megalázó vereséget szenvedtek a törököktől. Mircea, hogy megvédje országa területi integritását, 1391-ben nagy létszámú sereggel támadt a törökök által megszállt bolgár területekre. A hadjárat kezdetben sikeres volt, mivel a szultán kis-ázsiai hódításokkal volt lekötve,¹ viszont a támadás hírére átkelt a Dardanellákon, és sereggel vonult a havasalföldiek ellen. Mircea a sikereken felbuzdulva folytatta az előrenyomulását, de egy véres csatában vereséget szenvedett. Békekötésre kényszerült, és ígéretet tett, hogy 3 ezer aranyat fog minden évben befizetni a Portának.² Mircea nem adta fel, és már ugyanebben az évben csatlakozott Bizánc és Magyarország szövetségéhez, amely a Balkán felszabadításáért jött létre. A hadjárat kezdetben nagy sikereket hozott, visszahódították Dobrudzsát is,³ de az offenzíva hamar megakadt, és hamarosan újabb kudarcot kellett elkönyvelniük. Ettől kezdve az ország helyzete válságos lett, hiszen 1394-től a szultán alattvalójának számított, bár rendszeres adófizetőnek csak 1455-től.⁴

¹ Wilkinson 1820. 16.

² Wilkinson 1820. 17.

³ Matuz, 1990. 37.

⁴ Papp 2011. 45.

A 15. század legelején I. Bajezid szultán egy keletről jövő és hatalmas ellenféllel találta magát szemben: Timur Lenkkel. Ez az ázsiai nomád uralkodó sikerrel szállt szembe az oszmánokkal, sokáig úgy tűnt, hogy az Oszmán Birodalom szét fog esni és el fog tűnni Timur támadása révén.⁵ Mircea ezt a helyzetet kihasználva, hogy megszabaduljon az adófizetés terhetől, ismét támadásba lendült (1402), de 1416-ban a timurida állam veszélyének a megszűnése és az Oszmán Birodalom belső konszolidációja miatt a vajda ismét vereséget szenvedett.⁶

1416-tól egy békésebb időszak következett Havasalföld és az Oszmán Birodalom vonatkozásában. A helyzet 1444-ben változott, amikor II. Vlad (1436–1447) csatlakozott I. Ulászló lengyel és magyar király (1440–1444) hadjáratához, amelynek célja Konstantinápoly felszabadítása volt. A magyar katonák Havasalföldön keresztül támadtak a bolgár területekre, ehhez csatlakozott négyezer havasalföldi a vajda fiának a parancsnoksága alatt.⁷ Mint ismeretes, a hadjárat sikertelen volt, Ulászló is a várnai csatamezőn maradt. A magyarok egy része Vlad országában talált menedéket, de a vajda, félve a szultán haragjától, elfogatta az országában bujkáló magyarokat, és börtönbe vetette őket, sőt szövetségre lépett a törökökkel. Ebben a helyzetben Hunyadi János bosszúhadjáratot vezetett Havasalföld ellen, elűzte Vladot, és helyére a saját emberét, Dant ültette.⁸ Az új vajda csatlakozott Hunyadi János balkáni hadjáratához, viszont a második rigómezei csatában a magyarokkal együtt súlyos vereséget szenvedett. Ezt követően egészen 1460-ig nem történt semmilyen katonai összecsapás, ugyanakkor miután II. Mohamednek sikerült Archipelago szigetét meghódítania, a figyelme egyre északabbra fordult. A hódító szultán terveit megakadályozandó, III. Vlad (1448–1462/1476) megtámadott pár török helyőrséget, de Mohamed hadserege megsemmisítő vereséget mért a vajdáéra, a hírhedt karóba húzónak is menekülnie kellett, még hozzá Magyarországra.⁹ 1462-ben így Havasalföld trónját Mohamed III. (Szép) Radunak (1462–1473) adta. Ettől a ponttól datálható Havasalföld teljes függőségbe kerülése az oszmánoktól.

Moldva a nagyhatalmak árnyékában

A vlah vajdaságok közül Moldva mindig előnyösebb helyzetben volt, mint Havasalföld. Ștefan cel Mare (1457–1504), akit a román történetírás a „Nagy” melléknévvel illet, válságos időkben került országa élére. Nemcsak azért, mert 1453-ban az Oszmán Birodalom Konstantinápoly elfoglalásával Bizánc megmaradt részeit is annektálta,

⁵ Matuz 1990. 39–42.

⁶ Matuz 1990. 43.

⁷ Wilkinson 1820. 17.

⁸ Wilkinson 1820. 18.

⁹ Wilkinson 1820. 19.

és így protektor nélkül maradtak az ortodoxok (ennek ellenére nemcsak a bizánci hagyományokat örökölte tovább Moldva és Havasalföld, de kötődésük éppúgy szilárd maradt Konstantinápolyhoz),¹⁰ hanem azért is, mert ekkor Moldvát egyszerre több irányból fenyegették. Egyrészt az Oszmán Birodalom és a Lengyel Királyság között megújuló, a Moldva feletti befolyásért vívott háborúskodás veszélyeztette hatalmát, másrészt Hunyadi Mátyás Magyarországa szintén igényt formált a Moldva feletti hűbérurasságra. A kulturális pozitívumok mellett (pl. templomok és kolostorok építése) hadügyi reformot is végrehajtott. Addig ugyanis elég kis létszámú és fegyelmezetlen hadserege volt Moldvának, mivel annak csak a bojárok lehettek a tagjai, akik Európa más nemeseihez hasonlóan az adómentességüket katonai szolgálatért kapták. Ettől kezdve Stefan szabadparaszti egységekkel töltötte fel Moldva katonai állományát, amelynek a létszáma így 45 és 75 ezer között lehetett. Habár a katonák képzettsége és fegyelme ettől nem javult, de számuk radikális növekedése és a vajda katonai tehetsége valamelyest ellensúlyozta ezt. Ezzel együtt diplomáciai kapcsolatokat is keresett. 1471-től egyre inkább közeledett Mátyás magyar királyhoz, eltávolodva IV. Kázmértól, aki különbékét kötött a török szultánnal.¹¹

A törökkel való nyílt kenyéértörsésre 1473-ban került sor, amikor Nagy István elűzte Havasalföld trónjáról Radut, a törökpárti vajdát, a helyére Basarab Laiotăcel Bătrânt ültette, valószínűleg azzal az elgondolással, hogy a törökök ellen létrehozson egy tőle függő pufferállamot, vagyis mielőtt a török csapatok Moldva területére lépnének, gondosan felkészülhessen azoknak a fogadására.

A következő évben II. Mohamed szultán felszólította Istvánt, hogy vonuljon ki Havasalföldről és hódoljon neki. Erre válaszul a moldvai vajda szövetséget kötött Havasalföld bojárjaival és jobbágyaival, hogy együttes erővel harcoljanak a törökök ellen, mivel nagyon jól tudta, hogy a szultán büntetőhadakat fog vezényelni Moldva ellen, éppen ezért tekintélyes számú hadsereget kellett szerveznie. Ezenfelül taktikai okokból elpusztította Havasalföld és Moldva az évi termését, a gabonaföldeket és más termőföldeket pedig felgyújtotta (a felperzselt föld taktikája). Ahogy várta, meg is indult a török hadsereg, méghozzá egy jelentős haderő, amit abból tudunk, hogy Mohamed az aktuális nagyvezírt nevezte ki főparancsnoknak. De a törökök rossz taktikai érzéke (télre érték el a kiszemelt területet) és az utánpótlás hiánya megpecsételte a hadjáratot. 1475. január 10-én került sor a döntő csatára Văslau mellett, amely a fővárostól, Iașitól körülbelül 72 kilométerre feküdt, ahol István vajda fényes győzelmet aratott a török seregeken. A moldvai és a havasalföldi csapatok hadműveletei mindenképpen meglephették a török hadvezetést, mivel éppen a perzsákkal vívott harcok kötötték le a szultán figyelmét. A helyzetet csak tetézte, hogy a trapezunti miniállam, Theodori (törökül Menkü) uralkodójává saját fivérét, Alexandrut nevezte ki, amit a Porta a török belügyekbe való beavatkozásnak tartott.¹²

¹⁰ Papp 2002. 67.

¹¹ Papp 2008. 310.

¹² Papp 2008. 312.

Hogy Stefan vajda megerősítse pozícióit, 1476. augusztus 12-én juramentumban fogadott hűséget Mátyás királynak.¹³

Ugyanakkor a győzelmet nem tudta kihasználni, mivel a térség vezető hatalmait más külpolitikai célok vezérelték, nem pedig a török előrenyomulás megfékezése, visszaszorítása. 1476-ban Mohamed szultán újabb hadjáratot vezetett az engedetlen vajda ellen. A török hadak egészen északig nyomultak, még a fővárost is sikerült bevenniük. István nagy szerencséjére azonban két nem várt esemény is történt. Egyrészt Mátyás király átlátta, hogy a török csapatok Moldvában vannak lekötve, éppen ezért hadat vezetett Boszniába, hogy megtorolja Bosznia előző évi megszállását, másrészt pedig a török táborban kitört a pestis.

Ezt követően aztán a moldvai-török határon helyreállt a béke, és hosszú időn keresztül nem történtek fegyveres összecsapások. Ez leginkább azzal volt magyarázható, hogy 1481-ben meghalt Hódító Mohamed, s a trónra lépő fia, II. Bajezid (1481–1512) konfliktusba keveredett testvérel, Dzsemmel, így egy rövid időre Európa levegővételhez jutott. 1482-re Bajezidnek sikerült végérvényesen száműznie testvérét, és felkészült egy, a lengyelek ellen irányuló moldvai hadjáratra, amelynek célja a lengyel befolyás visszaszorítása volt ebben a vajdaságban. 1484-ben sikerült elfoglalnia Kiliát és Akkermant, a két fontos stratégiai pontot, ezáltal sikerült Moldvát elszakítani a nyílt víztől és a kereskedelmi bevételektől. 1486-ban egy újabb hadjáratban a törökök bevették még Suceavát is, sőt fényes győzelmet arattak Ștefan cel Mare hadai felett.

Ezt követően Moldva belpolitikailag egyre inkább instabillá vált. Uralkodók követték egymást, volt, aki többször is visszatért, olyan is, akit többször is elűztek, és olyan is, akit a lengyelek, másokat a Habsburgok, és másokat a törökök támogattak. Ez az eszkalálódó belpolitikai válság lehetőséget biztosított a Portának, hogy még inkább érvényesítse befolyását Moldva felett. Petru kénytelen volt elfogadni, hogy állandó felügyelet és kontroll alá került, mivel a szultán megparancsolta, hogy a vajda testőrségét a janicsároknak kell biztosítani.¹⁴ Ez pedig azt jelentette, hogy a moldvai uralkodó elvesztette addigi személyes autonómiáját is.

Moldva tehát egyre inkább dezintegrálódott, a bojárcládok hatalmi vetélkedéseinek esett áldozatul. Fontos állomás esetünkben az 1538. év, amikor IV. Petru moldvai fejedelem megbüntetésé céljából, illetve azért, hogy a következő évben megtámadhassa Bécsset, Szulejmán hadakat vezetett a vajdaság ellen. Elűzve Petrut a trónjáról, Szulejmán berát formájában új uralkodót nevezett ki a bojárok megkérdezése nélkül. Parancsba adta továbbá Akkerman és Kilia erődök felújíttatását, de kikötötte azt is, hogy ez a terület végleg török megszállás alá kerül, nem sokkal később itt szandzsákok is szerveztek. Vagyis innentől datálhatjuk Moldva végérvényes török függésbe kerülésének azt a formáját, amely egészen a 18–19. századig jellemezte az oszmán–moldvai viszonyokat.

A végső lépés, a moldvai vajdák „lefokozásának” utolsó mozzanata 1574-ben következett el, amikor (Rettenetes) Ioan fellázadt a Porta ellen, és segítséget hívta

¹³ Papp 2008. 313.

¹⁴ Sugar 1996. 119–120.

lengyel és kozák szövetségeseit, hogy közös erővel szakítsák ki Moldvát az Oszmán Birodalomból. A terv elbukott, és hosszan tartó válságot okozott a lengyel–oszmán kapcsolatokban, egészen 1577-ig nem kötött békét Konstantinápoly és Krakkó. A másik következménye az lett, hogy a moldvai vajdáknak az uralkodásuk minden harmadik évében hűségesküt kellett tenniük,¹⁵ ami nagyon megnehezíti a vajdák uralkodási idejének pontos meghatározását.

Moldva és Havasalföld közigazgatása és tisztségviselői

A két vajdaság közigazgatása és állami berendezkedése szinte egy az egyben megegyezett egymással. A vajda mellett mindkét országban tanács működött, amelyet dívánnak neveztek. Ebben a dívánban az ország nagyjai foglaltak helyet, de a nagy befolyású személyek ellenére is csak tanácsadó szerep jutott a tanácsosoknak, a hoszpodár (=vajda) döntése ellen fellebbezésnek nem volt helye.¹⁶ Ugyanakkor a moldvai és a havasalföldi díván eltért egymástól, méghozzá abban, hogy kik lehettek tanácsosok, és hogy hány tagja lehetett a dívánnak. A hamarabb török függésbe kerülő Havasalföldön az államtanács a fővárosban (amely ekkor Târgoviște volt), az uralkodó mellett működött. A testületnek tizenkét tagja volt, és ezek között is volt egy rangsor. A legfontosabb személyiség a tanácson belül az ország első számú ortodox méltósága, a metropolita volt. A második legfontosabb poszt a világi ranglétrán a vajdát követő Craiova bánja volt. Ez a tisztség nagy múltra tekintett vissza, akkoriban ezt a posztot a Craiovești bojár család töltötte be. Eredetileg tehát Craiova nem egy földrajzi név, hanem egy belföldi dinasztia nevét jelentette, ez a terület hivatalosan olténiai bánságként ismeretes, amely egy „állam az államban” területként létezett, kiterjedt autonómiával, arról nem is beszélve, hogy a térség kereskedelméből meggazdagodott, a Craiovában élő bojárok támogatása nélkül egyik vajda sem tudta hosszabb távon megtartani a pozícióját. Ezt a két méltóságot követte a Felső-Havasalföld bírója, a Vornic de Țării de Sus, majd a „párja”, Alsó-Havasalföld bírója, a Vornic de Țării de Jos. A rangsor ötödik helyén a logofăt állt, aki a kancellári szerepet töltötte be, ezzel együtt ő volt a nagypecsét őrzője. Ezek után következett a harmadik és negyedik vornik, akik minden bizonnyal a két „első” vorniknak a helyettesei voltak. A következő tisztségviselő a logofăt de obiceiuri volt, akinek a feladata a gazdasági ügyek intézése volt, igaz csak részben. A vornic de couttec szegény bojárok özvegyeiről gondoskodott, erre egy bizonyos mennyiségű állami pénz állt rendelkezésre. A marelevornic de poliție feladata az volt, hogy a fővárosban összegyűjtse az adót. A következő udvari méltóság a klutzier, aki a törvénykönyvek őrzőjének számított,¹⁷ a klutzier de aria egy katonai parancsnoki rang

¹⁵ Cantemir 1972. 104.

¹⁶ Wilkinson 1820. 49.

¹⁷ Moldvában az udvarmesteri posztot jelentette a klutzier megnevezés.

volt, aki ugyan részt vett a tanács ülésein, de szavazati joggal nem bírt. A díván minden tagjának olyan személyt lehetett csak választani, aki Havasalföldön született.¹⁸

Léteztek olyan tisztségviselők, akik ugyan nem szerepeltek a díván tagjai között, de fontos funkciót tölthettek be az államigazgatásban. Az első posztelnik a vajda baráti köréből került ki, ő felügyelte a különböző udvari ünnepeket, leginkább ceremóniamesterként fordíthatnánk le. A spathar egy háborús pozíciónak számított, vagyis csak háború idején neveztek ki ilyet, a havasalföldi hadak főparancsnokaként funkcionált. A vestiar az állami kincstár felügyelője volt, akinek kötelezően havasalföldi születésűnek kellett lennie. A hetman Havasalföldön a fejedelem halálos ítéleteinek a végrehajtását felügyelte az ítélőszéken, a kivégzések ügyeit intézte. A camarash vagy első kincstárnok, az uralkodó magánkincstárának az őrzője, ezenfelül a zsidók bírója is volt. Ki kell emelni még a porta-bashit, aki a Portával való diplomáciai összekötője volt a vajdának, ez a tisztségviselő tartotta fenn a kapcsolatot a pasákkal.

Moldvában Havasalföldhöz hasonlóan bojároknak nevezték az előkelőket. Cantemir szerint a bojár egy ősi szláv szó lekopott változata, amellyel a régi időktől kezdve különböztették meg az előkelők magukat a néptömegektől.¹⁹ Habár több hasonlóságot mutat a moldvai és a havasalföldi állami berendezkedés, de jelentős különbségeket is fel lehet fedezni. A teljesség igénye nélkül Moldvában is az államtanácsra, a dívánra koncentrálnak. A moldvai dívánnak nyolc tagja van, ezek kivétel nélkül világi tisztségviselők.

A legfontosabb személy a nagy logofát, „akit helyesen a fejedelemség főkancellárjának mondhatnánk,”²⁰ minden állami vezetőnek „összes többinek fölötté áll tisztségben és méltóságban, s az összes tanácskozásnak az elnöke és az irányítója.”²¹ Ezen a nagyon fontos politikai szerepen túl a nagy logofát még közvetítő szerepet is játszott az uralkodó és a bojártság között: „Majd, ha az összes bárók nevében kérni szeretnének valamit a fejedelemtől, ő adja elő a többiek kívánságait, míg azok szótlanok maradnak.”²² Emellett a nagy logofát jelölte ki a birtokok határát, sőt dönthetett az ilyen perek felfüggesztéséről is.²³ A méltóságát a nagyobb bulla fejezte ki, méghozzá aranybulla és egy arannyal körbefuttatott díszes bot, amelyet mindig magánál hordott. Amikor még Moldva nem volt török alattvaló, a logofát Moncastróban székel, amikor ezt a térséget a törökök a birodalmukhoz csatolták, a cernăuți parasztkok tizedében részesült, ebből pótolták a hivatal fenntartására szánt kiesett bevételeket.²⁴

A Vornicul de Țara de Gios, azaz Alsó-Moldva vornika (a vornik magyar megfelelője a helytartóhoz áll közel) tartományában minden hatóság élén elnökölt, ítéleteket hozhatott, sőt a bűnösöket halálra ítéelhette a vajda beleegyezése nélkül is: „...a főbenjáró

¹⁸ Wilkinson 1820. 52.

¹⁹ Cantemir 1972. 118.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

ügyekben tolvajokat, gyilkosokat, szentségtörőket, és más ilyen gonosztevőket, még a fejedelem tudta nélkül is halálra ítéltet²⁵. A hatalmi jelvénye a vorniknak szintén egy aranyozott díszes bot volt. Alsó-Moldva vornika Kilia városában székelt, de miután a törökök elfoglalták, a hivatal Barladba költözött. A vornik munkáját két kisebb rendű vornik segítette. A Vornicul de Țara de Sus, azaz Felső-Moldva vornika ugyanazokkal a jogokkal és kötelezettségekkel rendelkezett, mint az alsó-moldvai „kollégája”. A hivatal költségeit a dorohoji kerület szántóinak bevételeiből finanszírozták.²⁶

A moldvai hadak főparancsnoka a hetman volt. Irányította a lovasságot, a gyalogságot és a zsoldos katonaságot is, emellett Suceava kormányzó tisztjét is betöltötte.²⁷ Hasonlóan Havasalföldhöz, a nagy posztelnik az udvar egyik legfontosabb elöljárója, és amellett, hogy ceremóniamesterként felügyel az udvari ünnepekre, a kezében összpontosultak a más országokkal folytatott diplomáciai ügyek is, például követutasításokat adott a konstantinápolyi és a kaffai követeknek. A „küllapcsolatok” ebben az esetben az Oszmán Birodalomra és az ahhoz tartozó államokkal való kapcsolattartásra terjedhetnek ki. Fontos szerepe ellenére nem volt tagja a dívánnak, nem szólalhatott fel az üléseken, csak úgy vehetett részt a tanács ülésein, ha az érintettek – a vajda nyomására – beleegyeztek a jelenlétébe. Hivatalos jelképe egy ezüsttel bevont bot vagy pálca volt, amelyet csak az uralkodó jelenlétében hordhatott.²⁸

A nagy spătar, a főfegyverhordozó a vajda személyes testőrségének a parancsnoka, akinek a jólétét Cernăuți földjei egyik felének a bevételei biztosították. Fontos szerep hárult a nagy fegyverhordozóra a hivatalos állami ünnepeken is. Ilyen alkalmakkor díszes ruhákkal, sisakkal és drágakövekkel ékesítették, őrséget állt a templomnál, egészen addig, amíg a szentmise tartott, testőrsorfallal állt embereivel, az étkezés során pedig ülve tartotta kivont pallosát.²⁹

A nagy paharnic, vagyis a főpohárnokmester nemcsak ceremoniális szerepet töltött be, annak ellenére, hogy a leglátványosabb szerepe mutatkozott meg, ilyenkor ugyanis az ő feladata volt, hogy átadja a borospoharat az uralkodónak. Ugyanakkor a többi pohárnokkal szemben, akiknek a címe csak formális volt, a főpohárnok egyrészt törvényhatóság élén állt, másrészt a vajdai szőlőültetvényekért is felelt. A parancsára művelték megadott időben a szőlőültetvényeket, az ő hatáskörébe tartozott a szüret kihirdetése egész Moldvában, ezen felül a vincellérek is neki engedelmességek.³⁰

A nyolcadik és egyben utolsó tanácsos a vizsternik volt, akit főkincstárnoknak lehet nevezni. Feladata a közvagyon begyűjtése (azaz adószedés), a vajda megbízásából hozzá kellett fordulni azoknak, akik valamilyen kiadásukat állami pénzből kívánták finanszírozni. A bevételekről és a kiadásokról pontos számadásokat vezetett, ebben fontos szerepe volt a kincstári bürokrátáknak, vagyis a kincstári írnokoknak

²⁵ Uo.

²⁶ Uo.

²⁷ Uo.

²⁸ Cantemir 1972. 120.

²⁹ Cantemir 1972. 120–121.

³⁰ Uo.

(románul diaki de visteriének nevezik ezeket a tisztségviselőket). Ezenfelül az udvari tisztségviselők között jelentős szerepet töltött be azáltal, hogy magánál tartotta az uralkodó hálósobájának a kulcsát.³¹ Abból adódóan, hogy a díván tisztségviselői közül az utolsó helyet kapta, a méltóságának a mértéke eltért a többiekétől. Abban az esetben, ha a közvagyon kérdése kerül megtárgyalásra, nemcsak a véleményét mondta el, hanem a díván döntéseit közvetlenül ő hajtotta végre, a jelenlévők sugalmazására.³²

A moldvai és a havasalföldi uralkodók beiktatása

A téma szempontjából fontosnak látszik, hogy külön fejezetben írjunk a moldvai és a havasalföldi vajdák beiktatásának ceremóniájáról. Ebben nagy segítséget nyújt a már említett Dimitrie Cantemir munkája, aki részletesen leírja, miként történt meg a vajda beiktatása. Itt minden bizonnyal hagyatkozhatott a saját a rituáléjára is, hiszen moldvai vajdaként ezen a folyamaton neki is át kellett esnie. Munkájában folyamatosan a moldvai vajdák beiktatásáról ír, ugyanakkor azt valószínűsítjük, hogy a havasalföldi uralkodók bevezetése a hatalomba sem történhetett másképpen a 17. század során, de az is lehet, hogy már a 16. században is hasonló procedúrán kellett átesniük, erre azonban eddig semmiféle bizonyítékot nem találtunk.

Ha megvolt az a személy, akit a nagyvezír kiszemelt, egy ünnepélyes kihallgatáson kellett megjelennie a rezidencián. A kijelöltnek várnia kellett egy előszobában egészen addig, amíg a nagyvezír szolgálai fel nem sorakoznak kétoldalt, és a sorfalak között a jelölt a nagyvezírhez lépett, majd megcsókolta a kezét, és ígéretet tett, hogy mindig hűséges lesz az Oszmán Birodalomhoz. Ha ez megtörtént, újra kézcsókot kellett adnia a vezírnek, aki aztán átadta a katftánt. Miután a jelölt bemutatta azt a személyt, aki az uralkodása idején országa állandó követe lesz a Portán, ez utóbbi egy alacsonyabb rangú férfinak kijáró kaftánt vehetett át, és egy kézcsók után a két személy távozhatott.³³ Nagyon fontos itt leszögezni, hogy az Oszmán Birodalom által uralt országoknak nem volt állandó követsége Konstantinápolyban, hanem állandó követeket jelöltek ki, akik akkor látogattak el Konstantinápolyba, ha az uralkodó küldte őket, illetve ha az adót kellett befizetni. A kihallgatás után a nagyvezír kihajája vendégelte meg.

Eközben a vezír imirahorja (istállómestere) felkészített egy lovat, amelyet igen gazdagon fel is díszítettek, hogy az uralkodójelölt ezen vonuljon el. A menet valóban nagy látványosság lehetett, hiszen közel félszáz ember várta, hogy megjelenjen a jelölt,³⁴ akit a kihaja füstölővel bocsátott útjára, míg a jelölt a kihajának is kézcsókot adott. Ezt követően indult meg a menet az Aranyos vagy Kertkapu felé, a Fener irányába.

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ Cantemir 1972. 87.

³⁴ Cantemir 1972. 88.

Első helyen a csauszok és azok vezetője haladtak. A csauszok közül annyit kellett a vajdajelölt számára biztosítani, amennyit kért, itt nem volt megszabva felső határ. Aztán következtek a nagyvezír szolgálattelvői, majd az uralkodónak szánt személy, aki előtt két, saját országából származó harcos haladt, míg másik két katona a lábát fogta, miközben a lóval vonult. Ezután a jövőbeni portai állandó követ, majd az országból ideérkezett előkelők és a Konstantinápolyban nagy számban jelenlevő görög kereskedők következtek. Ugyanakkor a török katonaságnak is meg kellett adni a kijáró tiszteletet a jövőbeni uralkodó felé, hiszen ha előttük haladt el a menet, mindenkinek fel kellett állni, és a mellükön összefont karral üdvözölni a jelöltet. Ugyanakkor ez a keresztény lakosoknak is kötelező tisztelgési forma volt.³⁵

Amikor áthaladtak az Aranyos (vagy Kert-) Kapun, amely az utolsó kapu volt a szultáni palota felé, a Fener³⁶ irányába haladtak tovább. A cél a Szent György templom volt,³⁷ ahol a vajda címre pályázónak részt kellett vennie egy ortodox beiktatási szertartáson. A templomba már egyedül ment be, míg a kísérete a kapun kívül várakozott. A templom udvarán aztán a világi papság képviselői, akik éppen jelen voltak, üdvözölték az aspiránst, majd közösen léptek be a templomba, ahol a „Toexioszesztim” című liturgikus dicsőítő éneket kántálta a kórus a pátriárka vezetésével. Ez a liturgikus ének véleményünk szerint különösen fontosnak bizonyult, mivel nemcsak a papszenteléskor hallható ének volt, hanem a bizánci császárok beiktatásakor is mindig felcsendült. Tehát egy ősi hagyomány, amely a mindenkori bizánci császárt illette, fennmaradt, és a kora újkor során olyan uralkodók beiktatásakor használták, akik szervesen kötődtek a keleti keresztény kultúrkörhöz.

Ezt követően a jelölt az oltárhoz lépett, ahol keresztet kellett vetnie keleti módon, majd az ikonokat kellett megcsókolnia, mindezek után fel kellett ülnie az erre célra kialakított trónusra, ahová lépcsők vezettek. Miközben a lépcsőkön haladt, a protopresbiter³⁸ az Ekteneiát olvasta fel. Ezt követően a szentélybe lépett a vajdaságra

³⁵ Cantemir 1978. 89.

³⁶ Fener vagy Phanar: Konstantinápoly azon városrésze, ahol a görög kereskedő- és politikai elit élt. A ma városi kerületként funkcionáló Fenerben igen sok olyan fából épült palota, templom és zsinagóga maradt fenn, amely a Bizánci vagy az Oszmán Birodalom idején épült. 1453 után a kerület egy kisebb részét a Konstantinápolyi Patriarchátus kapta meg, ahol teljes önállósággal bírt. Az Oszmán Birodalom időszakában Fener görögjei, akiket fanariótáknak neveztek, egyre nagyobb befolyást szereztek maguknak gazdasági erejüknek köszönhetően. Részt vettek az oszmán hivatalok vezetésében, kieszközölték a szultántól, hogy vilajetek élére nevezzen ki fanariótát. Legnagyobb eredményük mégis az volt, hogy 1711 és 1821 Moldva és Havasalföld vajdai székébe a szultán minden kinevezéskor fanariótát bízott meg az országok irányításával.

³⁷ Arra a kérdésre, hogy a 16. század második felében, 1574 után, hol került sor erre a szertartásra, még nem találtunk kielégítő választ, ugyanis a Szent György templom csak 1602-ben, II. Máté konstantinápolyi pátriárka (1596–1603) döntése nyomán vált a patriarchátus központi templomává. Addig a pátriárkák a Szent Demeter Xyloportasz templomban székelték. Nem kizárt, hogy 1574 és 1596 között az utóbbiban történt meg a vajdajelöltek felszentelése. https://en.wikipedia.org/wiki/St._George%27s_Cathedral,_Istanbul (letöltési ideje: 2018-07-26)

³⁸ Az ortodox egyházban a második hierarchikus szinten álló, azaz presbyterre/pappá (nem püspökké) szentelt személyek címe. Az ortodox egyház – a felszentelés függvényében – hármas osztatú. Ezek a:

kiszemelt férfi a pátriárkával és a négy vagy annál több metropolitával, ahol ráadták az omoforiónt,³⁹ elmondta a koronázási imát, amely korábban a bizánci császárok imájának felelt meg, majd bekenték szentelt olajjal. Ezt követően a kiszemelt visszaült a trónusra, majd a pátriárka mondott beszédet, amikor befejezte, a vajdajelölt a pátriárkával a templom közepére ment, ahol keresztet vetett, és kézcsókkal elköszönt a pátriárkától.⁴⁰

Miután befejeződött ez a hosszadalmas és igen bonyolult szertartás, a vajdajelölt visszatért a kíséretéhez, a körülette lévők pedig visszakísérték egészen a szálláshelyéig. A lakhelyén aztán meg kellett vendégelnie a török előljárókat, majd szokás szerint kisebb értékű ajándékokkal kellett megajándékoznia a vendégeket, hogy az ügyét segítsék. Másnap a folyamat a jókívánságok tolmácsolásával folytatódott. Megjelentek a pravoszláv egyház képviselői, élükön a konstantinápolyi pátriárkával, a görög kereskedők és a keresztény államok diplomatái, akik állandó követként Konstantinápolyban éltek. Ez azért volt igen fontos, mivel sok esetben egy-egy vajda kinevezésében fontos szerepet játszottak a keresztény hatalmak követei is, így a császári követek, Franciaország, a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság diplomatái, vagy éppen a velencei bailók, esetleg azoknak a megbízottai.

A következő napok sorsdöntőek lehetnek egy-egy jelölt életében, hiszen valamilyen módon össze kellett szednie annak a pénzmennyiségnek a felét, amelyet a vajdai címért kellett lefizetnie a Portára. Ez, ha úgy tetszik, egyfajta biztosíték volt mindkét irányba. Egyrészt a Porta megnyugodott, hogy sikerült egy olyan embert találni az ország élére, aki lekötelezett a szultán irányába, és állandó nyomás alatt lehet tartani az adósság felemlegetésével. A jelölt részéről, aki az összeget önerőből képtelen volt előteremteni, ezáltal megnyugodhatott, hogy megkezdődhet a beiktatás következő fokozata, másrészt, hogy a Fényes Portán vannak olyan befolyásos támogatói, akik jó irányba képesek egyengetni a karrierjét.

Egy olyan személy, aki a vajdai címre pályázott, ezt az igen magas összeget több forrásból gyűjthette össze, de egyik sem volt veszélytelen. Az egyik a konstantinápolyi keresztény elit támogatásának az elnyerése volt. A görög kereskedőkből felépülő „másodlagos hatalmi elit”⁴¹ ugyan nem szólhatott bele közvetlenül az oszmán döntéshozatalba ekkor még, de volt rálátása a belső folyamatokra, és képes is volt azt módosítani. Erre jó példa Vitéz Mihály esete, akinek a kinevezésekor a Kantakunézoszok gyűjtötték össze a szükséges „kinevezési letétet”.

A másik lehetőség, amikor egy korábban már vajdaként uralkodót vagy annak valamelyik leszármazottját reaktiválja az oszmán politika, általában a nagyvezír, aki így

püspökké szentelt személyek (vladika/püspök, érsek/metropolita, exarcha, patriarcha), a presbyter vagy pap. Fontos kiemelni, hogy ez egyházanként változik, és még nem sikerült fényt derítenünk rá, hogy a román ortodox egyházon belül melyik fokozat áll magasabban. A világi/nős papoknál a presbiteri/papi rendnek három fokozata ismert: protoierej, ikonon, protopresbiter. A szerzeteseknél/nőtlen papoknál: archimandrita, protoszingell, igumen és hieromonach, ami az előbbiekkal ellentétben hierarchikus fokozatot jelent. Az egyházi hierarchia harmadik szintje: diakónus.

³⁹ Az omoforiónt keresztekkel vagy szentképekkel díszített széles szalag.

⁴⁰ Cantemir 1972. 90–91.

⁴¹ Păun 2012. 65.

a lekötelezettje lesz. Ebben az esetben folyamatosan meg kell ajándékoznia a „főpasát”, emellett követnie kell a nagyvezír által elvárt politikai irányvonalat. Ez történt 1568-ban, amikor az addigi havasalföldi vajdát Szokollu Mehmed nagyvezír megfosztotta a hatalmától, és helyette egy, a szíriai Aleppóban raboskodó bojárt, Alexandrut szemelt ki utódjának, „akit korábban kismiztek”.⁴² Ez a Portának teljesen megfelelt, hiszen egy olyan személy, aki teljesen kiszolgáltatott, nem fog ellenállást szítani. Ugyanakkor Albert von Wyss császári diplomata Konstantinápolyból küldött levelében megjegyzi, hogy mivel „...szűkölködő és szegény [ti. Alexandru – B. P.], az alattvalói felé kétségkívül zsarnoki hatalmat fog gyakorolni, mivel folyamatosan meg kell ajándékoznia az első pasát, akinek a jóindulatából a tartományt bírja”.⁴³

A harmadik lehetőség az volt, hogy olyan erőforrásokat találjon a jelölt, amelyik képes kifizetni helyette a „kinevezési letétet” hitel formájában, amelyet aztán kamatra kellett az uralkodónak visszafizetnie a hitelezőknek. Erre nagyon jó példa Zsarnok Áron (románul: Aron Tiranul) hatalomra jutása. 1591-ben úgy lett a moldvai bojártól uralkodó, hogy egy, a Fényes Portán nagy befolyással rendelkező orvos és nagykövet, Solomon Ben Nathan Ashkenazi,⁴⁴ több moldvai zsidó segítségével megelőlegezte számára az egymillió aranyat, legalábbis több helyen ez olvasható,⁴⁵ amit erős fenntartásokkal kell kezelni, hiszen az egy hatalmas összeg. Ha összevetjük az erdélyi éves adóval, amely tízezer arany volt, akkor azt az erdélyiek száz év alatt fizették ki. Sokkal inkább valószínűsíthető, hogy egymillió akcséról lehetett szó, amely hozzávetőleg húszezer magyar forintra tehető. Ugyanakkor amint beiktatták a vajdai hivatalba Aront, Solomon követelni kezdte a hiteltörlesztést. Ezért Aron, hogy enyhítse a moldvai zsidók irányából jövő nyomásgyakorlást, nagymértékben emelte a közterheket, ami a társadalomban dühödt ellenállást váltott ki. A lázadás elkerülése végett a korábbi hitelezői ellen fordult, és tizenkilenc zsidót végeztetett ki bírósági ítélet nélkül, ami óriási feszültséget keltett az országban és a régióban.⁴⁶ Végül az Oszmán Birodalom előljárói igen hamar megoldották a problémát: a benderi térségből török csapatok törtek be Moldvába, Aront pedig leváltották.

Visszatérve a beiktatási ceremóniához, tehát amikor a jelölt kifizette a megfelelő összeg felét, megkaphatta a beiktatási jelvényeket a miralem agától. A jelölt emberei a miralem aga elé mentek, ahol találkoztak a jelvények őrével, és zenekari kísérettel vonultak a szálláshelyre, ahol az aspiráns személyesen a miralem agától vette át a jelvények egy részét, a két lófarkat (tug) a szandzsákot (zászlót), amelyet átvéve megcsókolt, és átadott a zászlótartójának. Miután mindent megkapott, fizetett a miralem agának, majd meg is ajándékozta, általában cobolyprémmel. A kiszemelt tiszteletére pedig a délutáni ima

⁴² „que primero haviasido, y desposeydo” Ciorănescu 1940. 50.

⁴³ „Is cum site genus atque inops, absque dubio magnam insubditos exercebit tyrannidem ut habeat quod continne largiatur supremo Passa cujus beneficio provinciam obtiunit...” Hurmuzaki 1891. 584–85.

⁴⁴ <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/1993-ashkenazi-solomon-ben-nathan> (letöltési ideje: 2016-05-21)

⁴⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Aaron_the_Tyrant (letöltési ideje: 2016-05-21)

⁴⁶ <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/12939-rumania#anchor2> (letöltési ideje: 2016-05-21)

(ikindinamazi) után egy török katonai zenekar ott-tartózkodása idején minden nap játszott.⁴⁷ A vajda státusát az Oszmán Birodalmon belül mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a pasák és az erdélyi fejedelem három lófarkat kapott, a moldvai és a havasalföldi uralkodó csak egyet. Cserébe nekik kijárt a katonazenekar játéka, a pasáknak nem.

Amikor ezek a folyamatok lezajlottak, engedélyt kellett kérni, hogy eltávozhasson az országába, amelyet számára a szultán kijelölt. Ugyanakkor az engedélyt a távozásra csak a szultán adhatta meg, de ezt az engedélyt minél hamarabb kérnie kellett. Az eltávozás előtti kedden vagy vasárnapon, amikor a díván a nyilvános kihallgatásait tartotta, akkor kellett a vajdai pozícióra pályázónak a szultán elé járulni. Az Oszmán Birodalom mindig adott szertartásainak a külsőségére, ebben az esetben sem volt ez másképpen. Ekkor kapja meg a muszur agától a kukkát,⁴⁸ amelyet fel is tesznek neki. Ezzel kívánják kifejezésre juttatni, hogy a vajda helye a janicsárok testületében van, hiszen a kukka a janicsárok egyik fontos attribútuma. Emellett díszkaftánt kapott, míg huszonhét másik kaftánt a bojárok kaptak. Felmerül a kérdés, hogy azok kaphatták-e, akik az ország dívánjában foglaltak helyet, vagy azok, akik ott voltak, esetleg a vajdákra bízta, kiknek adnak. A kaftán fontos és átvitt jelentéstartalommal bírt, hiszen a beöltöztetés az alávetettség jele volt. Az is igen beszédes, hogy a folyamat során a szultán nem szólította meg a jelölteket, csak a nagyvezírnek mondja, hogy mit tegyen meg, hogyan esküdjön hűséget, mi legyen az eskü szövege.⁴⁹ A közvetítő személye mindenképpen azt feltételezi, hogy a Porta így is jelezni kívánta, hogy hol van és hol lesz a jövőbeni vajda helye: az oszmán alattvalók között.

Miután ez megtörtént, megkapta a felszerszámozott lovat a szultáni istállóból, amelynek a balján kard, jobb oldalán a buzogány található. Ismét ellátogatott a Szent György templomba, hogy a pátriárka és a többi világi vezető ismét elvégezhesse a korábban ismertetett beiktató szertartást. Miért lehetett szükség az újbóli beiktatásra? Ez talán azzal magyarázható, hogy addig nem tette le a hűséget a szultánra, és addig a pontig váratott magára az oszmán megerősítés. Amikor a szultáni audienciát is sikeresen letudta a jelölt, már biztos volt, hogy megkapja az ország irányítását. Eközben a szultáni kancellárián hozzáláttak a kinevező okirat, a berát-ihümayun kiállításához, amely a reisül-küttab vagy reiseffendi, vagyis a birodalmi kancellár hivatalának a feladata volt. Másnap a reisül-küttab elküldte az iratot, és megparancsolta a most már uralkodónak tekinthető személynek, hogy hagyja el az oszmán fővárost, erre egy hét állt a rendelkezésére, amelyet be kellett tartani.

A távozás előtti nap a vajda engedélyt kért, hogy elbúcsúzhasson a nagyvezírtől és a kihajától, majd felkészült a távozásra az iszkienne agával, aki ezután a fővárosban bevezette őt a hatalmába (ez volt a beiktatás utolsó állomása). Az utolsó nap éjjelén még titokban meglátogatta azokat a személyeket, akik Konstantinápolyban egyengették az útját.

⁴⁷ Cantemir 1972. 93.

⁴⁸ A janicsáraga helyettese, azért ő kapta ezt a feladatot, mert a nagyvezír személyes biztonságára kirendelt őrséget vezet, vagyis a vajda a nagyvezírhez tartozik.

⁴⁹ Cantemir 1972. 94–95.

A Konstantinápolyból való kivonulás is megtervezett rend szerint történt meg. Első helyen a zászlótartó vonult a szandzsákkal, amelyet a miralem agától kapott a vajda. Mögöttük következtek a moldvai lovasok, ha voltak, aztán egy keresztény zenekar, majd a moldvai bojárok és a vajda követei, akiket jobbról és balról csaszok követtek, aztán a felékesített lovak jöttek, akiket egyik oldalról hat császári és két moldvai gyalogos katona kísért. Ekkor következett a kijelölt uralkodó, akitől kissé lemaradva baloldalt az iskiemne aga, jobboldalt pedig a szandzságagasi⁵⁰ haladt. Mögöttük a vajda szolgálói, majd a szandzságagasi alattvalói következtek, akik három vörös lobogót hordoztak, ezek közül az egyiket, méghozzá a középsőt, a török félhold volt.⁵¹ Ebben a felállásban lassú léptekkel hagyták el Konstantinápolyt. A folyamat ugyanakkor itt nem ért véget, hanem folytatódott az uralkodó országában.

Eddig még nem találtunk havasalföldi beiktatási szertartást, ezért most Cantemir nyomán haladva azt vizsgáljuk meg, hogy melyek voltak azok az utolsó mozzanatok, amelyek segítségével végül valaki moldvai vajdává vált, feltételezve, hogy a havasalföldi uralkodónak is hasonlóképpen fejeződött be a bevezetése a hatalomba.

A menet, amint elhagyta a fővárost, átlépve a moldvai határt, először Galați városában pihent meg, ahol már moldvai bojárok és előljárók várták az új uralkodót, onnan pedig a moldvai fővárosba, Iași-ba vonultak, a Szent Miklós templomba, ahol a metropolita és a helyi papság üdvözölte az új vajdát, és jókívánságait fejezte ki irányába.⁵² Ezt követően a város vajda palotája felé vették az útjukat. Itt meg kellett jelenni a bojároknak, a katonai parancsnokoknak, és általában eljöttek a legtehetősebb városi kereskedők is. Majd az iskiemne aga átadta a szultáni parancsot, a hükm-ihümayunt, amelyben megüzente az alattvalóinak, hogy fogadják el uruknak az általa kijelölt személyt, de a vajdától is elvárja, hogy ne háborgassa az alattvalóit. Ezután az aga egy újabb kaftánt adott rá, majd besegítette a trónusba.⁵³ Mind a beöltöztetés, mind pedig a beültetés egyértelműen jelezte, hogy a vajda a szultán alattvalója volt, tőle kapta a hatalmát, és bármikor el is vehette tőle.

Összegzés

Összegezve tehát az Oszmán Birodalom kapcsolatát Moldvával és Havasalfölddel elmondhatjuk, hogy ez egy nagyon is alávetett kapcsolat volt, még az uralkodó is teljes egészében a Porta kegyétől függött. Az oszmán „politikacsinálók” szemszögéből mindez rendkívül kényelmes pozíciónak minősült, hiszen teljes egészében ellenőrzésük alatt tudták tartani ezt a két országot, és mivel azok uralkodói is teljes mértékben a

⁵⁰ A zászló őrzőjének címe az Oszmán Birodalomban.

⁵¹ Cantemir 1972. 99.

⁵² Cantemir 1972. 100.

⁵³ Cantemir 1972. 101.

szultántól függtek, hűségesek voltak, hiszen állandóan ajándékokkal kellett meglepniük a feljebbvalóikat. Emellett tartoztak a „kinevezési letét” másik részével, így bármelyik pillanatban elmozdíthatták őket, és ilyenkor egyik nagyhatalmú szomszéd sem sietett a vajdák megsegítésére.

Másrészt viszont éppen ez az egzisztenciális kiszolgáltatottság okozta a két ország belpolitikai instabilitását. Ugyanis a helyi bojárelit, főleg ha olyan személyt neveztek ki az oszmánok, aki a kinevezését megelőzően a birodalom valamelyik tartományában élt, árgus szemekkel figyelte a vajda minden lépését, hiszen nem láttak mást benne, mint egy helytartót, aki mindenben kiszolgálja az oszmán politikai elit akaratát. A másik probléma pedig a nincstelenségükből fakadt. Mivel nem volt elég pénzük a vajda cím megvásárlására, kölcsönt kellett szerezniük, amelyet rövid időn belül törleszteniük kellett. Ha pedig valamelyik fontos politikusnak köszönhették a kinevezésüket, akkor azt a személyt folyton meg kellett ajándékozniuk, különben elvesztették a támogatását. Egy-egy vajda számára komoly gondot okozhatott, amennyiben a pártfogójuk kegyvesztetté vált a Portán, ilyenkor ugyanis megtörténhetett, hogy politikai irányváltás következett, amelybe a vajda már nem fért bele. Persze megesett az is, hogy a korábbi pártfogó saját jól felfogott érdekében „ejtette” az addigi támogatottját. Ilyen körülmények között egy-egy vajdának nagyon nehéz volt hosszabb távon terveznie, és sokkal nehezebb volt „belesimulnia” az oszmán belpolitikába, jóval nehezebb, mint az erdélyi fejedelemnek.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

Cantemir Dimitre 1972: Moldva leírása. Budapest.

Ciorănescu Alexandru 1940: Documenteprivitoare la istoriaromânilor. Culese din Arhivele din Simancas. București.

Hurmuzaki, Eudoxiu de 1891: Documente privitoare la Istoria Românilor. Volumul II. Partea I. București.

Matuz József 1990: Az Oszmán Birodalom története. Budapest.

Papp Sándor 2002: Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom észak-nyugati határainál (diplomatikai vizsgálat a román vajdák szultáni ’ahdnāméi körül). Aetas 17. 67–96.

Papp Sándor 2008: Ștefan cel Mare, Mátyás király és az Oszmán Birodalom. Hadtörténelmi Közlemények. 121. 303–325.

Papp Sándor 2011: Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban. Keletkutatás (2011. tavasz) 25–72.

- Păun, Radu G. 2012: Belső ellenségek: Hatalmi kapcsolatháló és oszmánellenes katonai lázadások a 16–17. századi Havasalföldön és Moldvában. *Korall*. 13. 62–89.
- Sugar, Peter F. 1996: *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354–1804*. Seattle.
- Wilkinson, William 1820: *An Account of Principalities of Wallachia and Moldavia with Various Political Observations Releating to Them*. London.

BENKŐ GÁBOR

A Forgách család hatalmaskodási perének karriertörténeti vonatkozásai

Bevezetés

A középkori- és kora újkori nemesség és arisztokrácia történettudományi és ezen belül társadalomtörténeti feldolgozása nehezen elképzelhető a jogtörténet bevonása nélkül. Az említett periódusban ugyanis leginkább birtokjogi okokból kifolyólag, de a felsőbb társadalmi rétegek mindennapi életének részét képezte a pereskedés vitatott birtokrészek, avagy hatalmaskodások miatt. A köztörténet alakulása ezt tovább fokozta a fiskális perek által, a végrendelkezés szintén fontos aktust jelentett a kor jogi életében. Jelen tanulmányomban azt kívánom feltárni, hogy egy 16. századi hatalmaskodási per, mely a jogtörténet témakörébe is eshet, milyen történeti forrásértékkel bír – leginkább a társadalomtörténet-írás számára. A fent említett eset a Forgách család 1548-as hatalmaskodása, valamint az azt követő kétéves per, majd ítélet. Ezt a tanulmányban részletesebben ismertetni kívánom, ugyanakkor a fókuszban nem ennek eseménytörténete áll, sokkal inkább azt kívánom vizsgálni, hogy ebből az esetből milyen, a történettudomány számára hasznos információk szűrhetőek ki, mit árul el a hatalmaskodás és az azt követő felségárusítási per, valamint az ítélet a kor társadalmi viszonyairól, illetve a Forgách család karrierépítésben betöltött szerepéről.

Ennek tárgyalásához szövegemben először röviden bemutatom, hogy milyen társadalmi viszonyok, pontosabban milyen karrierlehetőségek álltak rendelkezésre a 16. század első felének nemessége és arisztokráciája számára. Ezt követően a Forgách család az időszakban leginkább meghatározó tagjának, Forgách Zsigmondnak (?–1563) élettörténetét kívánom bemutatni 1548-ig, majd ezt követően a hatalmaskodás és a per lefolyását, majd az ítéletet, hogy aztán az ebből levonható, a történetírás számára releváns következtetéseket prezentáljam.

Karrierlehetőségek a 16. századi magyar nemesség számára

1527-től kezdve két királyi udvara volt a Magyar Királyságnak: Szapolyai Jánosé és I. Ferdinándé.¹ 1540-ig így két udvar volt, ahol a nemesség karrierjét építhette, s ezt a lehetőséget, valamint a polgárháborús helyzetet ki is használta: a pártváltások eszközét gyakorta alkalmazta az aktuális politikai helyzetétől függően. Szapolyai 1540-es halála után azonban a helyzet bizonyos tekintetben megváltozott. János Zsigmond csupán *electus rex* lett, az oszmánok akarata szerint a Szent Koronával sosem koronázták meg, a 16. század hatvanas éveire pedig végleg eldőlt, hogy az 1526 előtti Magyar Királyság jogutódja Ferdinánd királysága lesz.² Így a Ferdinánd uralma alá eső Magyar Királyság elitjének a bécsi (1584 és 1612 között, II. Rudolf uralma idején a prágai) udvar maradhatott alternatíva. A Habsburg udvarokba a korábbi magyar udvar elemei is integrálódtak, és noha a magyar udvari méltóságok egy része gyakorlatilag jelképes címmé vált, szerepük csupán a királlyá koronázáson volt, a felső táblán az országgyűlések alkalmával és a Magyar Tanács (*Consilium Hungaricum*) tagjaiként politikai befolyásuk tetemes maradt.³ A hatalmi központ Bécsbe, majd Prágába tolódása számos nehézséggel járt a magyar nemesség számára. Határon túli, idegen környezetben kellett az osztrák, német, spanyol, németalföldi és cseh ellenlábásokkal az érvényesülésért megküzdeni.⁴ Ezeket a polgárháborús és az oszmánokkal való harcok nehezítették,⁵ melyek folyamatosan fenyegették birtokaikat, a nyelvi nehézségek és a kapcsolati tőke hiánya is tovább súlyosbították a helyzetet, a jelenlévő németellenesség, a bécsi oldalon pedig bizonyos fokú bizalmatlanság a magyarokkal szemben.⁶ Ennek tükrében a magyar nemességnek csak egy része vállalkozott a bécsi integrációra, akik felismerték a lehetőségeket, és képesek voltak tudatos tervezéssel építeni karrierjüket. Több út is létezett pozícióik erősítésére, s egy család megfelelő stratégiával ezek kombinálását kiaknázva komoly befolyásra tehetett szert. A következő utakat különíthetjük el: katonai, főpapi, hivatalnoki, és az udvari, magyar országos főméltósági karriermodell.⁷ A Forgách

¹ A helyzetet tovább bonyolította, hogy Ferdinánd királyságában Bécs és Pozsony, míg Szapolyai esetében Buda és Várad is királyi központok voltak. Pálffy 2010. 103.

² Pálffy 2010. 103.

³ Pálffy 2010. 105–108.; Pálffy 2009. 10.

⁴ Pálffy 2010. 110.; Pálffy 1999. 338–344.; Pálffy 2003. 51–53.; Pálffy 2002. 315.

⁵ MNL OL P 287 Fasc. T. No. 13. Forgách Simon végrendelete jól mutatja, hogy az ekkor már nagy hatalmú és gazdag főúr számolt birtokai török kézre kerülésének lehetőségével s végrendeletében ennek megfelelően rendelkezett birtokairól. „Ha penig úgy történék az dolog kit az mindenható Isten eltávoztasson az ő végzetetlen jóvoltából, hogy az itt való mátyusföldi jószágunkból pogány miatt az két fiam kiveszne, és mindnyájan csak Hertnekre kelletnék szorulniok, tehát tartozik Forgách Zsigmond minden pörpatvar nélkül ezekenek az ő részeket mind az házból, mind az többi jószágból kiadni, Ondból és Aszalóból is. Viszont ha Forgách Zsigmond is kiveszne abból az fölföldi jószágból, tartozzanak az öcsei ötet is mind az házakban mind az jószágokban bele bocsátani minden pörpatvar nélkül és az ő részét kiadni azokból.”

⁶ Pálffy 2010. 111.

⁷ Pálffy 2010. 125.

család is megfelelő tervezés és ambíciói segítségével ezeken az utakon emelkedett fel az arisztokrácia soraiba, 16. századi *homo novus*ként. Az említett utak közül az országos tisztségek (ebben az időszakban a nádor, az országbíró, a horvát-szlavón bán, a tárnokmester, valamint a pozsonyi ispán, továbbá a már említett névlegessé vált királyi főméltóságok)⁸ megszerzésével az 1498. évi 22. tc. szerinti „igazi bárói” (*veri barones regni*) címre lehetett szert tenni. Ugyanakkor a többi úton is lehetőség nyílt bárói címet szerezni, mivel az 1540-es évektől vált általánossá az a tendencia, hogy az uralkodók adományoztak bárói címeket új hívek és új támogatói réteg teremtése céljából, s ezek a bárói címek már örökletesek voltak.⁹ Ezek képezték a „névleges”, vagy „természetes bárók” (*barones solo nomine* vagy *barones naturales*) csoportját. A katonai karrier külön kiemelését érdemel, mint lehetséges megoldás. Pálffy Géza kutatásának eredményeiből tudjuk,¹⁰ hogy a bárói címszerzés folyamán a katonai szolgálat dominált, illetve a katonai szolgálatot kombinálták a feltörekvők más megoldásokkal, mint erre a Forgách család esetében is fogunk példát látni. A katonai dominancia pedig nyilvánvalóan annak köszönhető, hogy az ország hadszíntér volt a vizsgált időszakban.¹¹ A nemesi családoknak eleve létszükségletté vált a katonáskodás a birtokaik védelme érdekében, az oszmánokkal és a belső problémákkal, hatalmaskodásokkal szemben is szükség volt erre. A végvári szervezet és annak kialakulása pedig újabb lehetőségeket kínált erre: a végvidéki és kerületi főkapitánysági és helyettesi posztok ugyancsak érvényesülési lehetőséget kínáltak.¹² Ezzel párhuzamban azonban az udvari hivatali karrier is fokozatosan felértékelődött, mivel jelentős lehetőséget kínált udvarbeli (és így sok esetben egyúttal nemzetközi) kapcsolatok kiépítésére.¹³

Forgách Zsigmond karrierépítési tevékenysége

A Forgách család 16. századi érvényesülésének alapjait a gácsi ág tagja, Zsigmond rakta le, szerteágazó tevékenységével és nevelési stratégiájával. Ténykedésének elemei (katonai és hivatali karriere, kapcsolati rendszere és nevelési stratégiája) egymástól nem elválaszthatóak, ugyanakkor bemutatásuk külön-külön szemléletesebb s a konzekvenciák levonását is elősegíti.

⁸ Pálffy 2009. 9.

⁹ Pálffy 2009. 10.; a Forgách család is ilyen örökletes címet kapott 1560-ban. MNL OL P 287 Fasc. A No. 30.

¹⁰ Pálffy 2009.

¹¹ Pálffy 2010. 165.

¹² Pálffy 2010. 173.; PÁLFFY 1997.

¹³ Pálffy 2002. 322.

Ennek tükrében a következő szempontokat különítem el:

1. Zsigmond közéleti, hivatali pályája, katonai működése
2. Kapcsolati hálójá, családi stratégia

Közéleti hivatali pálya, katonai működés

Zsigmond I. Ulászló és II. Lajos udvarában lehetett cubicularius,¹⁴ noha a szakirodalomban ellentmondások mutatkoznak: 1904-es Forgách Ferenc-monográfiájában Bártfai Szabó László azt állítja, hogy Zsigmond II. Ulászló és II. Lajos kincstárnoka volt, s Bartoniek Emma kora újkori magyar történetírást összefoglaló munkájában is ez szerepel. Ugyanakkor Bártfai 1910-es monográfiájában, mely a család egész történetét feldolgozza, már azt olvashatjuk, hogy „a mohácsi csata előtti időben közpályán nem szerepel”.¹⁵ Az, hogy I. Ferdinánd a Magyar Kamarában tisztséget adott neki, arra enged következtetni, hogy pénzügyi tapasztalatokkal bírt, tehát ilyen ügyekkel korábban is foglalkozott az említett tisztség betöltőjeként, sőt azon tény, hogy a XVI. századi *homo novus*ok esetében jellemző gyakorlat volt II. Lajos udvarában szolgálatot vállalni (példa erre Nádasdy Tamás királyi titkári szolgálata).¹⁶ Ennek a kérdésnek a megnyugtató tisztázása még a kutatás további feladata. Azt biztosan tudjuk, hogy a mohácsi csatában nem vett részt. A csata után viszont családjának kiemelkedő vezető alakja lett. Mohács utáni szerepét illetően számos kérdés felmerül, ugyanis Bártfai Szabó László a következőket írja: „Forgách Ferencz történetíró atyjáról megemlíti, hogy szívvel-lélekkel csüggett Szapolyai királlyá választásán. A család második tekintélyes tagja, Zsigmond azonban nem vallott nyomban színt, várta a fejleményeket”.¹⁷ Ez abban a tekintetben ellentmondásos, hogy Ferenc apja, Zsigmond az egyetlen a családban ebben az időszakban ezen a néven. Ezt az ellentmondást két módon lehet feloldani. Először is: a két személy, aki a szövegben szerepel egy és ugyanaz, tehát Zsigmond először csatlakozott Szapolyaihoz, majd kihátrált a politikából feltehetően az 1527-es harcok hatására. A második pedig az, hogy Bártfai nevet tévesztett.¹⁸ Ebben az esetben Zsigmond Szapolyai pártjára állt, míg a család másik jelentős tagja – erre több jelölt is akadhat – nem foglalt állást a politikában, bár ez szerintem kevésbé valószínű. Az bizonyosnak látszik a tények alapján, hogy Zsigmond Szapolyai pártján állt, ugyanis Ferdinánd 1527-ben Jatho, Pöstyén, Mezőkeszi és Sók Nyitra vármegyei birtokokat Maczedóniai Lászlónak és Thurzó Eleknek a Forgách család elővételi jogát figyelmen

¹⁴ Bartoniek 1975. 222.; Bártfai 1904.

¹⁵ Bártfai 1910. 231.

¹⁶ Dominkovits – Pálffy 1997. 773.; Kubinyi 2006. 14., 21.

¹⁷ Bártfai 1910. 207.

¹⁸ Monográfiája igen nagy terjedelemben ölel fel több évszázadot a kor szintjén a teljességre való igényvel, ezáltal a hibák előfordulásának esélye is nő.

kívül hagyva adományozta.¹⁹ A gácsi ágnek, melynek Zsigmond tagja volt, birtokai és érdekeltségei Nyitra megyéhez kapcsolódtak (a ghymesi ág inkább Bars vármegyéhez kötődik), így egyértelmű, hogy a rendelkezés őket sújtotta. Az általam elsőként említett megoldást, vagyis, hogy Zsigmond először Szapolyai pártján állt, majd visszakozott, támasztja alá az is, hogy Bártfai már a későbbiekben ennek alapján beszéli el a további eseményeket. Az is bizonyos, hogy a ghymesi és gácsi ág egységesen foglalt állást Ferdinánd mellett, s ez abból is látszik, hogy a két külön ágba tartozó Zsigmond (gácsi ág) és Ferenc (ghymesi ág) 1533-ban közösen kaptak Ferdinándtól megbízást, hogy Ugróc várát Thuróczy Miklós országbírónak adják át.²⁰ Ferencet Ferdinánd nevezte ki lévai várkapitánnyá. Zsigmondtól nem volt idegen a katonai szolgálat, illetően érdemei elismerése 1538-ban az az adomány, mely az elpártolt Szokolóczy Péter birtokait juttatta számára.²¹

A katonai elem kisebb jelentőségű volt Zsigmond karrierjében, a hivatali életben komolyabb sikereket ért el, legalábbis ezt feltételezhetjük abból, hogy e téren folytatott tevékenységével kapcsolatban valamivel több adatunk van, mint katonai pályájáról, bár a differencia nem oly nagy. A Magyar Kamara keretein belül tevékenykedett, mely 1528-ban alakult meg, Ferdinánd első meghatározó pénzügyi reformintézkedéseként.²² Őt tanácsossal jött létre, a magyarországi pénzügyek irányítására hozta létre az uralkodó, érthető módon szervesen összefonódva a késő középkori gyökerekkel, mivel az élére a királyi kincstartó került.²³ Központja eredetileg Buda, majd Pozsony volt. Zsigmondot valószínűsített korábbi, a Jagelló-udvarban betöltött *cubicularius* méltósága alkalmassá tette a szerepvállalásra, és minden bizonnyal korábbi (feltételezhetően katonai) szolgálataival reputációt szerzett Ferdinándnál, mivel az uralkodó a kamara posztjaira a megbízható embereit nevezte ki.²⁴ Feltehetően 1537-ben nyerte tisztségét, illetve a legkorábbi forrás, mely kincstárnokká választásáról szól, az 1537-es nyitrai részleges gyűlés, ahol a hadi célokra beszedett adók kezelésével bízták meg,²⁵ ötven forintnyi fizetést szabtak meg a számára havonta.²⁶ Zsigmond kincstárnoki működésével kapcsolatban a következő adataink vannak: 1545. május 21-én Diószegen kiállított elismervény tanúskodik kincstárnoki fizetéséből átvett 200 forintról, valamint szintén ebből az évből Ény birtokának adománylevele is kapcsolatban állhatott a szolgálataival.²⁷ 1546-ban is viselte a méltóságot, 1547-ben pedig a nagyszombati országgyűlés törvénykönyve alapján Thurzó Ferencsel együtt a kamara elnöke volt,²⁸ ám kettejük

¹⁹ Bártfai 1910. 208.

²⁰ Bártfai 1910. 208.

²¹ Bártfai 1910. 209.

²² Pálffy 2010. 191.; F. Kis 1995. 5–16.

²³ Pálffy 2010. 191.

²⁴ Pálffy 2010. 191.; F. Kis 1995. 19.

²⁵ „Ad accipiendam autem et dispensandam pecuniam contribucionis huius, delegimus Egrgegium dominum Sigismundum Forgacz de Ghymes [...]” Fraknói 1875. 30.

²⁶ Fraknói 1875. 22.

²⁷ MNL OL A57 Libri Regii 2.131; Ény birtokát Forgách Lászlóval együtt kapta.

²⁸ „[...] Ordines et Status communibus votis elegerunt duos Thesaurarios, alterum videlicet ex ordine

súlya minden bizonnyal nem volt egyforma, hiszen Thurzó havi 60 forintot, 50 lovas tartására ugyancsak havonként 150-et, Forgáchnak hasonló célra 32 és 25 lovasra 75 forintot rendelt.²⁹ Ebből látszik, hogy Thurzó Ferenc volt inkább irányító szerepben Forgách Zsigmondhoz képest. 1548-ban változatlanul a cím birtokosa volt, tudjuk ezt Báthori András nyugtájából és Dobó István leveléből, melyet Zsigmondhoz mint kincstárnokhoz címzett.³⁰ Hivatali karrierje 1548-ban szenvedett törést.

Az 1548-as hatalmaskodás és felségárulási per

1548 őszen történt az a hatalmaskodás, mely Forgách Zsigmond és időlegesen a család karrierjét és előmenetelét megtörte. A továbbiakban vázolom a jogsértő cselekmény történeti tényállását. 1548 októberében Puchaim Farkasnak, a bányavárosok főkapitányának az adók katonaságra eső részének beszédésével megbízott hadnagyát, Koppány Györgyöt a család tagjai, Forgách Péter és Forgách János földesúri jogaiknak sérelme címén megtámadták az éjszaka folyamán az újfalusi kastélyban a kíséretével együtt, a főkapitányt elfogták, bántalmazták, majd megkötözték, a család komjáti kastélyába vitték, ott haditanácsot tartottak, majd ennek döntése alapján megölték, az uralkodói lobogót pedig a kastélyra gúnyból felhúzták.³¹ A hatalmaskodás és felségárulás büntetést fokozta, hogy Forgách Zsigmond mint a kamara tisztviselője, ha tettlegességgel nem is járult hozzá annak végrehajtásához, de a későbbi ítéletlevél szerint mint felbujtó és tanácsadó, annak részese volt.³² November 14-én Ferdinánd már reagált az eseményekre, a család birtokait lefoglaltatja, a bűnösöket pedig maga elé idézte,³³ ugyanakkor ennek az érintettek (Zsigmond, László, Péter és János) nem tettek eleget, az idézés lejárta után a család tagjai oltalomlevelet kértek, helyette a király Horváth Bertalan kapitányt rendelte melléjük.³⁴ Forgách Zsigmond és László ezt követően megjelentek az országgyűlésen, ugyanakkor a király parancsa ellenére távoztak is onnan, majd maguk helyett ügyvédek küldtek az országgyűlésre, aki viszont nem tudta a vádlottakat tisztázni.³⁵

dominorum, Reverendissimus Dominum Episcopum Nitriensem, alterum vero ex ordine Nobilium, egregium Sigismundum Forgach, [...]” Fraknói 1875. 136.

²⁹ Fraknói 1875. 104.

³⁰ Bártfai 1910. 213.

³¹ Abból, hogy a Forgách család megengedhette magának, hogy az uralkodó tisztségviselője ellen fegyvert fogjon, pozícióinak megerősödésére következtethetünk. Az esemény egyébként igen hasonlóan Illésházy István esetéhez. Bártfai 1910. 214. (Bártfai tévesen 1541-re írja a gyilkosságot, holott a szövegben előtte is és utána is 1548 szerepel, az ügyben készült iratok is 1548-at jelölnek meg. Abban is ellentmondás fedezhető fel, hogy a 213. oldalon Bártfai szerint Zsigmondot állásából nem mozdítják el, majd a 214-en pedig már azt írja, hogy a király elbocsájtotta. A második megállapítás igaz.)

³² MNL OL A57 Libri Regii A57 2.399.

³³ MNL OL P 287. Fasc. A No. 25

³⁴ Bártfai 1910. 214–215.

³⁵ Uo.

Ezalatt a helyszínen vizsgálatot folytatott Ferdinánd megbízásából Bornemissza Gergely, az országgyűlés pedig Burányi János Bereg és Thethei Lőrinc Ugocsa megyei küldötteket delegálta a vizsgálat, illetve a per ellenőrzésére.³⁶ Ennek következménye volt, hogy november 27-én I. Ferdinánd hűtlennek nyilvánította a vádlottakat, s fej- és jószágvesztésre ítélte őket,³⁷ 28-án pedig Ráveni Mihály országbírói és szlavóniai ítélőbírót utasította javaik lefoglalására, ugyanakkor a fejesztés büntetése egyelőre elmaradt.³⁸ A kivégzések időleges elkerülése lehetőséget adott a Forgách család számára, hogy kísérletet tegyen az ügy rendezésére, és az uralkodói kegyelem elnyerésére. A kegyelem elnyerésében legfontosabb szerepet a családi kapcsolati háló jelentette, melyet a megfelelő helyen fogok bemutatni. A Forgách rokonságba tartozó Révay Ferenc Turóc vármegye főispánja és Mérey Mihály személynek közbenjárása kiemelkedően fontos szerepet játszottak abban, hogy a sérelmet szenvedett Koppányi család és a Forgáchok között megegyezés jöhessen létre a királyi kegyelem első feltételeként, de fontos kiemelni, hogy Nádasdy Tamás országbíró, Károly osztrák főherceg valamint Salm-Neuburg Miklós magyarországi főkapitány is közbenjárt a Forgách család ügyében.³⁹

A kegyelem megszerzéséhez szükséges kapcsolati háló

Az előbbieken felvázolt hivatali és katonai karrier, mint láttuk, a család és kapcsolatok nélkül önmagában nem működhetett, épp ezért érdemes kitérni erre a kérdésre is, ha meg akarjuk érteni az események miértjét, ugyanis ez adta meg a hátteret és a keretet a felemelkedésen való munkálkodáshoz, a hatalmaskodási ügy esetében pedig egyenesen létszükséglet volt.

Kapcsolatok tekintetében két markáns csoportot különíthetünk el: a közéleti működés során kiépített kapcsolatok, valamint a rokoni szálak. A kegyelem szempontjából fontos hivatali kapcsolatnak tekinthetjük azt, hogy Forgách Zsigmond, mint a kamarai szervezethez tartozó tisztségviselő a hasonlóan udvari tisztségeket betöltő Nádasdy Tamással itt ismerkedhetett meg, s kerülhetett kapcsolatba, valamint hivatali és katonai pályafutása során szerezhette meg Károly főherceg és Salm Miklós támogatását is. Nádasdy Tamás és a Forgách család kapcsolata a továbbiakban válik forrásokkal gazdagabban kimutathatóvá: Forgách Zsigmond elsőszülött fia Simon Nádasdy Tamás szervitoraként szolgált az első szöveges emlék szerint már 1551-ben.⁴⁰

³⁶ Uo.

³⁷ MNL OL A57 Libri Regii A57 2.399

³⁸ Bártfai 1910. 215.

³⁹ MNL OL A57 Libri Regii A57 2.517

⁴⁰ Forgách 1977. 585–586. ; Istvánffy 1962. 209–210. ; Pach – R. Várkonyi 1987. 390.; Bártfai 1910. 235.; Sörös 1899. 596.

Rokonság tekintetében kiemelkedő szerepet tölt be az üggyel kapcsolatban a házasságkötések s a frigyek által bővíthető kapcsolatrendszer. Révay Ferenc és Mérey Mihály így kerültek a Forgách család hálózatába. Forgách (V.) László Révay Zsófiával kötött házasságot, Forgách Julianna pedig Mérey Mihállyal.⁴¹

A Forgách család kegyelme

1550 februárjában rendeződött az ügy, három hivatalos irattal. Február 13-án kelt Pozsonyban az az irat, mely a kegyelem feltételeit állapítja meg,⁴² a kegyelmet pedig február 21-én kapták meg Ferdinándtól.⁴³ A feltételeket két csoportra oszthatjuk: kártérítés és vallási kérdések rendezése. A február 13-i feltételek először a felekezeti hovatartozás kérdéseire koncentráltak, arra szólították fel a négy testvért, hogy családjukkal katolizáljanak.⁴⁴ A XVI. század a reformáció időszaka, és ez az 1520-as években jelentkezett a Magyar Királyság területén, ekkortól indult meg folyamatos terjedése mind a német ajkú szabad királyi valamint bányavárosokban, mind a nemesség felsőbb köreiben is.⁴⁵ Feltehetőleg a Forgách család is ekkor lett protestáns, akárcsak több főúri család, erről pontos adatunk nincs, az 1550-es kegyelemlevél az első bizonyítéka felekezeti hovatartozásuknak. A Thurzó családdal való viszonylag szoros kapcsolat azonban mindenképpen alapul szolgálhat ahhoz a feltételezéshez, hogy a konfesszionalizáció lutheri irányával az elsők között szimpatizáló Thurzók szerepet játszhattak a Forgách család nyitottságában a reformatori eszmék irányában. A Thurzó és Forgách közötti rang- és tekintélybeli különbség is közrejátszott a lutheri irányzathoz való csatlakozásban. A hatalmaskodás miatti felségsértési per ugyanakkor azt is mutatja, hogy a reformációnak ebben a korai szakaszában az uralkodónak nem állt érdekében a hozzá más tekintetben hűséges elitet még ilyen szituációban sem „lecserélni”, ám Ferdinánd ezt igyekezett kihasználni az evangélikus elit rekatolizációjának előmozdítására. A kegyelem feltétele volt a rekatolizálás, ám a valóságban ezt nem sikerült érvényesíteni, remek bizonyíték erre az, hogy Forgách Zsigmond 1559-ben levélben kéri Nádasdy Tamást, hogy két, birtokára érkezett protestáns papot fogadjon be birtokaira.⁴⁶ A kegyelem feltételei közül a vallásváltást ültették át legkevésbé a gyakorlatba. Forgách Simon életében végig megmaradt a

⁴¹ Nagy 1999.

⁴² MNL OL E 148 Neo-regesta acta Fasc. 600. No. 28.

⁴³ MNL OL A57 Libri Regii A57 2.517

⁴⁴ „Primo quod dicti fratres cum uxoribus liberis totaque ipsorum familia ab omnibus parvis et perversis dogmatibus et erroneis seetis cavere ac veram catholicam et orthodoxam fidem et religionem Christianam agnoscere amplecti tenere et observare [...]” MNL OL: E 148 Neo-regesta acta Fasc. 600. No. 28.

⁴⁵ Pach – R. Várkonyi 1987. 509.

⁴⁶ MNL OL E 185 a. 12. Forgách Zsigmond – Nádasdy Tamás No. 1. „Császár őfölsége parancsolatjából, hogy ne tartsák, hanem elküldjék onnan őket, ide jöttek vala hozzám Ghymesbe, kérnek engemet, hogy

protestáns hitben, s életútja ezt fényesen bizonyítja.⁴⁷ Zsigmond fiai közül Imre sem katolizált, ezt támasztja alá legalábbis 1583-ban a Gergely-naptár ellen tiltakozó levele, melyet a protestáns gyülekezeteknek írt.⁴⁸ Zsigmond családjában egyedül középső fia, Ferenc látszik eleget tenni Ferdinánd feltételének, minden bizonnyal karrierstratégiai szempontoknak alárendelve, mivel egyetemi tanulmányainak pártfogója Oláh Miklós esztergomi érsek volt.⁴⁹

A felekezeti hovatarozás kérdése után a kegyelem anyagi feltételeire fordított az okirat figyelmet. A család birtokain található és a jövőben lehetségesen előforduló bányák tulajdonjoga a királyt illette,⁵⁰ birtokaikból Ferdinánd 200 jobbágyot mint királyi adományt eladományozott.⁵¹ A fizetendő kártérítésekről így nyilatkozik az irat: „Item quod etiam dicti fratres imprimis et ante omnia doceant et comprobent, quod quibus damna et gravamina aliqua iniuste intulerunt, satisfactionem impenderint, et quod cum illis ea de re plene concordaverint, eosdemque plane contentos reddiderint”⁵², vagyis érdemben nem határozta meg a kárpótlás összegét, ez később történt meg. Végül a kegyelmet kapottak biztosítékot szolgáltatottak, hogy bosszút nem állnak a hűtlenségi perben eljárókon.⁵³ A hatalmaskodási ügy érintettjei kárpótlásának tekintetében két tételt emelhetünk ki: a meggyilkolt Koppány György testvérének, Mihálynak kellett fizetniük, valamint Puchaimnak, katonái és saját kára pótlására. Az összegekre még februárban készült megállapodás: Mihály 2500 forintot kért, amit a helytartótanács 2000 forintra szállított le.⁵⁴ Puchaim 1300 forintot kért, a nyitrai káptalan a tanúvallomások alapján azonban magasabb összeget állapított meg: több mint 1423 forintot, mivel minden tételt pontosan nem ismerünk.⁵⁵

A 200 jobbágy kapcsán van lehetőségünk arra, hogy nagyjából feltérképezzük a Forgáchok ebben az időszakban meglévő birtokállományát. A végleges felosztási tervet Istvánffy Pál kéziratából ismerjük, s Bártfai Szabó László táblázatban foglalta össze,⁵⁶ melynek alapján megtudhatjuk, hogy Szomor János királyi ügyigazgató, Ráveni Mihály országbírói ítélmester, valamint Horváth Bertalan részesültek adományban. Ráveni az ügyben való eljárásért kapta a jobbágyokat, Horváth pedig vitézségeért, Szomor esetében nincs adatunk.⁵⁷ Horváth 100 jobbágyot kapott, Ráveni és Szomor

jónék őmellettük könyörögniök, azon én is őmellettök, hogy nagyságod adna valami plébánosságot nekik, az nagyságod jószágában.”

⁴⁷ Életéről lásd: Sörös 1899.

⁴⁸ Nagy Iván tévesen 1573-at ír, holott a naptár bevezetése 1582, a helyes évszám tehát 1583 lehet. Nagy 1999.

⁴⁹ Bartoniek 1975. 222.

⁵⁰ MNL OL E 148 Neo-regesta acta Fasc. 600. No. 28.

⁵¹ MNL OL A57 Libri Regii A57 2.517 Bártfai 1910-es munkájában tévesen jobbágytelket írt, de a forrás szövegében *colonos* szerepel.

⁵² MNL OL E 148 Neo-regesta acta Fasc. 600. No. 28.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Bártfai 1910. 217.

⁵⁵ Bártfai 1910. 215.

⁵⁶ Bártfai 1910. 218.

⁵⁷ MNL OL A57 Libri Regii 2. 517.

pedig 50-50 jobbágyot a táblázat alapján, amelyet az okleveles gyakorlatban is átvettek.⁵⁸

A táblázat egyaránt tartalmaz Bars vármegyei és Nyitrai birtokokat is, amiből következik, hogy a büntetés a család mindkét ágát sújtotta, mivel a hatalmaskodásban is mind a két ág részt vett. Sörös Pongrác ezen adatok alapján közli, hogy mintegy 33 birtokuk volt (Nyitrában 15, Barsban 19),⁵⁹ ugyanakkor ez ilyen formán nem igaz, mert a közölt táblázatban nem szerepel sem Ghymesvár, sem Komjáti, de az 1545-ben adományozott Ény⁶⁰ sem, ugyanúgy Kistrencsén sincs benne, melyet Zsigmond 1538-ban kapott, és feltehetően más birtokok sem. A Forgáchok még 1550 februárjában megegyezésre jutottak Ráveni Mihállyal, így 80 forint fejében lemondott a saját részéről,⁶¹ a megegyezés csak az után született meg, hogy a Forgáchok nem voltak hajlandóak a birtokokat átengedni, így az ügyben Nádasdy Tamás hozott ítéletet a jobbágyok megváltásáról. Figyelemre méltó, hogy Nádasdy a Forgáchok javára dönt, engedi a megváltást, nem pedig elmarasztalja őket újabb hatalmaskodásért. Ráveni Mihály az ő szolgálatában állt, neki köszönhetően nyerte el udvarbírói ítélőmesteri címét.⁶² Ennek magyarázatát véleményem szerint a Forgách család és Nádasdy Tamás kapcsolata adja. Az elkobzást tovább tetézte az, hogy amíg a birtokok lefoglalás alatt álltak, a királyi biztosok rosszul gazdálkodtak.⁶³ A család állandó tartózkodási helye Komjáti volt, emellett a gácsi ágból Zsigmond és Péter, valamint a ghymeszi ágból Ferenc és László bírtak összesen négy várat, egy ötödiket pedig a család nőtagjai részére tartottak fenn.⁶⁴ A gazdasági központ Ghymes vára volt, ezt közösen tartotta fenn a család, itt volt a levéltár, kincstár és a termés egy részét is ide gyűjtötték, vész idején pedig ez volt a családtagok menedéke, mivel Komjátiban a kastélyok megfelelő védelmet nem biztosíthattak.⁶⁵

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Sörös 1899.

⁶⁰ MNL OL A57 Libri Regii 2. 131

⁶¹ MNL OL P 287 Fasc. N No. 110.

⁶² Ráveni karrierjét, Nádasdyval való kapcsolatát illetően Varga Szabolcs kéziratos anyagát használtam, mely dolgozatomhoz hasonló témát: a szlavóniai nemesség kora újkori karrierjeit vizsgálja. Ennek alapján a Ráveni és a Forgách család karrierstratégiája azonos megfontolások mentén fogalmazódott meg: mindkét család összetett karriermodelleket kívánt megvalósítani, mind katonai, mind hivatali úton, azonban a Forgách család ebben sikeresebbnek bizonyult.

⁶³ Bártfai 1910. 221.

⁶⁴ Bártfai 1910. 227.

⁶⁵ Uo.

Összegzés

Bár a fent bemutatott hatalmaskodás, felségárulási per, valamint kegyelemlevél a korabeli jogi étellel kapcsolatos, s így a jogtörténet kategóriájába is besorolható, jól láthattuk, hogy annak maradéktalan feltárása, megértése a történetírás módszertanának alkalmazása nélkül problémás. Emellett arra is fény derült, hogy egy pusztán jogi konfliktus gazdag forrásértékkel bírhat a társadalomtörténet számára: az ügy kapcsán sikerült részben feltérképezni és bővíteni a családnak az idősakra vonatkozó kapcsolati hálóját. toktörténet és birtokállomány lkedő forrásértékkel ozó kapcsolati hálóját. Emellett említésre méltó, hogy a cs. Emellett említésre méltó, hogy a család felekezeti hovatartozását illetően is kiemelkedő forrásértékkel bír az eset. A birtoktörténet és birtokállomány szempontjából is fontos információ-alapanyagot biztosít a kegyelemlevél, mint láthattuk, lehetővé tette, hogy a Forgách család birtokállományának jelentős részét feltérképezzük, s a többi rendelkezésre álló forrás segítségével nagyobb biztonsággal rekonstruálható általuk a család 16. századi birtokállománya, ezáltal képet kapva vagyoni helyzetükről is, ami tovább segíti a család helyzetének pozicionálását a kor nemességének, illetve elitjének rétegeiben. A per és a kegyelem ténye segítette kimutatni a köztörténet szempontjából is fontosnak nevezhető megállapítást, hogy az uralkodónak az adott háborúkkal terhelt idősokban nem volt érdekében még a lokális elit (feltörekvő) tagjait sem hosszabb távon a pusztulással fenyegetni, bár, a fej- és jószágvesztés ítélete, ahogy a család cselekedetiből láttuk is, megalapozott büntetésnek minősült volna. Ugyanakkor Ferdinánd számára sokkal fontosabb volt az ő pozícióit erősítő és az ő kegyeitől függő elitréteg kialakítása és formálása, tehát a jogérvényesítés politikai vonatkozásairól is remek képet kaphattunk az esetből. Jelen esettanulmány alapján kijelenthetjük, hogy egy jogi eseménysorozat is jelentős forrásértékkel bírhat a történetírás számára s annak ránk maradt írott anyagából megfelelő módszertannal a jogi cselekmény időszakáról számos aspektusban nyerhetünk információkat, s árnyalhatjuk a korszakról eddig kialakított képünket.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

- Bartoniék Emma 1975: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Akadémiai Kiadó, Bp. <http://www.mek.oszk.hu/10000/10043/pdf/tortenetiras1.pdf> (letöltve 2013. 10. 07.)
- Bártfai Szabó László 1910: *A Hunt-Paznan nemzetségbeli Forgách család története*. Buzárovits Nyomda, Esztergom .
- Dominkovits Péter – Pálffy Géza 1997: Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században. *Századok*. (144.) 4. 769–792.
- Kubinyi András 2006: A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idejében. In: *Gesta* 2006. (6.) 1. 3–22.
- Nagy Iván 1999: *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Arcanum, Bp. [Elektronikus dokumentum]
- Pach Zsigmond Pál (főszerk.) – Várkonyi Ágnes, R. (szerk.) 1987: *Magyarország története tíz kötetben*. 3/1. Akadémiai Kiadó, Bp.
- Pálffy Géza 1999: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. In: *Történelmi Szemle*. (41.) 3–4. 268 –331.
- Pálffy Géza 2010: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. História MTA Történettudományi Intézete, Bp.
- Pálffy Géza 2002: A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században. In: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György (szerk.): *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoportja, Bp. 307–331.
- Pálffy Géza 2003: A Pálffy család felemelkedése a 16. században [The Rise of the Pálffy Family in the Sixteenth Century]. In: Anna Fundárková – Géza Pálffy (szerk.): *Pálfiovci v novoveku. Vzostup významného uhorského šľachtického rodu. Zborník z vedeckej konferencie Bratislava 20. mája 2003*. Bratislava – Budapest: Spoločnosť Pro História – Academic Electronic Press, 17–36.
- Pálffy Géza 1997: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. *Történelmi Szemle*. (39.) 2. http://epa.oszk.hu/00600/00617/00001/tsz97_2_palffy_geza.htm (letöltve 2013. 10. 27.)
- Pálffy Géza 2009: Utak az arisztokráciába – bárói címszerzők a 16. századi Magyar Királyságban. In: Papp Klára – Püski Levente (szerk.): *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete. Debrecen 9–25.

Sörös Pongrác 1899: Ghimesi Forgách Simon báró: első közlemény. *Századok*. (33.) 7. 595–617.; Sörös Pongrác: Ghimesi Forgách Simon báró: második és befejező közlemény. *Századok*. (33.) 8. 698–721.

FORRÁSOK

Levéltári források

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest

P 287: A Forgách család levéltára, Lajstromozott iratok, 1529–1783

Fasc. A: Családi és köztörténeti vonatkozású birtokjogi és peres iratok (1545–1714)

Fasc. T: Végrendeletek

Fasc. CC/2 Forgách Simonhoz írt levelek

A 57: Libri Regii

E 148: Neo-regesta acta

Forráskiadványok:

Fraknói Vilmos (szerk.) 1875: Magyar Országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. 5. kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Bp.

Istvánffy Miklós 2009: Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/2. Balassi Kiadó, Bp.

Forgách Ferenc 1977: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Ford.: Borzsák István. In: Kulcsár Péter (szerk.) *Humanista történetírók*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp.

Borsod vármegyei armalisták a 16–17. században

A középkori Magyar Királyságban általános jelenségnek számított, hogy az uralkodók birtokot adományoztak mindazoknak, akik érdemeket szereztek a koronának. A királyi kegyben részesültek a donációk révén a nemesi társadalom tagjaivá váltak. Buda török kézre kerülése (1541) után az egykori magyar állam részekre szakadt, majd az egyes országrészek eltérő politikai utat futottak be. Jelen munkámban az Oszmán Birodalom részét képező hódoltsági terület kívül esik vizsgálódásomon. A Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség uralkodói a korábbi hagyományoknak megfelelően a kora újkorban is előszeretettel adományoztak nemességet alattvalóiknak. Az ország területének szűkülésével és az uralkodói birtokállomány csökkenésével párhuzamosan új alapra kellett helyezni a nemesítést is. Már a XVI. század folyamán széles teret nyert a címeres levéllel történő kiváltságyszerzés. A hazai közéletben ennek pozitív, de sok tekintetben negatív hatásait a korabeli törvényekben is tetten érhetjük.

Az 1588. évi 19. tc. rendelkezett az általános és részleges nemesi felkelésről, amelynek 1. §-a kitért azokra a személyekre, akik a címert és a nemességet a kancelláriában nyerték; ők az egytelkes vagy kurialista nemesek mintájára kötelesek teljesíteni a katonai szolgálatot.¹

Az 1595. évi 5. artikulus kimondta, hogy az egytelkes nemesek a vármegye által kiszabott rovásadó megfizetésével és hadcsapat kiállításával tartoznak.² A 6. tc. értelmében a címeres nemesek telkük után – ha az nincs megváltva a földesúri szolgáltatásoktól – rovásadót és dézsmát tartoznak fizetni, valamint katonákat kell kiállítaniuk. Ugyanez az előírás vonatkozott az egyházi nemesekre (*praediales*) és a szabadosokra (*libertini*) is.³

A XVI. századi törvények jól mutatják az armalisták számának növekedését, és az ezzel párhuzamosan megjelenő társadalmi problémákat, melyeket orvosolni próbáltak. Ezek közül az adófizetés és a katonáskodás ügye számított a leginkább megoldandó feladatnak. Azok a nemtelenek, akik címeres levelet szereztek, a nemesi kiváltságok körével élve elsősorban az adómentességgel kívántak élni. Mivel csekély vagyoni háttérrel rendelkeztek, úgy vélték, hogy a katonáskodással járó terheket nem kell

¹ Márkus 1899. 715.

² Márkus 1899. 749.

³ Uo.

szükségszerűen viselniük. Őket tehát a törvények erejével igyekeztek rábírní ebbéli kötelezettségekre, ami egyben azt is jelenti, hogy ők alapvetően nem a nemesítés ezen új módjával helyezkedtek szembe.

Ez a szemlélet a XVII. század elején gyorsan megváltozott. Az 1609. évi 33. tc. kimondta, hogy az uralkodó elsősorban azoknak adományozzon nemeslevelet, akiket erre méltónak ítélnék, és ajánlással rendelkeznek.⁴

Az 1613. évi 4. tc. újra megerősítette a címeres nemesek dézsmafizetési kötelezettségét.⁵

A kortársak látva, hogy a megnemesedett személyek döntő többsége a jobbágyság soraiból került ki, az 1622. évi 17. törvénycikkben elrendelték, hogy földesúri beleegyezés és ajánlás nélkül egyetlen jobbágy se szerezhessen armálist.⁶

Az 1625. évi 54. artikus a szökött jobbágyok visszakövetelésével kapcsolatos eljárás eseteit bővítette. A 3. § szerint, ha a visszakövetelt jobbágy az erre irányuló per ideje alatt szerezne nemeslevelet, azt érvénytelennek kell tekinteni.⁷

A korábbi rendelkezések ellenére a nemeslevélszerzés mértéke nem fékeződött, így az 1630. évi 30. törvénycikkben ismét elő kellett írni az armálisok kérésének és adományozásának módját. Az 1. § szerint a jövőben csakis belföldieket, és ezeket is csak három királyi tanácsos, vagy valamelyik vármegye ajánlása után nemesítsenek meg. A 4. § kimondta, hogy jobbágyokat a földesúr és a vármegye – kettős – beleegyezése és ajánlása nélkül ne nemesítsék meg. Az 5. § megerősítette az 1622. évi 17. törvénycikket, azon kiegészítéssel, hogy az armálislevelet abban a vármegyében kell kihirdetni, ahol a megadományozott lakik. A 6. § pedig ismételten hangsúlyozta adózási kötelezettségüket.⁸

Az 1655. évi 36. tc. megerősítette a korábbi rendelkezéseket, főként azt, hogy aki nem a lakhelye szerinti vármegyében hirdetteti ki armálisát, annak kiváltságglevele érvénytelen legyen.⁹

Arról is rendelkeztek, hogy a nemeslevelet a kiállításától számított egy éven belül ki kellett hirdetni az adott vármegye közgyűlésén, különben az érvényét veszítette.¹⁰

Az országos törvényekkel összhangban, azok kiegészítésére Borsod vármegye statútumokat is alkotott. 1612. május 2-án a Szendrő mezővárosban megtartott törvényszéken határozták el, hogy a jövőben nem szükséges bárki armálisát elfogadni és kihirdetni, csak azokét, akik azt magától a királytól nyerték, olyan kérelem alapján, melyet a vármegye támogatott és pecsétjével megerősített.¹¹

1633. július 6-án az Ónod mezővárosban megtartott általános közgyűlésen a korábban hozott statútumot megerősítették, valamint kiegészítették azzal, hogy a nemeslevelet

⁴ Márkus 1900. 63.

⁵ Márkus 1900. 97.

⁶ Márkus 1900. 193.

⁷ Márkus 1900. 268–269.

⁸ Márkus 1900. 297.

⁹ Márkus 1900. 607.

¹⁰ Mezey 2007. 89.

¹¹ Tóth-Barsi 1989. 10.; Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára (A továbbiakban: MNL BAZML) IV-501/a. 3. kötet, 885.

három egymást követő törvényszéki ülésen, közgyűlésen vagy részgyűlésen kell kihirdetni, és ha a harmadik alkalommal sem merül fel ellentmondás vagy tiltakozás¹², azt követően lehet csak visszaadni a tulajdonosának.¹³

1639. május 18-án a Szendrő mezővárosban megtartott törvényszéken mondták ki, hogy ha valaki az ország törvényei ellenére, a földesurak kárára, titokban és adomány gyanánt bárkinek a kérésére nemeslevelet szerez, akkor az illető személyt az alispán idéztesse meg a törvényszék elé, és ha a „szabálytalanság” bebizonyosodik, törvényes módon járjanak el vele szemben.¹⁴

A korszak törvényeiből tisztán kivehető, hogy az igénylőnek számos törvényes kritériumnak kellett megfelelnie, hogy azt követően jogszerűen lehessen a nemesi társadalom tagja. Ennek legelső állomása a földesúr engedélyének és támogatásának megszerzése, valamint a vele történő megegyezés volt. A földesúr és a jobbágy között létrejött egyezség alapvetően kétféle lehetett, attól függően, hogy utóbbi a jövőre nézve milyen célokat tűzött ki maga elé. Ezeket az elképzeléseket főként az illető személy tőkeereje, anyagi lehetősége határozta meg. A megegyezés első formájával, a *manumisszió*val az uraság kiemelte személyi függéséből jobbágyot, aki azt követően szabad menetelű, vagyis szabados (*libertinus*) lett. A konszenzus második módját az *inscriptio* képezte, mellyel a földesúr – személyes szolgálatok vagy korábbi kölcsönök ellenszolgáltatásaként – meghatározott időre mentesítette a telket a jobbágyi szolgáltatások alól. A megállapodásban foglaltak teljesülését követően az érintettek között helyreállt a korábbi viszony. Az egykorú dokumentumokban gyakran felbukkan az *exemptio* intézménye is, amikor a földesúr egy meghatározott összeg fejében nemcsak a jobbágy személyét, de telkét is mentesítette a neki járó kötelezettségek és szolgáltatások alól.¹⁵

Jelen tanulmány megírásához Borsod vármegye közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvei szolgáltatták a forrásanyagot, melyek 1569-től töredékesen, 1578-tól pedig folyamatosan, kötetekbe kötve maradtak fenn. Ez az iratanyag országos viszonylatban is egyike a leggazdagabbaknak,¹⁶ s tételei hűen tükrözik a középbirtokos nemesek és az armalisták életviszonyait.

A kora újkori magyar történelemmel foglalkozó kutatók már régen felismerték a vármegyék által készített jegyzőkönyvek feldolgozásának, regesztázásának fontosságát, és meg is indult az erre irányuló forrásközlés.¹⁷ Borsod vármegye főként a nagy iratmennyiség következtében lemaradást mutat e téren, hiszen csak 1578-ig terjedően készült el az első, és mindezidáig utolsó regesztakötet.¹⁸ E dolgozat megírásához a

¹² Az ellentmondás és a tiltakozás tipikus, perben és peren kívül is igénybe vehető középkori jogorvoslat volt. vö.: Papp 2015. 72–84.

¹³ Tóth–Barsi 1989. 23.; MNL BAZML IV–501/a. 5. kötet, 123.

¹⁴ Tóth–Barsi 1989. 24.; MNL BAZML IV–501/a. 5. kötet, 469.

¹⁵ Szabó 1941. 20.

¹⁶ Tóth 2008. 5.

¹⁷ Á. Varga–Kenyeres–Tóth 2009.

¹⁸ Tóth 2008.

töredékek és az első hét protocollum köteteit tekintetem át 1569 és 1657 között (III. Ferdinánd király uralkodásával bezárólag), kiemelve belőlük az armalista nemességre vonatkozó adatokat. Ezek közül számos bejegyzés átírását, fordítását hasznosítottam, hogy ezzel is színesítsem a hazai címeres nemesekről alkotott összképet.

1590. március 7-én kelt a Petneházy János presbiter mint felperes, valamint két nemes miskolci deák (*litteratus*), Balázs és János mint alperesek közötti perfelvétel (*levata causa*). A felperes azt állította, hogy 1584-ben Balázs deák tíz forintot kért tőle, melyből négyvel a szóban forgó időpontig adós volt. A felperesnek 1585-ben tudomására jutott, hogy a másik vádlott, János deák Bécsben tartózkodik, s magának armális levelet kíván hozatni, amelyre 50 tallért kért tőle. További összegeket is felvettek a paptól, amelyből a per kerekedett. Végül a következő ítélet született: „Hogy János deáknak ezen vagyon, hitij: hogy Isten, s az tellyes zent háromsággh ötet úgy segéllye, hogy az ötven forijnt fölöt valamijt az után kért az actortúl, arra az armára költötte, és nem kölchön kérte. Balás deáknak meg azon vagyon hijtij: hogy nékij semmit nem adot kölchön. Ha ezek meg nem ezkösznek, János papnak ezen vagyon hijtij: hogy az ötven forijnt fölöt, az öt forijntot vásárlásra, az többijt kölchön atta. Es így az hatalmonnijs rajta maradnak záz forijnton”.¹⁹

A Miskolcon 1607. január 31-én megtartott közgyűlésen és törvényszéken (*congregatio et sedes*) hirdették ki Bocskai Istvánnak, a Magyar Királyság és Erdély fejedelmének (*Regnorum Hungariae et Transilvaniae principis*) Kassán, 1606. május 23-án debreceni Nagy István hadnagynak (*ductor*) kiadott armálisát.²⁰

A miskolci közgyűlésen 1609. február 11-én két helyi polgár, Ötvös Gergely és Laxay Benedek, valamint Maklár Demeter sajkókeresztúri plébános előadta, hogy Balogh Lukács és János, a néhai maklári Pintér Lukács unokái armalista nemesek, akik rendelkeznek ugyan nemesi előjogokkal, de amikor Miskolcon tűz ütött ki, akkor nemeslevelük Ötvös Gergely házában bennégett. Így aztán a fentiek a vármegye pecsétje alatt bizonyoságlevél (*testimoniales*) kiadását kérték.²¹ Mindezért a XVII. század első felében 1 forintot²² kellett fizetni.²³

A Sajószentpéteren megtartott törvényszéken (*sedes judiciaria* vagy *sedria*) 1609. július 22-én Rácz Ferenc felszólította Seraphin Imre özvegyét, Bakos Dorottyát, hogy Kristóf deák nemesleveleit (*litteras armales*) váltsa ki, ellenkező esetben el fogja azt adni.²⁴

A sajkószentpéteri általános közgyűlésen (*generalis congregatio*) 1610. február 9-én nemzetes (*generosus*) Orlay Miklós tiltakozott, hogy a vármegye tisztikara további

¹⁹ MNL BAZML IV-501/a. 2. kötet, 403–407.

²⁰ MNL BAZML IV-501/a. 3. kötet, 685.

²¹ MNL BAZML IV-501/a. 3. kötet, 751–752.

²² A forint fajtájának megnevezése nélkül.

²³ 1606-ban ld. MNL BAZML IV-501/a. 3. kötet, 676.; 1613-ban ld. MNL BAZML IV-501/a. 4. kötet, 51–52.; 1625-ben ld. MNL BAZML IV-501/a. 4. kötet, 622.; 1628-ban ld. MNL BAZML IV-501/a. 4. kötet, 803.

²⁴ MNL BAZML IV-501/a. 3. kötet, 811.

armális leveleket – amelyek a jobbágyokat társadalmi helyzetükből kiemelik, és nemessé teszik – ne hagyjon jóvá.²⁵

A szendrői törvényszéken 1612. május 2-án a hirdették ki azt a II. Mátyás király által kiadott armálist, amelyet Pozsonyi Gáspár, a miskolci gyalogosok hadnagya (*ductorem certorum militum peditum Miskolcziensis*), valamint felesége, Fenes Katalin és fia, János kapott.²⁶ Ugyanezen a széken publikálták II. Mátyás király Zabary Demeter, illetve felesége Erzsébet, lánya Dorottya, fia Péter, ennek felesége Szeraphy Dorottya, lányaik: Anna és Erzsébet, nemkülönben apai unokatestvére Márton deák, másként Káli Márton és anyai unokatestvére, Ujj János részére kiadott armálisát.²⁷ A már törvényesen is nemes Zabari Péter azon nyomban tiltakozott Nyáry Miklós szervitora, Csorba János ellen, aki őt nemeslevelének kihirdetése miatt megfenyegette. Zabari kijelentette, hogy megvédi magát, mivel neki még a néhai Homonnai Bálint adományozott szabadságot, ezt követően pedig II. Mátyás király nemességre emelte; továbbá bebizonyította azt is, hogy paraszti terheket (*rusticae personae onera*) nem visel. Erről végzést kért, melyért 12 dénárt fizetett.²⁸

A szendrői közgyűlésen 1615. szeptember 30-án hirdették ki a II. Mátyás király által Pozsonyban, 1613. március 20-án kiadott armálist. Kapták: Balogh János, az uralkodó szendrői zsoldosa (*militis suae maiestatis stipendiarius Zendröviensis*), és felesége Osvart Zsuzsanna, valamint anyai unokatestvérei: Czudar Pál és Simon, illetve apai unokatestvére, Antal Albert. Az eredeti oklevél mellé három bizonyoságlevél kiállítását kérték az adománylevélben szereplő személyek.²⁹

Az aszalói törvényszéken 1617. március 29-én adták ki a másolatát annak az armálisnak, amelyet a vasvári káptalan írt át, és adott ki hiteles pecsétje alatt Ivány Istvánnak, a néhai Ivány Simon fiának nemessége kinyilvánításáról.³⁰

A szendrői általános közgyűlésen 1624. június 6-án a hirdették ki a Miksa király által Bécsben, 1568. július 8-án kiadott armálist. Az adományosok: (a néhai) brinyei Horváth Péter egri katona (*militem suae maiestatis Agriensem*), fia András, illetve testvérei: György és Márton. A bizonyoságlevelet a néhai brinyei Horváth másként Csizsár Márton fia, a néhai Miklós, fiai: Ferenc és János, lánya Erzsébet kapták.³¹

A sajószentpéteri általános közgyűlésen 1624. augusztus 22-én hirdették ki Bethlen Gábor erdélyi fejedelemnek Bécsújhelyen, 1624. január 7-én kiadott armálisát, amelyet Szentpéteri István kassai tisztartó (*Cassoviensis provisoris*) és sajószentpéteri András deák kapott.³²

²⁵ MNL BAZML IV-501/a. 3. kötet, 841.

²⁶ MNL BAZML IV-501/a. 3. kötet, 884.

²⁷ Uo.

²⁸ MNL BAZML IV-501/a. 3. kötet, 887-888.

²⁹ MNL BAZML IV-501/a. 4. kötet, 180.

³⁰ MNL BAZML IV-501/a. 4. kötet, 317.

³¹ MNL BAZML IV-501/a. 4. kötet, 538-539.

³² MNL BAZML IV-501/a. 4. kötet, 550.

Az Aszaló mezővárosban 1626. április 29-én megtartott törvényszéken szentmiklósi Pongrác Mátyás – az Abaúj vármegyei Halmaj faluban lakó Horvát Mihály képében – tiltakozott, hogy a Borsod vármegyei törvényszék bírái Siroki másként Kovács Lukács nemesítő oklevelét elfogadták, és részére visszaadták. Mivel az armális kihirdetéséről készült bizonyáglevelél még a törvényszéken található, így nem ismeri el a bosszúságára kiadott és bemutatott armalist. Lapos János szolgabíró és esküdtje, Dapsi Imre által már korábban jelezte szökött jobbágyának visszakerését, aki címeres levelét csak ezt követően publikáltatta, ezért az irat az 1625. évi 54. tc. értelmében érvénytelen, és tulajdonosát nem lehet nemes embernek tartani.³³

A szendrői közgyűlésen 1628. május 17-én hirdették ki a II. Ferdinánd király által, kettős arany függőpecsét alatt (*sub duplici sigillo aurea bulla*) kiadott armalist, amelyet Zétény György és testvérei: Pál, András, Lőrinc és Péter, továbbá Bochy Zsuzsanna kaptak. Az említettek bizonyáglevelet kértek a kihirdetésről.³⁴

Az Aszaló mezővárosban 1629. február 28-án megtartott törvényszéken hirdették ki a II. Ferdinánd király által Bécsben, 1628. szeptember 7-én kiadott armalist. A főadományos Balogh Gergely (tiszapalkonyai főkapitány (*supremus capitaneus Palkoniensis*) volt.³⁵ Ugyanekkor hirdették ki a II. Ferdinánd király által Prágában, 1628. február 10-én kiadott armalist is, amelyet jászói Cseh János ungvári főesperes, egri kanonok, (*archidiaconus Unghuariensis, canonicus Agriensis*) és nővére, valamint Széles Zakariás, apai unokatestvére Faber György, továbbá fogadott testvére Gaál András kapott.³⁶

Barakony István 1630. március 21-én tiltakozott, mivel a Torna vármegyei Barakony nevű faluból elszökött jobbágyai, Bazó Péter és Mátyás armalist szereztek maguknak. Kifejtette: ha a szökevények a nemeslevelet ki akarnák hirdettetni a szomszédos Borsod vármegyében, akkor annak ellene mond, nem ismerve el őket nemes embereknek, ezáltal a vármegye se fogadja el őket annak.³⁷

Ung vármegye 1634. május 2-án Nagykaposon tartott közgyűlésén az alispán, a szolgabírák és a törvényszék esküdtjei tudatták, hogy Izsépy István előttük bemutatta kérelmező levelét (*litteras supplicacionales*), miszerint neki és testvérének, Izsépy Györgynek – aki jelenleg Ónod mezővárosban lakik – új nemességét ismerjék el, őket az igaz és kétségtelen (*verus et indubitatus*) nemesek közé iktassák be, s biztosítsák adómentességüket; minderről bizonyáglevelél kiadását kérték. Az iratot a Nagykapos mezővárosban megtartott törvényszéken 1634. május 19-én ki is állítottak. 1634. június 21-én az Aszaló mezővárosban celebrált törvényszéken az Ung vármegye tisztikara által kiadott, és Izsépy István által bemutatott bizonyáglevelet ellentmondás nélkül kihirdették.³⁸

³³ MNL BAZML IV-501/a. 4. kötet, 709.

³⁴ MNL BAZML IV-501/a. 4. kötet, 804.

³⁵ MNL BAZML IV-501/a. 4. kötet, 829.

³⁶ MNL BAZML IV-501/a. 4. kötet, 829.

³⁷ MNL BAZML IV-501/a. 4. kötet, 914.

³⁸ MNL BAZML IV-501/a. 5. kötet, 179–180.

Az Aszaló mezővárosban 1634. augusztus 2-án tartott általános közgyűlésen hirdették ki a II. Mátyás király által Bécsben, 1608. december 1-jén kiadott armálist. Kapta: Ferenczy Pál, általa felesége Oláh Zsófia, fiai: Gergely és Mihály, valamint lányai: Zsuzsanna és Anna, továbbá Tanda Mihály. A dokumentumot Ferenczy Mihály mutatta be a korábbi földesúr, Tornaly Anna – a néhai Ördög Mihály özvegye – és ennek fia, Móré János beleegyezésével.³⁹

Az Aszaló mezővárosban 1634. október 24-én lezajlott általános közgyűlésen felsővadászi Rákóczi Pál – vitézlő Patay Pál által – tiltakozott, mert a birtokában lévő Edelény falut Horváth Andrásnak adta zálogba, aki viszont ott élő jobbágyát, Réthy Ambrust 1630-ban az uralkodó által megnevesíttette. Ugyanakkor Rákóczi Pál ügyvédje közreműködésével protestált, mivel Sajószentpéter mezővárosban található telkeire „címeres nemes emberek” költöztek be, akik ott házakat vettek vagy építettek, de az uraságnak nem akarnak szolgálni és adózni. A továbbiakban nem tűri meg őket.⁴⁰

A Szendrőn 1635. április 16-án megtartott általános közgyűlésen hirdették ki a II. Ferdinánd király által kiadott armálist. Kapta: Mezei Márton, általa felesége, fiai: Tamás és János. Az iratot korábban már Gömör vármegye törvényszékén is kihirdették.⁴¹

Az 1637. március 18-án tartott szendrői törvényszéken Kubinyi Dániel, mint földesúr tiltakozott, mivel az Igrici faluban lévő részbirtokán élő jobbágyait: Veres Gáspárt, Andrást és Györgyöt zálogba adta Ecsegi Bernátnak, akik a korábbi földesúr beleegyezése és engedélye nélkül nemes emberekké lettek.⁴²

Az 1637. június 10-i szendrői törvényszéken hirdették ki a II. Ferdinánd király által Bécsben, 1634. június 14-én kiadott armálist. Kapta: Kristály Pál, általa fiai: István és Pál, anyai unokatestvérei: Nagy másként Deres Ambrus, Mihály és György. A kihirdetés a korábbi földesúr, Ludnay Anna beleegyezésével történt.⁴³ Ugyanakkor alsólendvai Bánffi Judit asszony – a néhai bedegi Nyáry Miklós özvegye – tiltakozott, hogy a diósgyőri váruradalomhoz tartozó Radostyán faluban lévő birtokrészén lakó jobbágyai: Kos Gergely és Péter az ő engedélye nélkül Vámos faluba szöktek. Onnan üzenték neki, hogy már nemes személyek – mivel Kos Gergely 1626. augusztus 26-án armálist szerzett, amelyet 1628. április 14-én az Edelény faluban megtartott közgyűlésen ki is hirdettek⁴⁴ – és kijelentették, ha egykori úrasszonyuk azt akarja, hogy korábbi telkükre visszamenjenek, jobbágyszolgáltatást ne várjon tőlük, mert ők már semmilyen földesúri adót sem fognak fizetni, és haza sem mennek, ha nem egyeznek meg ebben a kérdésben. Mivel jobbágyai nem tartották be az 1630. évi 30. törvénycikk előírásait, mi több elszöktek, és az ő beleegyezése nélkül szereztek armálist, nem ismeri el őket nemeseznek, és címeres levelüknek ellene mond.⁴⁵

³⁹ MNL BAZML IV-501/a. 5. kötet, 202.

⁴⁰ MNL BAZML IV-501/a. 5. kötet, 233-234.

⁴¹ MNL BAZML IV-501/a. 5. kötet, 265.

⁴² MNL BAZML IV-501/a. 5. kötet, 379.

⁴³ MNL BAZML IV-501/a. 5. kötet, 394.

⁴⁴ MNL BAZML IV-501/a. 4. kötet, 802-803.

⁴⁵ MNL BAZML IV-501/a. 5. kötet, 400.

Az 1638. április 13-14-én a Szendrőn megtartott általános közgyűlésen Papis András tiltakozott, mivel Vámos faluban lévő telkén lakó jobbágysai – Csorba Gergely, Bende Gergely és István – Léhre szöktek, majd nemességet szereztek. Az 1630. évi 30. tc. értelmében ellentmond armálisuknak, nem ismerve el őket nemeseknek, s kijelentette: ha az érintettek diplomájukat az alispánhoz és a jegyzőhöz beviszik, bevonattatja azt. Erről a következő széken írást kért.⁴⁶

Az 1642. február 26-án Szendrőn összeült törvényszéken hirdették ki a II. Ulászló király által Budán, 1512. szeptember 8-án kiadott armálist. Kapta: Szintai Bálint borbély mester (*artis tonsoriae magister*), általa felesége Dorottya, fia Ferenc, lányai: Katalin és Krisztina. A leszármazottak erről bizonyáglevelet kértek. A genealógia a következő: Szintai Bálint fia Ferenc, fia Benedek, fia István, fiai Ferenc és György, ennek fia János, aki az igazoló dokumentumot átvette.⁴⁷

Az Ónodon 1646. március 14-én megtartott törvényszéken Kun István szolgabíró és esküdtje Kecskeméti István Szócs Jánosné megbízásából kérték volna vissza Kovács Mártontól a házáról szóló levelet. Erre Kovács Márton azt felelte, hogy addig nem adja vissza az iratot, míg Szócs Jánosné nem tesz ugyanígy armálisával.⁴⁸

1647. április 24-én az Ónodon összeült általános közgyűlésen nagylányai Lónyai Zsigmond – a néhai Haller Sámuel fiának, Györgynek gyámja – és Varkucsi Margittól született Lónyai Zsuzsanna (Bacskai Istvánné), Lónyai Anna (Wesselényi Istvánné), és Lónyai Margit (Telegdi Istvánné) nevében tiltakozott, mivel jobbágaik közül néhányan a „felzendült hadas üdökben” földesuraik tudta és akarata nélkül armálist szereztek maguknak, és az ország törvényei ellenére megnevesedtek.⁴⁹

Az Ónodon 1647. december 11-én megtartott pecsételő széken (*sedes sigillatoria*) kiadták a bizonyáglevelet Vincze Máté – és az armálisban foglalt további személyek – részére a kihirdetésről, amely még 1622. szeptember 7-én történt Aszaló mezővárosban.⁵⁰ A nemeslevél kihirdetése nem található meg a korábbi jegyzőkönyvekben.

A szendrői törvényszéken 1651. január 4-én szendrői Bornemissza János kiskorú gyerekek gyámjaként tiltakozott, mivel azok martonyi jobbágysai: Lovas Mihály, valamint öccsei: István és Balázs armálist szereztek, és azt a tiltakozók tudta és akarata ellenére Szepes vármegyében ki is hirdették. Bornemissza János nem ismerte el az armalistákat valódi nemeseknek, és kérte, hogy tiltakozását vezessék be a jegyzőkönyvbe, valamint adjanak róla bizonyáglevelet.⁵¹

Az 1652. február 7-én Ónodon megtartott törvényszéken Bory György – Dőry Ferenc által – tiltakozott, mivel Borsod faluban lakó jobbágysai: Kovács Márton és Mihály az uralkodótól armálist szereztek, továbbá eltiltotta a jegyzőt és a vármegyét annak kihirdetésétől. Nem ismerte el őket nemeseknek, erről tiltakozó levél (*litterae*

⁴⁶ MNL BAZML IV-501/a. 5. kötet, 417.

⁴⁷ MNL BAZML IV-501/a. 6. kötet, 290–291.; MNL BAZML IV-501/l. 4. kötet, 413–414.

⁴⁸ MNL BAZML IV-501/a. 6. kötet, 475–476.

⁴⁹ MNL BAZML IV-501/a. 6. kötet, 540–541.

⁵⁰ MNL BAZML IV-501/a. 6. kötet, 568.

⁵¹ MNL BAZML IV-501/a. 6. kötet, 772.

protestationales) kiadását kérte.⁵² 1656. augusztus 22-én az Ónodon megtartott részgyűlésen (*particularis congregatio*) a továbbra is Borsod faluban lakó nemes Kovács Márton az alábbi bevallást tette: korábban is e faluban lakott, és Bory György örökös jobbágya volt, majd földesura engedélyével nemeslevelet szerzett az uralkodótól. Ennek ellenére, mint tudta nélkül megneemesedett jobbágyát elfogatta és rabságba vetette. Ezért jóakaróihoz folyamodott, hogy járjanak közbe földesuránál szabadon bocsátása ügyében. A közbenjárás eredményeként a földesúr el is bocsátotta őt, miután megígérte, hogy sem vele szemben, sem azokkal a katonákkal szemben, akikkel elhurcoltatta, nem lép fel jogellenesen. Ennek nagyobb bizonyására ezt a bevallást pecsétjével és keze írásával is megerősítette.⁵³

1652. szeptember 11-én az Ónodon megtartott törvényszéken II. Rákóczi György erdélyi fejedelem tiltakozott, mivel Szentpéteren lakó jobbágya, Hombordi János az uralkodótól armalist szerzett, amelyet ki is hirdettetett, és most Hatvány András szendrői vicekapitány szolgálatában áll. Erdély ura a szóban forgó személyt nem ismerte el nemes embernek. Ellentmondott az adománynak, a kihirdetésnek és nemesi szabadságának is, amelyről írást kért.⁵⁴

Az 1653. szeptember 15-én Szendrőn megtartott építő széken (*sedes restauratoria*) Bot István – Bot Gábor fia – tiltakozott, mivel néhány évvel korábban elhunyt apja elzalogosította egyik jobbágyát – Kovács másként Elek Pétert fiával és öccsével együtt – Bekény Farkasnak Domaháza faluban. Ezek azonban megneemesedtek, így velük szemben mint földesúr tiltakozott, sőt ígéretet tett, hogy örökös jobbágyait megfogatja vagy visszaváltja Bekény Farkastól.⁵⁵ A vármegyei jegyzőkönyvekben lévő kihirdetések között található egy olyan bejegyzés, amely 1628. április 14-én kelt Edelényben. E szerint II. Ferdinánd király még 1625. október 23-án juttatott armalist Elek Péter, általa felesége Kovács Orsolya, testvére Farkas, ennek felsége Kisbenedek Erzsébet, Péter fiai: István és Gáspár, Farkas fiai: Balázs, Bálint és Pál, lányai: Anna és Ágota részére. Erről bizonyoságlevél kiállítását kérte, amelyért 1 forintot fizetett.⁵⁶

Az Ónodon 1654. március 4-én tartott törvényszéken Rédey László tiltakozott, mivel Csáton lakó jobbágyai: Csothka János, Gyurkó Gergely és Mihály, Nagy Mátyás és István, Nagy Pál, Dávid Demeter, Koncz András, Szegő Gergely és Mihály, Thóth Mihály, továbbá az Igriciben lakó Szegő András, Lőkös István, Lőkös Gergely és István, valamint Lőkös Mihály armálisokat szereztek. Kifejtette, hogy a nevezett személyek jobbágyi szolgálataikat nem teljesítik, de továbbra is Csáton és Igriciben laknak, a földesúr földjeit, rétjeit és erdeit viszont használják. Természetesen nem ismerte el őket nemeseknek, mivel valamennyien a földesúr tudta és beleegyezése nélkül, és a hatályos törvények ellenére szereztek maguknak nemességet.⁵⁷

⁵² MNL BAZML IV-501/a. 7. kötet, 29.

⁵³ MNL BAZML IV-501/a. 7. kötet, 301-302.

⁵⁴ MNL BAZML IV-501/a. 7. kötet, 69.

⁵⁵ MNL BAZML IV-501/a. 7. kötet, 149.

⁵⁶ MNL BAZML IV-501/a. 4. kötet, 803.

⁵⁷ MNL BAZML IV-501/a. 7. kötet, 204-205.

Az 1653. december 30-án megtartott gyűlésen Bodó Mihály egy Karácsonföldén (Abaújvár vm.), 1653. június 9-én kelt bevallásában tudatta, hogy jobbágyait, a Tiszakesziben lakó Szabó Pétert, és öccsét, Cser Mihályt 100 tallér (150–180 forint⁵⁸) ellenében felszabadította házhelyükkel és azok tartozékaival együtt, hogy ezután senki se háborgassa őket, és a jövőben nemes emberek lehessenek. Egy másik, Léhen (Abaújvár vm.) 1653. július 6-án keltezett irat szerint Tiszakesziben lakó jobbágyát, Oros Lukácsot – az összeg megnevezése nélkül – felszabadította házhelyével és annak tartozékaival együtt, továbbá megengedte neki, hogy az uralkodótól armálist szerezzen.⁵⁹

1656. április 12-én az Ónodon tartott törvényszéken Fehér Mihály bemutatta az Imolán (Gömör vm.), 1654. február 28-án kelt bevallást, és kérte, hogy a jegyző másolja be azt a vármegye jegyzőkönyvébe. A dokumentum értelmében: Ragályi Kristóf és felesége, Bodó Zsuzsanna tudatták, hogy anyagi nehézségeikre hivatkozva Nemesbikken, az előtt pedig Zubogyon (Gömör vm.) lakó jobbágyukat, Fehér Mihályt 35 magyar forint ellenében felszabadították. Fehér a telkét nem váltotta meg, de arra engedélyt kapott, hogy később az uralkodótól armálist szerezzen.⁶⁰ Nemeslevelének kihirdetése nem található meg a jegyzőkönyvekben.

Az Ónodon 1657. február 28-án tartott törvényszéken az Érdengelegen (Szatmár vm.) lakó Erdélyi György és felesége, Dengelegi Anna ügyvédjük által tiltakoztak, mivel jobbágyuk, a Miskolc mezővárosban lakó Erszény János armálist szerzett magának az uralkodótól. Ennek kihirdetésétől eltiltották, és erről tiltakozó levél kiadását kérték.⁶¹

Az 1658. február 27-én Ónodon ülésező törvényszéken hirdették ki a III. Ferdinánd király által Bécsben, 1656. december 9-én kiadott armálist. Kapta: Berecz János, általa felesége Ujj Borbála, Berecz Gergely és Pál, Varga István, ennek fia Pál, továbbá Kánásy Gergely, ennek fiai: Mihály és Gergely, Pere György, Németh Gergely és Dienes Péter. Az adományt könyv formájában állították ki (*in pergameno per formam libelli in quarto majori*), amelyről öt bizonyáglevellet kértek.⁶²

Az 1658. június 1-jén Ónodon celebrált általános közgyűlésen Szilágyi Mihály (*agilis*) bemutatta a Bodrogkeresztúrban (Zemplén vm.), 1653. november 21-én kelt felszabadító levelét (*litterae exemptionales*), amelyet korábbi földesurai állítottak ki részére. E szerint: Mednyánszky György és felesége, Vásárhelyi Klára a Keszin lakó Szilágyi Mihály nevű jobbágyukat, „öregh emberi voltat” és a falu pusztulását követően onnan való elköltözését figyelembe véve – Szilvási Ferenc polgári hadnagy, valamint Szabó Péter úr közbenjárására – jobbágyi kötöttségei alól fiával Istvánnal és Szilágyi János fiaival együtt felszabadította, és szabadossá tette. A házaspár engedélyt adott arra is, hogy az érintettek a jövőben nemeslevelet szerezzenek maguknak. Maga és fia megváltásáért, valamint a telek – melyen korábban is lakott – tehermentesítéséért, valamint Százdón Nagy Lukács házhelyéért száz ezüst tallért (150–180 forint) fizetett.

⁵⁸ Horváth 1964. 42.

⁵⁹ MNL BAZML IV–501/a. 7. kötet, 206.

⁶⁰ MNL BAZML IV–501/a. 7. kötet, 278–279.

⁶¹ MNL BAZML IV–501/a. 7. kötet, 348–349.

⁶² MNL BAZML IV–501/a. 7. kötet, 399.

További tíz tallérért (15–18 forint) használatra kapta a dersi határban lévő három rét egyikét, a Nagyszeg nevűt, annak visszaváltásáig. Szilágyi János özvegye külön kenyéren élt, és külön is váltotta meg János és Mihály nevű fiait, de a felszabadítás rájuk is vonatkozott.⁶³

A Szendrőn 1660. március 17-én megtartott általános közgyűlésen hirdették ki a II. Ferdinánd király által Bécsben, 1634. július 26-án kiadott armálist. Kapta: Irmes András, általa testvérei: Márton, János, István és Gergely, továbbá Homonnai Mihály. A nemeslevelet 1635. április 18-án Heves vármegye tisztkara hirdette ki a füleki általános közgyűlésen. Az erről szóló bizonyosságlevél azonban ismeretlen időpontban elveszett, így most újat kértek helyette.⁶⁴

Az 1660. április 22-én Szendrőn megtartott törvényszéken Aszalay Mátyás szolgabíró és Szél András esküdt a Szendrőn lakó Kis Szabó János kérésére vizsgálatot tartott az alábbi kérdőpontok szerint:

1. Tudja-e a tanú, hogy szendrői Kis Szabó János apja, Szabó György nemes ember volt, és nemesi szabadságban élt?
2. Tudja-e a tanú, hogy Szabó György nemeslevele az elmúlt háborúságban veszett el?

Az első tanú a 70 év körüli szendrői nemes Szabó másként Tóth András úgy tudta, hogy a két testvér, Szabó Gáspár és Szabó György – János atyja – nemes emberek voltak, és nemesi szabadságban éltek.

A második tanú az 52 év körüli szendrői Tóth Benedek az első kérdésre hasonlóan válaszolt, mint Szabó-Tóth András, a másodikra viszont semmit sem felelt.

A harmadik tanú a 70 év körüli szendrői Szabó Gáspár, aki úgy tudta, hogy Kis Szabó János apja Szabó György volt, aki az ő testvére, apjuk pedig az egykori Szabó Lukács. A nemeslevelet ő hozatta Berenthey Gáspár alispánsága idején, ki is hirdettette a vármegyében, és öccse, Szabó György nevét is belefoglalták az armálisba. Ez így is történt: az 1629. október 24-én Boldván megtartott általános közgyűlésen hirdették ki a II. Ferdinánd király által Bécsben, 1629. április 20-án kiadott armálist. Kapta: Szabó Gáspár, általa felesége Kecskés Erzsébet, fia István, lánya Katalin, testvére György, ennek felesége Pap Erzsébet.⁶⁵ Mind ő, mind pedig öccse György eddig háborítatlanul nemesi szabadságban élt, míg az irat az elmúlt időkben el nem veszett.

A negyedik tanú az 50 év körüli szendrői Sebő Gergely, őfelsége szendrői lovas katonája, aki látta Szabó György nemeslevelét, amelyet a háború idején egy ládába zárva a szendrői szőlőhegyre vitetett ki, Gáspár szőlőjének szomszédságába, ahonnan az ellenség elhurcolta.⁶⁶

⁶³ MNL BAZML IV-501/a. 7. kötet, 405–406.

⁶⁴ MNL BAZML IV-501/a. 7. kötet, 513–514.

⁶⁵ MNL BAZML IV-501/a. 4. kötet, 891.

⁶⁶ MNL BAZML IV-501/a. 7. kötet, 519–520.

Az 1661. június 1-jén Szendrőn megtartott törvényszéken inárcsi Nagy Borbála – Szinyei László felesége, a néhai Inárcsi Nagy András lánya – tiltakozott, hogy apja korábban török fogságba esett, és szabadulása érdekében kénytelen volt Velezden[?] lakó jobbágyait, Nagy másként Balázs Gergelyt és Nagy másként Balázs Mihályt és Pétert felszabadítani. Ezek viszont engedélye nélkül armálist szereztek az uralkodótól, így nem ismerte el őket nemes embernek.⁶⁷

1662. május 13-án az Ónodon tartott általános közgyűlésen hirdették ki a II. Ferdinánd király által Bécsben, 1631. október 14-én kiadott armálist. Kapta: Dobak Gáspár, általa fiai: Miklós, Mátyás, Gergely és András, testvére János, veje Kis Benedek. Az 1632. április 27-én Zemplén vármegyében megtartott általános közgyűlésen már kihirdetésre került az irat, amelyről bizonyságlevél is készült.⁶⁸

1665. szeptember 23-án az Ónodon összeült törvényszéken felolvasták Wesselényi Ferenc nádor – Gömör és Pest-Pilis-Solt vármegyék örökös főispánja – szeptember 6-án kelt fejedelmilevél-kerestető parancsát (*litterae mandati praeceptorum requisitoriae*), amelyet a néhai Soós György fia, Péter és a néhai Soós Lőrinc fiai: Tamás, Miklós és János ügyében adott ki. E szerint II. Ferdinánd király 1629. június 20[?]-án nemeslevelet adományozott Soós Györgynek és testvérének Lőrincnek, amelyet 1630. június 5-én hirdettek ki Sajóvamoson. Mivel azonban az erről kiállított bizonyságlevél elveszett, a nádor kéri az armális kihirdetésére vonatkozó bejegyzés másolatát a vármegyei jegyzőkönyvekből. A címeres nemeslevelet valójában a következők kapták: Lagda Márton, általa felesége Erzsébet, testvérei: András, János és György, valamint Soós Lőrinc.⁶⁹

Az imént sorra vett jegyzőkönyvi bejegyzések hiányossága, hogy az eseteket további dokumentumok hiányában nem lehet végigkövetni. Néhány család – mint például a Bárdos família – esetében a rendelkezésünkre álló források mégis lehetővé teszik az ügy folytatásának nyomon követését.

1589. szeptember 7-én Szepesy Pál szolgabíró és esküdtet kért két jobbágy, Bárdos János és Bárdos Ambrus szabad költözéséhez Korpás Menyhérttől és feleségétől Daróczy Borbálától. Az ügy végrehajtói: Kereszthes Balázs és Bolyky Mátyás.⁷⁰

1641. november 15-16-án Sajószentpéteren a vármegye vizsgálatot tartott az oszmánok okozta károk ügyében, és a hódítóknak való adózás mértékéről. Lénárddarócról a 35 éves Bárdos András vallott, akinek – már ekkor is – Jászy Márton volt a földesura.⁷¹

1650. március 16-án a szendrői általános gyűlésen Lenkey Pál tiltakozott, mivel Lénárddarócon lakó jobbágyait – Bárdos Pétert és Pált – korábban telkükkel együtt elzalogosította Jászy Márton alispánnak. A nevezettek viszont uruk tudta nélkül megegyeztek a zálogbirtokossal, megváltották tőle jobbágyi szolgáltatásaikat, de korábbi telkükön maradtak, és élvezték annak összes előnyét, majd szabadosként nemeslevelet

⁶⁷ MNL BAZML IV–501/a. 7. kötet, 621–622.

⁶⁸ MNL BAZML IV–501/a. 7. kötet, 692–693.

⁶⁹ MNL BAZML IV–501/l. 4. kötet, 307–309.; MNL BAZML IV–501/a. 5. kötet, 2.

⁷⁰ MNL BAZML IV–501/a. 2. kötet, 238.

⁷¹ Bodnár–Tóth 2005. 147–148.

szereztek az uralkodótól. Miután ez Lenkey Pál tudomására jutott, a vármegyénél keresett jogorvoslatot. Nem ismerte el jobbágysági felszabadítását és nemességüket sem.⁷²

Tiltakozása valóban jogos volt, hiszen 1647. június 9-én III. Ferdinánd király Pozsonyban nemeslevelet adományozott Bárdos Péter, általa testvérei: Pál, István, Simon, János, Benedek és Miklós részére.⁷³ Ezt azonban a megszerzést követően nem hirdették ki a vármegyén. Így Lenkey Pál a hatályos törvények alapján protestációjával megakadályozhatta volna a publikációt és a nemesi jogok szabad gyakorlását. A földesúr és jobbágysági közötti patthelyzet alakult ki, hiszen Lenkey jobbágysorba igyekezett visszaszülyeszteni Bárdosékat, viszont azok már, ha nem is neki, de kifizették a megváltás összegét, és armálist szerezve nemes személyeknek tartották magukat.

A két fél között 1650. május 10-én született megállapodás, amikor Bárdos Péter és Pál egy fél telket megváltott Lenkey Páltól.⁷⁴ Ezzel elhárult az akadály, hogy jogszerűen is nemessé váljanak. Armálisuk mielőbbi kihirdetésére azonban ezt követően sem törekedtek.

Két évvel később, 1652. május 8-án az aszalói általános közgyűlésen került csak sor a publikációra, melynek megtörténtéről bizonyoságlevél kiállítását kérték.⁷⁵

1657. január 17-én a szendrői törvényszéken – a néhai Lövei Albert és Szepesy Angléta lánya – Lövei Erzsébet – a néhai Deli György özvegye – és örököse, Kanta Pál tiltakoztak a Lénárddarócon lakó Bárdos Péter és rokonai ellen, mely jobbágysorba még a néhai Lenkey István adott zálogba a néhai Jászy Márton és János uraknak. Természetesen őket sem ismerték el nemes embereknek.⁷⁶

Hamarosan itt is megszületett a megállapodás, mivel 1657. június 26-án Szepesy Pál és Szepesy Mátyás mint földesurak Lénárddarócon Bárdos Bálint, Miklós, Gergely, János és Mihály számára manumissziós levelet adtak ki, valamint a mondott személyek egy fél telket is megváltottak.⁷⁷

1671-ben a vármegye taksás nemeseinek összeírása során Lénárddarócon, Bárdos Miklós 81, míg Péter 72 dénárt adózott.⁷⁸ 1689-ben ugyancsak Lénárddarócon, amely kuriális faluként került feljegyzésre, Bárdos István 30, Bárdos Péter 30, Bárdos Mihály 24, Bárdos Mátyás szintén 24 dénárt taksált.⁷⁹ 1689. június 2-án a Szentpéteren tartott közgyűlés után felvett jegyzék szerint Bárdos István 1 forint 20 dénárt, Péter ugyanennyit, Mátyás 90, Márton 48, Mihály pedig szintén 48 dénárt fizetett.⁸⁰

A Rákóczi-szabadságharc idején, 1706. február 26-a és augusztus 31-e között keletkezett mustrakönyv tanúsága szerint Lénárddarócról Bárdos Mihályt és Istvánt Borsod vármegye gyalogos nemesei között írták össze, akik semmilyen fegyverrel nem

⁷² MNL BAZML IV-501/a. 6. kötet, 751-752.

⁷³ MNL OL R64. 1 0885.

⁷⁴ MNL BAZML IV-516. No. 1281. 13.

⁷⁵ MNL BAZML IV-501/a. 7. kötet, 37.

⁷⁶ MNL BAZML IV-501/a. 7. kötet, 337.

⁷⁷ MNL BAZML IV-516. No. 1281. 13. és 45.

⁷⁸ MNL BAZML IV-501/b. Acta Politica. Mat. III. Fasc. I. Fr. 485.

⁷⁹ MNL BAZML IV-501/a. 11. kötet, 353.

⁸⁰ MNL BAZML IV-501/b. Acta Politica. Mat. III. Fasc. I. Fr. 489.

rendelkeztek.⁸¹ A XVIII. század első felében Bél Mátyás Darócz falu vonatkozásában megjegyezte, hogy „egyébként a Bárdos család birtokolja.”⁸²

Az 1728. március 15-én Miskolcon zajló nemességvizsgálatok kapcsán Lénárddarócról Bárdos Menyhért, János, Pál, Péter, másik Pál, Miklós, másik János és Péter, Centerből pedig Bárdos Mihály és Gáspár igazolt. Bemutatták a III. Ferdinánd király által Pozsonyban, 1647. június 9-én kiadott, és Aszalón 1652. május 8-án kihirdetett armalist. Továbbá a Szepesy Pál és Mátyás földesurak által 1657. június 26-án Lénárddarócon kiadott manumissziós levelet is elővezették. Ezek alapján a bizottság a – saját telkén lakó – familiát nemesnek ismerte el.⁸³

A Bárdos család nemességével kapcsolatosan 1759-ben tanúvallomásokat vettek fel. A kérdőpontok a következőképpen hangzottak:

1. Ismeri-e a tanú a jelenleg Szentistvánon lakó Bárdos Istvánt, Mihályt és Gáspárt, akik egy atyától származó testvérek?
2. Tudja-e, hogy ezeknek édesatyja Bárdos András volt?
3. Ezen Bárdos András testvérei Albert és István voltak?
4. Tudja-e, hogy ennek az Albertnek és Istvánnak kik voltak a gyerekei, és azok hol laktak?
5. Vallja meg, hogy András, Albert és István atyja Bárdos János volt, és hogy ismerte-e őt?
6. Tudja-e a tanú, hogy ez a János Lénárddarócon egy házhelyet bírt, melyet fiaival Kormos Andrásnak és Tompos Péternek zálogosított el? Ezekről István fiai visszaváltották, majd az egri káptalannak zálogosították tovább? A most is élő, s Egerben lakó Bárdos János – István egyik fia – szabómester kiváltotta, aki Lénárddarócon lakó atyafiainak adta, akik jelenleg is bírják, de zálog fejében, vagy örök áron adta-e át?
7. Látta-e armálisukat? Melyik király adományozta, kinek a nevére? Tudja-e, hogy ezek emberemlékezet óta mindig nemesi szabadságban éltek? Adót fizettek-e? A nemesi felkelésekben részt vettek-e?

Az első tanú a 66 év körüli kövesdi Nyeste György az eskü letétele után így vallott: ő maga Szentistvánon született, és tudja, hogy az ott lakó Bárdos István, Mihály és Gáspár egy atyától származó testvérek. Bárdos András is jól ismerte, mivel az ő házat vette meg, és amíg András nem épített magának másik házat, addig együtt laktak. Bárdos Albert, István és András testvérek voltak. Bárdos Albert fiai: Mátyás és Gáspár, Istvánnak pedig János és Gáspár, akik jelenleg mind Egerben laknak. István fia Gáspár katonának állt, de a seregből kilépve ismét Egerbe tért vissza lakni. Bárdos András, Albert és István atyja János volt, akivel együtt élt Szentistvánon, de onnan

⁸¹ MNL OL P 396–1. Ser. III. 1706. febr. 684.

⁸² Nagy-Tóth-Seresné 1984. 65.

⁸³ MNL BAZML IV–516. No. 1281. 45.

az Mezőtárkányra (Heves vm.) költözött, ahol később elhunyt. Amikor 1718 körül a (rima)szécsi (Gömör vm.) vásárra ment, Lénárddarócon is megfordult, ahol „szóba egyeledvén az ott lakókkal, a kik újjokkal mutatták az templom tájékán, hogy [...] ez a ház hely tulajdon a Szent Istványon lakozó Bárdos János hazhelye légyen, de azt ki és hogy és kinek zalogositotta ell /: mint hogy nem lévén gongya reá /: nem tudgya, hane[m] hogy most élő Eger várossában lakó Bárdos János szabó mester ember felől irt Istvánnak fia, s néhaj Bárdos Jánosnak unokája te[kin]t[e]tes n[eme]s Egri káptalantúl ki váltotta, jól és bizonyosan tugya melly házhelyet az ki váltás után adta ismét maga Lénárd Daróczon lévő atyafiainak pénzen /: de menyiben nem tudgya /: a kit most is azok birnak, hanem zálogban adtae vagy örökössen a fatens nem tudgya, mint hogy az elladásba jelen nem vólt”. A kérdésben szereplő armalistát nem látta, de azt jól tudja, hogy az akkoriban Szentistvánon lakó Bárdos András a „fel ülő nemesekkel Prinyi Miklós gyalog regementibe ell ment, ell menvén hadakozott a kapitányát is tudgya, hogy Pál Jánosnak hívták”. A második tanú hasonlóan vallott. A harmadik tanú a 60 éves Tompos Péter a Heves vármegyei Csehiből, a negyedik kérdőponthoz elmondta „mint hogy Egerben lakó Bárdos Mátyás és Gáspár, Bárdos Albert fiainak a szőlő hegyrül a szőlő terméseket egri házokhoz maga szekerin szüretkor horta [...]”. Az ötödik ponthoz pedig, „hogy a fatens akoriban aző házhelyeket birta zálogban 60 forintba Lénárd Daróczon”. A hatodikhoz a telekkel kapcsolatosan közölte, hogy „közönséges hirtől hallotta, hogy az Bardossok váltották vólna ki, [...] amint hogy mostanában Bardos Istvány házatis epitetet rajta”. Az utolsóhoz pedig: „tudgya min[d] azon által azt, hogy nemessi szabadságban mint más egyéb nemes emberek /: Lenart Daróczon laktokban /: fejektül portiot nem fizettek, és valamint több n[eme]s emberek[ne]k fel kellett ülnije ők is fel ültenek”.⁸⁴

1763-ban a vármegye a következő levelet küldte a Bárdos famíliának: „Mivel 3ta affuturi mensis 8^{bris}⁸⁵ a nemessek investigatioja⁸⁶ tartatik Miskólczon és principaliter⁸⁷ a másoké előtt Bárdos uraimék dolga vétetik elől, hogy fogyatkozás ne légyen a dologban, jó lehet már exactor⁸⁸ Bárdos Péter ur[am], és mindakét Bárdos Istvány uraimék magok nemességeket legyitimálták⁸⁹ légyen, de mivel még n[emes] Bárdos Miklós uramnak az egri és sz[ent] istványi Bárdosokkal kérdések vagyon, Bárdos Gergelynek és Balintnak successori suspectusoká⁹⁰ tétettek azal, hogy az armalisban nincsennek inseralva⁹¹ Bárdos Gergely és régi Bárdos Bálint, azért Bárdos Gergelynek successori⁹² Bárdos Péter Dobai Suska ura, Bárdos László az hadnagy, Bárdos Bálint és Bárdos Gergely és

⁸⁴ MNL BAZML IV–516. 65. Bárdos.

⁸⁵ Az elkövetkező október 3-án.

⁸⁶ Igazolása.

⁸⁷ Elsősorban.

⁸⁸ Számvizsgáló, számvevő.

⁸⁹ Törvényesítették.

⁹⁰ Örökösei gyanúsakká.

⁹¹ Beillesztve.

⁹² Utódai.

Bárdos Péternek a fia Mihály; exactor Bárdos Péter és Bárdos Istvány aki comissarius⁹³ is vo[lt] armalist, inqvisitiot⁹⁴, manumissiot⁹⁵, és egyéb documentumokat magokkal pro p[rae]scripta die 3^{tia} [mensis] 8^{bris}⁹⁶ Miskólczra bé vinni ell ne mulassák, melyr[ől] is túdosítván maradok k[egyelmete]k jó akaró szolgálja t[ekin]t[e]tes n[emes] Borsod v[á]r[me]g[yéne]k ord[inarius]⁹⁷ szolgabirája Németh Józseff m.p.”⁹⁸

A Bárdos família tehát jobbágyi eredetű, amely a XVII. század folyamán nem minden szempontból követve a törvényes utat, de nemességet szerzett, és annak gyakorlásában meg is maradt. Birtokot szerzett, majd a XVIII. században ágakra szakadva több településen is gyökeret vert. Egyes tagjai vármegyei tisztségeket viseltek, vagy katonák, mesteremberek lettek.

A kiemelt példákat követően, azokat kiegészítve az alábbi konklúziókat vonhatjuk le. Miután az uralkodó által adományozott címeres nemeslevelet kézhez vették a kérelmezők, azzal személyükben nemessé váltak, de hogy a kiváltságokkal törvényesen, mindenki számára nyilvánvalóan élhessenek, ki kellett azt hirdettetni a vármegye gyűlésén. Ennek tényét a jegyző bevezette a protocollumba, amely ideális esetben a következő információkat tartalmazta: mikor, hol, és milyen jellegű gyűlésen történt a közzététel. Melyik uralkodó, mikor és hol adta ki az armalist. Formája (téglalap, könyv), anyaga (pergamen), a pecsételés módja (függőpecsét mely lehet viasz vagy arany). Kik látták el saját kezű aláírásukkal: az uralkodó, a kancellár és a titkár. Ők név szerint felsorolva, és az általuk viselt egyéb tisztség megnevezése. Majd az adományosok – fő- és mellék címerszerzők – rokoni kapcsolatainak feltüntetésével történő felsorolása. Sok esetben említés történik a fő címerszerző jogállására: nobilis, agilis, honorabilis. A bejegyzés továbbá rögzíti a kihirdetés tényét, valamint azt, hogy történt-e ellentmondás, tiltakozás. Ezzel az uralkodó kiemelte őket a nemtelen állapotból, majd a Magyar Királyság és kapcsolt részeinek, ezen belül pedig a vármegye igaz és kétségtelen nemeseinek sorába iktatták őket. Ha az adományosok minderről bizonyáglevelet kértek, akkor azt is feltüntették, hogy hányat, és milyen formában (pergamen, papír) állították azt ki, továbbá azt is tartalmazta a szöveg, hogy a dokumentumot mikor fogják részükre kiadni. Ez általában a következő törvényszék feladata volt. Mindezen feljegyzett információk nemcsak a családot, de magát az iratot is elég pontosan körülhatárolták, megkönnyítve ezáltal a visszakeresés és a beazonosítás lehetőségét. Ezenkívül a kihirdetés megtörténtét magára az armálisra, a plicatura jobb szélére is rávezették.

Az armalisták csoportja a XVI. század folyamán kezdett kibontakozni, a következő évszázadban pedig számuk egyre jobban növekedett. E folyamat jól nyomon követhető a vármegyei jegyzőkönyvek adatainak felhasználásával. A XVI. század

⁹³ Megbízott.

⁹⁴ Vizsgálatot.

⁹⁵ Felszabadítást.

⁹⁶ Az előbb írt október hó 3. napjára.

⁹⁷ Rendes.

⁹⁸ MNL BAZML IV-516. 65. Bárdos.

folyamán mindössze öt nemeslevél kihirdetéséről van tudomásunk. A proklamációk az alábbi években történtek: 1512-ben (II. Ulászló), 1558-ban (I. Ferdinánd), 1568-ban (I. Miksa), 1588-ban és 1592-ben (I. Rudolf). A XVII. század eddig feldolgozásra került időszakából 449 kihirdetés ismeretes. Rudolf király további 4, II. Mátyás 53, II. Ferdinánd 186 és III. Ferdinánd 154 armalist adományozott Borsod vármegye vonatkozásában. Emellett Bocskai István 28, míg Bethlen Gábor 15 darab iratot adott ki. A vármegyei jegyzőkönyvek bejegyzései kilenc esetben hiányosak, így nem lehet megállapítani, hogy ki volt az adományozó, és mikor kelt a nemeslevél. E számok jól mutatják, hogy a nagyarányú oklevéladás II. Mátyás uralkodása idején indult meg, és II-III. Ferdinánd regnálása idején csúcsondott ki.

A kihirdetést követően az adományosok bizonyáglevél kiállítását kérhették a vármegyétől, amely ennek többnyire eleget is tett.⁹⁹ A 454 armális publikációt követően 263 darab bizonyáglevél került kiállításra. Ez utóbbi érték azonban nem egy-egy kihirdetéshez kapcsolódik, hanem az összes kiadás számát jelenti, hiszen előfordult, hogy csak egy, de az is, hogy egyszerre öt bizonyáglevelet is kértek az adományosok. Az esetek 80%-ában mindössze egy bizonyáglevelet igényeltek, amelynek két oka is lehetett. Az egyik, ha az eredeti oklevéllel történe valami, akkor ezzel bizonyíthatták annak meglétét. A másik, hogy a dokumentum bizonyította a kihirdetés tényét is. A nagyobb számban kért bizonyáglevelekre azért volt szükség, mert az iratot a család, több testvér, fiú stb. nyerte. Ebben az esetben az eredeti példányt a főadományos leszármazottai örökölhették, a többiek pedig csak a bizonyágleveleket. Ennek ellentéte, amikor több olyan adományost találunk a diplomában, akik között semmiféle rokoni kapcsolat nem állt fenn. Ennek megfelelően az igénylők 5%-a kért két, az 1%-uk három, a 0,7%-uk négy, s csupán egy esetben fordult elő, hogy öt bizonyáglevél kiállítását kérték.

Az előbbiekkal kapcsolatosan egy sajátos jelenség is megfigyelhető a címerszerzők körében. Az armalist általában a főadományos szerezte, rajta keresztül pedig szűkebb (szülők, feleség, gyerekek, testvérek) és tágabb (unokatestvérek, sógorok, féltestvérek stb.) családja részesül az adományból. Az iratokban szereplő családnevek, valamint az azok közötti rokoni kapcsolatok hiánya jól mutatja, hogy számos esetben az egymással csak érdekkapcsolatban álló személyek befektetés céljából szereztek nemességet. Megesett, hogy éppen az igénylőknek nem volt ehhez elég tőkéjük, és további „befektetőket” kerestek. Mivel a nemeslevélbe bekerülők mindegyike részesült a kiváltságokból, az uralkodó számára mellékes körülménynek számított a megnemesítettek száma, a kancellária pedig ugyanazokat a díjakat számította fel, ha egy vagy ha több személy nemesítéséről volt is szó. Erre vonatkozóan lássunk néhány példát:

III. Ferdinánd király Bécsben, 1654. július 8-án Vas János, általa anyai unokatestvére Bogár Tamás, ennek fia János, továbbá Farkas Benedek, Kovács György, Kis Tamás és Mátyás részére nemeslevelet adományozott.¹⁰⁰ 1654. július 16-án Sáriai Mátyás, általa

⁹⁹ Papp 2012a.; Papp 2012b.

¹⁰⁰ MNL BAZML IV-501/a. 7. kötet, 258.

Szabó István, továbbá Végh István és György, valamint Mészáros György részére.¹⁰¹ 1655. április 26-án Szócs Bálint, általa felesége Kozma Zsuzsanna, továbbá Szócs Fábán, Pap András és Kozma István részesült adományban.¹⁰²

1614 és 1658 között 48 jegyzőkönyvi bejegyzés foglalozik jobbágyok által jogtalanul szerzett nemeslevelekkel. Ez az összes kihirdetett armális (454 darab) 9,45 %-át teszi ki. A földesurak ellentmondásainak és tiltakozásainak hatására mégsem találunk egyetlen olyan armalist sem a levéltárban, amelyet ilyen esetből kifolyólag vontak volna be. Mindez azt jelenti, hogy a jobbágyok egy része akár jogtalanul is kész volt a nemesek sorába emelkedni. A jelenség összefügghet azzal, hogy a megváltás összege sokkal többbe került, mint maga az armális megszerzése.

1728. március 15-én Miskolcon zajlott az armalista nemesek igazoltatása. A Velezden lakó Nagy János és Mihály bemutatta a III. Ferdinánd király által Bécsben, 1640. április 2-án Nagy másként Balázs György és fiai: István, János, Péter és András részére kiadott, de még ki nem kihirdetett armalist. E mellett elővezették felszabadító levelüket, amely 1638-ban kelt. Ebben a korábbi földesúr, inárcsi Nagy András, Nagy másként Balázs Györgyöt és feleségét, valamint fiát, Ferencet 500 tallérért felszabadította.¹⁰³ 1638-ban az országos pénzforgalomban 1 tallért általában 150–180 dénáros árfolyamon váltottak át.¹⁰⁴ Kecskeméten 1629-ben 30 tallér 37 forintot és 50 dénárt tett ki, vagyis a forint 100 dénárt, a tallér pedig 125-öt ért. 1663-ban 1 tallér már 160 dénárral volt egyenértékű.¹⁰⁵ Tehát az 1638-ban a felszabadításért kifizetett 500 tallér a helyi átváltási viszonyoknak megfelelően 750–900 forint közötti összeget tett ki. Hozzáteszem, hogy 1634-ben Borsod vármegyében egy lovas hadnagy hópénze 15, egy gyalogos hadnagyé 10, egy lovasnak 5, egy gyalogosnak pedig 3 forint volt a zsoldja.¹⁰⁶

Ekkor a Szentpéter mezővárosban lakó Atya István és János is bemutatta a III. Ferdinánd király által Bécsben, 1639. március 19-én kiadott, és Gömör vármegyében, 1658. május 21-én kihirdetett armalist. Ennek ellentmondott I. Rákóczi Ferenc és lánya Rákóczi Julianna Borbála, akik Szentpéteren ezek földesurai voltak. Utóbbiak 1699. november 30-án és december 31-én adták ki a manumissziós levelet. A felszabadítás „nagy összegbe”, 800 forintba került.¹⁰⁷

Az egri káptalan jegyzőkönyvébe másolt 1669. április 2-án Felsővály (Gömör vm.) faluban kelt irat szerint Bolyky Gergely és felesége Ivánkay Zsuzsanna felszabadította a jobbágysorból a Bolyokon lakó Kutacs Imrét és fiát, Dénest valamint Demetert és Albertet. A nevezettek ezért 700 forintot, egy csikót és egy pár karmazsin csizmát adtak.¹⁰⁸

¹⁰¹ MNL BAZML IV–501/a. 7. kötet, 277–278.

¹⁰² MNL BAZML IV–501/a. 7. kötet, 278.

¹⁰³ MNL BAZML IV–516. No. 1281. 45.

¹⁰⁴ Horváth 1964. 37.

¹⁰⁵ Iványosi–Szabó 1979. 212.

¹⁰⁶ MNL BAZML IV–501/a. 5. kötet, 152.

¹⁰⁷ MNL BAZML IV–516. No. 1281. 41.

¹⁰⁸ Kovács-Veres 2015. 76–79.

A korszakban a felszabadítás összegéhez hasonlóan nőtt a nemeslevelek kiadásának díja is a királyi kancellárián. Minden bizonnyal a korábbi időszakban tapasztalható, eltérő hivatali illetékek egységesítésére született meg az 1609. évi 73. tc., amelynek 8. §-a kimondta, hogy a címeres nemeslevélért, amelyet birtok adományozása nélkül adtak, 25 forintot, ha pedig donáció is társult hozzá, akkor minden jobbágy után még 50 dénárt kellett fizetni. Az irat megszővegezéséért 2 forintot kellett adni, ha pedig aranyfestékekkel díszítették, akkor az illeték 4 forintra emelkedett.¹⁰⁹ A királyi engedély megszerzéséért 1700 körül már 150 és 375 forint közötti taksát kellett fizetni.¹¹⁰

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM:

- Á. Varga László–Kenyeres István–Tóth Péter 2009: 16–18. századi vármegyei jegyzőkönyvek regesztái. DVD ROM. Budapest.
- Bodnár Tamás–Tóth Péter 2005: Borsod vármegye adózása a török korban. (Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 44.) Miskolc, 2005.
- Horváth Tibor Antal 1964: A tallér értékváltozása Magyarországon 1542–1700 között. Numizmatikai Közlöny, 62–63. évf. (1964) 25–51.
- Iványosi–Szabó Tibor 1979: A tallér Kecskeméten (1626–1711). Levéltári Közlemények, 50. évf. (1979) 1. sz. 201–225.
- Kovács-Veres Tamás Gergely 2015: Források Bolyok község kora-újkori történetéből 1500–1800. Budapest.
- Kóta Péter 1997: A címereslevél ára. In: Mánások, birtokosok, címerlevelek. Szerk. Ódor Imre–Pálmány Béla–Takács Péter. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen. 149–156.
- Márkus Dezső 1899: Magyar törvénytár 1526–1608. évi törvénycikkek. Fordították és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. (Corpus Juris Hungarici Magyar törvénytár 1000–1895.) Budapest.
- Márkus Dezső 1900: Magyar törvénytár 1608–1657. évi törvénycikkek. Fordították és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. (Corpus Juris Hungarici Magyar törvénytár 1000–1895.) Budapest.
- Mezey Barna 2007: Magyar jogtörténet. Budapest.

¹⁰⁹ Márkus 1900. 82–83.; Kóta 1997. 149–156.

¹¹⁰ Molnár 2004. 13.

- Molnár András 2004: Armálisok. Nemesi címereslevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményéből 1477–1898. Zalaegerszeg.
- Nagy Károly–Tóth Péter–Seresné Szegőfi Anna 1984: Régi históriák. Ózd és környéke múltjának írott forrásai. Helytörténeti olvasókönyv. (Ózdi Honismereti Közlemények 4.) Ózd.
- Papp László 2012a: Az önkormányzatiság vázlatos áttekintése, különös tekintettel a hosszú 19. század alkotmányos megoldásaira. *De iurisprudentia et iure publico. Jog- és politikatudományi folyóirat*, 6. évf. (2012) 1–2. sz. 1–12.
- Papp László 2012b.: The concept of autonomous local governments and their different forms of appearances in the traditions of our national public law. *Journal on European History of Law*, Vol. 3. (2012) No. 1. 62–65.
- Papp László 2015: A Planum Tabulare jogorvoslati rendszere. *Miskolci Jogi Szemle*, 10. évf. (2015) 2. sz. 72–84.
- Szabó István 1941: A jobbágy megnemesítése. *Turul*, 55. évf. (1941) 1–2. sz. 11–21. o.
- Tóth Péter 2008: Borsod vármegye közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvei I. 1569–1578. (Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 51.) Miskolc.
- Tóth Péter–Barsi János 1989: Borsod vármegye statutumai 1578–1785. (Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 23.) Miskolc.

Telekesy István egri püspök szerepvállalása a Rákóczi-szabadságharcban

Eger város Rákóczi-szabadságharc korabeli történetének különböző szegmenseit érintő kutatásaink során nem csupán a gazdaság-, társadalom- és hadtörténeti vonatkozások vizsgálatát tekintettük létfontosságúnak. A település bázis-szerepének bemutatásakor lényeges szempontként merült fel, hogy az egyháztörténet tárgykörébe illeszkedő kérdéseket is tanulmányozzunk. Döntésünket az motiválta, hogy Telekesy István személyében egy olyan nagyformátumú püspök állt az egri egyházmegye élén a fegyveres konfliktus periódusában, akit politikai szerepvállalása révén nemcsak egyedüli római katolikus főpapként tartottak számon Rákóczi táborában, de aki ezt a közéleti befolyását kihasználva aktívan munkálkodott a joghatósága alá eső területek egyházi intézményeinek megvédelmében. A főpásztor életével, pályájával és működésével kapcsolatban számos munka foglalkozott vagy épp tartalmaz adatokat,¹ így dolgozatunk alapvető célja, hogy munkásságát az általa betöltött szerepkörök mentén tekintsük át, esetenként olyan szempontokra felhívva a figyelmet, amelyek mindeddig kívül kerültek a vele összefüggő történeti vizsgálatok homlokterén. Minthogy a Rákóczi-szabadságharc időszakában a vallási türelem kérdése végig neuralgikus pont volt a felkelés ügyében, fontosnak tartottuk rámutatni azokra a kapcsolódási pontokra is, melyek Telekesy püspöki működését és ezirányú tevékenységének kereteit meghatározták.

„Az egri egyházmegye második megalapítója”

I. Lipót magyar király a csanádi püspöki tisztet korábban betöltő² Telekesy Istvánt 1699. június 4-én nevezte ki egri főpástorrá, ellenben dignitását XI. Kelemen pápa csupán 1702. július 31-én erősítette meg.³

¹ Csanády 1912.; Emlékiratok 1979.; Gebei 2005. 160–178.; Kalmár 2012. 135–141.; Leskó 1907.; Misóczki 2005. 133–197.; Misóczki 2009. 133–197.; Sugár 1984. 371–393.

² Telekesy e minőségében 1689 és 1699 között tevékenykedett, noha a posztjával kapcsolatos hivatalos szentszéki megerősítést csak 1696. augusztus 13-án kapta meg XII. Ince pápától. Heckenast 2005. 429.; Sugár 1984. 371.

³ A Magyar Kamara az újonnan kinevezett ordináriust 1699. június 28-án iktatta a püspökség birtokába.

Az 1699. október 28-án Egerbe érkező⁴ főpásztor működésének megkezdését azonban nem a szentszéki megerősítés, mint inkább a birtokai fölötti joghatóság visszaszerzésének kése delme akadályozta. Amíg a bécsi székhelyű Udvari Kamara 1701. augusztus 13-i rendelkezésével vissza nem bocsátotta számára a püspökség birtokait és dézsmáit,⁵ addig saját jövedelmeiből kellett finanszíroznia az egyházmegye reorganizációjára irányuló munkálatok megkezdését. Mindez hatalmas anyagi tehertételnek bizonyult számára, hiszen az újjáépítést gyakorlatilag az alapoktól kellett kezdenie. A legégetőbb problémákként a katolikus papság alacsony – ezzel mintegy párhuzamosan a protestáns prédikátorok magas – számát, a templomok rossz fizikai állapotát, valamint az egyházi ingatlanvagyon hiányosságait nevezhetjük meg. A püspök tevékenységének elsődleges célja tehát az volt, hogy az egyházmegye területén található templomokat és egyházi intézményeket újjáépíttesse, és a működésükhöz szükséges papi személyzetet biztosítsa.⁶

A primer kútfők és a szakirodalom adatai alapján tudjuk, hogy a 13 vármegyére kiterjedő „*Dioecesis Agriensis*” területén 1699-ben 119 katolikus pap és 15 szerzetes, tehát mindösszesen 134 egyházi személy teljesített lelki szolgálatot, míg ezzel szemben a főpásztor szerint ezidőtájt több mint 200 protestáns prédikátor működött ugyanebben a régióban.⁷ Ekkora apparátussal azonban lehetetlennek bizonyult elfogadható módon garantálni a római katolikus lakosság hitéletét. Telekesy ezért elsőként Kassáról és Nagyszombatról hozatott papokat (körülbelül 25 ifjút),⁸ majd reális helyzetértékelésről tanúbizonyságot téve, a probléma hosszú távú megoldása érdekében azonnal hozzálátott a megfelelő papi utánpótlás megszervezéséhez. Ennek intézményes kereteit az általa létrehozott egri papnevelde jelentette. A szeminárium anyagi és működési hátterének biztosítása érdekében intézkedések sorozatát foganatosította. Különböző címletekben összesen kb. 33 ezer rajnai forintnyi pénzüsszeget helyezett el elsősorban szepességi városoknál (pl. Késmárk, Lőcse) és azok polgárainál kölcsönben, amelynek kamatai a papnevelde t illették.⁹ 1700 szeptemberében elérte az egri káptalannál, hogy a kanonokok testülete lemondjon a bélháromkúti ciszterci apátságról és az ahhoz

Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL HML) XII-3/a/327. Nr. 434/6.; Csanády 1912. 15.; Sugár 1984. 372.; Szederkényi 1893. 70.

⁴ MNL HML XII-2/d/48. I.

⁵ Eger 1687. évi visszafoglalását követően a település újszerményeni területként az Udvari Kamara helyi (szepesi, majd budai) adminisztrációja alá tartozott. A visszafoglalást követően Fenessy György egri főpásztor a városban az egyház rendelkezésére bocsátott telkeken kívül egyéb javakkal alig rendelkezett, ugyanis a püspökség egyes birtokait azok jövedelmeivel együtt csupán bérbe vette a Kamarától. Ennek következményeként az egyházi birtokok feletti joghatóság visszaszerzésének hálátlan és költségigényes feladata Telekesyre maradt. MNL HML XII-3/a/7. 45–46.; Sugár 1984. 369.

⁶ Gebei 2005. 171.

⁷ A 134 egyházi személy működési hely szerinti eloszlása meglehetősen egyenetlennek bizonyult: több mint egyharmaduk (39%) a dioecesis Heves és Sáros vármegyékben fekvő területein teljesített lelki szolgálatot. Egri Főegyházmegyei Levéltár (továbbiakban: EFL) Archivum Vetus. VII. Acta Intraneorum. Nr. 1056.; Gebei 2005. 162.; Sugár 1984. 372.

⁸ Sugár 1984. 372.

⁹ A kamat összesített évi összege kb. 1700 rajnai forintra rúgott. Sugár idézett művében kb. 60 ezer forintnyi kölcsönadott pénzüsszeget említ. Csanády 1912. 46–47.; Sugár 1984. 376.

tartozó birtokokról a szeminárium javára.¹⁰ A főpásztor a működéshez elengedhetetlen városbeli ingatlanokról is gondoskodott: 1700-ban Koháry Istvántól egy telket, 1701-ben Schwarcz Mátyástól egy házat vásárolt meg,¹¹ továbbá 1500 forint ellenében szert tett Levin de Potska kőből épült majorjára a Hatvani kapunál, majd ezen ingatlanokat az intézet rendelkezésére bocsátotta. Mindezek mellett az egri Szent Miklós utcában 400 forintért még egy malmot is megvett a papnevelde részére, valamint a Borsod megyében fekvő Sajókürt és Harsány falvakat 3000 forintért visszaváltotta egyházi kézbe, hogy a szemináriumnak adományozhassa.¹² Az így létrejövő, Szűz Mária oltalma alá helyezett¹³ intézmény 1705-ben nyitotta meg kapuit, s már az első tanévben 4 hallgatót pappá szenteltek. Az oktatást a jezsuiták végezték, ebből következően az 1707 és 1711 között érvényesülő kitiltásuk idejére a papnevelde működése átmeneti jelleggel leállt.¹⁴

A római katolikus lakosság hitéletéhez nélkülözhetetlen templomok terén sem volt bizalomgerjesztő a helyzet az egri egyházmegyében a 18. század legelején. Telekesy Kollonich Lipót esztergomi érsekhez intézett 1700. február 18-i jelentése¹⁵ szerint a dioecesisben 213 katolikus templomot vettek lajstromba, ezekből azonban csupán 160 volt igehirdetésre alkalmas állapotban: a legkevesebb templomot a központtól távolabbi (Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugocsa és Ung vármegye), a legtöbbet a közelebb eső területeken (Heves, Abaúj, Sáros, Zemplén) regisztráltak.¹⁶ A protestánsok ezzel szemben mindent egybevéve 844 imaházzal rendelkeztek, amelyekből 796 felelt meg istentisztelet céljára.¹⁷ A püspök számára tehát kiemelt feladatot jelentett, hogy az egyháza számára kedvezőtlen arányokon templomépítések és - helyreállítások révén változtasson. Telekesy első nagyszabású építkezését 1700 és 1708 között, a szeminárium létrehozásával párhuzamosan folytatta: ennek során a korábbi Szent Mihály plébániatemplomot katedrálissá alakították. A főpásztor saját jövedelméből 3500 forintot áldozott a munkálatokra, melyek során a főtemplom mellett felépült a muzsikások, az énekesek és az orgona elhelyezésére szolgáló kórus, valamint a Mária-kápolna, továbbá a szentélyben a kanonokok számára stallumok kerültek felállításra.¹⁸ Az egri építkezésekkel egy időben az egész egyházmegye területén megindultak az imahelyek reorganizációját célzó munkálatok. A levéltári forrásokból kiderül, hogy 1702-ben Kápolnán, 1708-ban pedig Felnémeten emeltetett új templomot, Felsőtárkányban a

¹⁰ A káptalan 1700. szeptember 21-én lemondott az apátságról, melyet az ahhoz tartozó javakkal egyetemben I. Lipót alig egy hónappal később, október 17-én hivatalosan is az egri szemináriumnak adományozott. MNL HML XII-3/a/9. 232. o.; MNL HML XII-3/a/15. 235–238.; Leskó 1907. 344–356.; Sugár 1984. 376.

¹¹ MNL HML XII-2/d/47. 27., 105.; MNL HML XII-3/a/15. 239–247.; Sugár 1984. 376.

¹² Sugár 1984. 376.

¹³ HML XII-2/d/20. Nr. 56.

¹⁴ Bozsik 1910. 67–69.

¹⁵ Leskó 1907. 278–305.

¹⁶ A lista Szabolcs és Ung vármegye területén 1-1, Szatmárban 2, Beregben 3, Ungban 8, míg Hevesben 68, Abaújban 42, Sárosban 34, Zemplénben pedig 31 katolikus templomot rögzít. Uo. 278–305.

¹⁷ Gebei 2005. 163.; Leskó 1907. 294–300.

¹⁸ MNL HML XII-2/d/48. I.; MNL HML XII-3/a/53.; Gebei 2005. 171.; Sugár 1984. 377.

korábban elpusztult egyházat állíttatta helyre,¹⁹ illetve 1701-ben a jászkiséri imahelyet foglalta vissza a protestánsoktól a katolikus közösség részére.²⁰

Nem csupán a dioecesis hatékony irányítása, de főpapi reprezentációja is elengedhetetlenné tette számára egy püspöki rezidencia létrehozását. Az ingatlan, melynek kialakítása már 1700 folyamán megkezdődött, lényegében annak a három kastélynak az összeépítéséből született meg, amelyeket még elődje, Fenessy György kapott a Kamarától a hozzájuk tartozó parasztgazdaságokkal egyetemben.²¹ Ugyancsak 1700-ban a főpásztor a formálódó palota mellett még egy házat is megvásárolt saját használatra,²² továbbá megszerezte a volt egri derviskolostort, amelyben ispotályt létesített.²³ Ezenfelül a város földesuraként arra is odafigyelt, hogy garantálja a település mindenkori adminisztrációjának zavartalan működését, így önköltségen helyreállíttatta a városháza épületét.²⁴ Telekesy széleskörű reorganizációs tevékenysége mind materiális, mind kulturális-szellemi téren már a kezdeti időszakban jelentős eredményeket hozott. Erőfeszítéseinek hála dioecesisében fejlődésnek indult az az infrastrukturális háttér, melyre az egyházi apparátus biztonsággal támaszkodva kezdhette meg (új) működését. Erdemeit summázva épp ezért aposztrofálta őt életrajzírója, Csanády László „az egri egyházmegye második megalapítójaként”.²⁵

A püspök viszonya a felkelés ügyéhez

Telekesy nagyszabású újjászervező munkájának kezdeti eredményei a dioecesis hitéletén túlmenően a főpásztornak az 1703 tavaszán zászlót bontó felkeléshez fűződő viszonyára is jelentékeny hatást gyakoroltak. Noha a fegyveres konfliktus hadműveletei az említett év októberéig földrajzi fekvéséből adódóan nem érintették Egert, Heves-Külső-Szolnok a vármegyéből kiállított katonaság révén már 1703 nyarától képviselteti magát a császári oldalon.²⁶ Az események előrehaladtával a felkelés egyre inkább elérte

¹⁹ MNL HML XII-2/d/47. 44., 262–263., 277., 482.

²⁰ Az 1701-es jászkiséri eset mindaddig az egyetlen bizonyítható precedens, amikor egy templom protestánsoktól történő visszaszerzésére kerül sor. Sugár István ennek magyarázataként a püspök vallási toleranciáját jelöli meg. Leskó 1907. 356–358.; Sugár 1984. 378.

²¹ MNL HML XII-2/d/47. 243–248.; Sugár 1984. 378.

²² MNL HML XII-2/d/47. 233.

²³ MNL HML XII-2/d/47. 105.

²⁴ Sugár 1984. 378.

²⁵ Csanády 1912. 64.

²⁶ I. Lipót király 1703. június 6-i leiratában értesítette Heves vármegyét, hogy gróf Herkules Pius Montecuccoli ezredét rendelte ki a felkelők megfékezésére, melyhez a vármegye köteles volt segédcsapatokat küldeni. A közgyűlés rendelete alapján kiállított fegyvereseket maga a püspök-főispán eskette fel a király hűségére Eger piacterén, annak céljából pedig, hogy a lakosságot megtartsa az uralkodó pártján, elengedte a város 1699 óta halmozódó, kb. 8–9 ezer forintra rúgó adóhátralékát. Breznay 1893. 81–84.

a megyeszékhely közvetlen környezetét: augusztus végére a város lakói rendszeres éjjeli őrzásokat szerveztek, Christoph Franz Penz kamarai prefektus²⁷ pedig szeptember elején Budára küldött jelentésében említést tett arról, hogy a kuruc katonaság lezárta a városba vezető utakat. II. Rákóczi Ferencnek ugyanszámtotve földbirtoka feküdt a vármegyében, 1703. augusztus 29-én Vetésről kibocsátott felhívása, amely Heves-Külső-Szolnok vármegye lakosságát szólította fel a kurucok mozgalmához való csatlakozásra,²⁸ eleinte csupán Gyöngyösön és környékén hozott figyelemre méltó eredményeket.²⁹ Ennek köszönhetően az Eger közelében tartózkodó felkelők első, megadásra történő felszólításait a főpásztor még könnyedén utasította el, mivel a várban császári csapatok állomásoztak, s egyelőre a kurucok sem próbálkoztak szervezett támadással. Telekesynek tehát meghatározó szerepe volt abban, hogy egyrészt az egyházmegye központja – legalábbis időlegesen – az uralkodó hűségén maradt, másrészt éppen ebből kifolyólag a szabadságharc vezetői számára bizonyos fokig megnehezült a vármegye feletti ellenőrzés megszerzése.

A helyzet számottevően Szolnok elését (1703. szeptember 21.) követően változott meg. Miután gróf Bercsényi Miklós főgenerális 1703. október 4-én Heves-Külső-Szolnok vármegyében kihirdette a felkelést, a mozgalomhoz csatlakozó fegyveres erők Gyöngyösön sorakoztak fel Almásy János első alispán³⁰ vezetése alatt. Október folyamán a felkelők több alkalommal sikertelenül igyekeztek meggyőzni a püspököt uralkodóhű álláspontjának megváltoztatásáról, így a kurucok október 28-án körülzárták Egert.³¹ Ostromra egyelőre azonban nem került sor, hiszen a felkelők kitarítottak a szituáció diplomatikus úton való rendezése mellett. Ennek keretében a blokád kialakításának napján a főpásztor egy számonkérő, ugyanakkor némileg kétségbeesett hangvételű üzenetet intézett a kuruc vármegye „nemes, nemzeti és vitélő tagjaihoz” és a „nemtelen szegénységhez”.³² Telekesy levelében a hadakozás mihamarabb történő felfüggesztése mellett érvelt: mindenekelőtt arra hivatkozott, hogy püspöki és főispáni tevékenysége során mindvégig a dioecesis és a vármegye érdekeit szem előtt tartva cselekedett, az általa kiadott rendelkezésekkel és építkezéseivel mindig a helyi lakosságot kívánta szolgálni.³³ A főpásztor elítélően nyilatkozott a kurucok szándékáról: helytelennek vélte, hogy a magukat keresztényeknek valló felkelők

²⁷ Életrajzi adatait ld. Heckenast 2005. 334.

²⁸ MNL HML IV-1/a/12. 5–7.

²⁹ Sugár 1991. 177–179.

³⁰ Életrajzi adatait ld. Heckenast 2005. 22.

³¹ Esze 1955. 243.; Kis 2014. 303.

³² MNL HML IV-1/a/12. 9–12.; Közli: Leskó 1907. 363–364.

³³ „Négy esztendőttől fogva, jusson eszetekb[en], senkinek közülletek – Fő Ispántok lévén – jószágát hamissan el ne[m] vettem, senkit közülletek megne[m] károsítottam, mindennel jól tenni igyekeztem, miért kell tehát ezeket szenvednem? E mellett, hogy senki előtt dicsekedő nevem ne legyen, én többet ne[m] mondok. Szóllyanak a kövek, mondgyák meg a Templomok, Cápólnák, Parochiák, Istentől adatott hatalmam s hivatalom szerint fel szentelt Templomok: szóllyanak a gyöngyösi ékes toronnyal együtt az egész Püspökségb[en] meg szentelt harangok, s ha ezeket az háládatlanság megnémítaná, az egész Egri Dioecesisb[en], Püspökségben, csak nem minden nevezetes városokon, falukon szóllyanak a sok ezer ájtatos lelkek, ártatlan kisdedek, kiket a Szent Bémálás által az Istennek nagyobb szolgálattárára

céljaikat fegyverekkel, emberáldozatok árán, nem pedig tárgyalásos úton kívánják elérni I. Lipót császár és magyar király irányában, s mindeközben óriási pusztítást okoznak úgy az egyházmegyében, mint az ország területének nagyobbik részén.³⁴ A fegyvert ragadó fél még aznap, békítő szándékú levélben,³⁵ a püspök meggyőzésének céljával reagált. Válaszukban egyértelművé tették Telekesy számára, hogy őt mint a vármegye és a dioecesis vezetőjét „mind Lelki Fiúi, s mind pedig Nemesi” kötelességük szerint igyekeznek „minden üdőben oltalmazni”. Hangot adtak továbbá annak, hogy sem a püspök rezidenciája, sem más egyházi ingatlanok, sem pedig a helyi lakosság ellen nem szándékoznak támadást indítani – természetesen azzal a kitételrel: „ha okot nem adnak rá” [ti. a városbeliek].³⁶ A kurucok nem minden túlzást nélkülöző érvelése szerint ők csupán kényszerből, a Bécs által rájuk bocsátott „elviselhetetlen iga s Terh alatt nyögven”, jószáguktól, pénzüktől, nemesi szabadságuktól, valamint törvényeiktől megfosztva ragadtak fegyvert Rákóczi vezetésével.³⁷ Ilyen módon tehát meglátásuk szerint semmi félnivalója sem volt az erényektől megáldott, köztisztületben álló főpásztornak,³⁸ akit nem mulasztottak el emlékeztetni: a tisztségével jog szerint együtt járó birtokokat és egyéb jövedelmeket milyen fáradságos munkával és anyagi áldozatok árán sikerült csak – részben – visszaszereznie a Kamarától.³⁹

Telekesy uralkodópárti álláspontjának következetes fenntartása a blokád ellenére átmenetileg igazolódni látszott, ugyanis a kb. 2000 felkelő katonai ereje kezdetben kevésnek bizonyult a város feletti fennhatóság megszerzéséhez. Mivel azonban a lakosság egy része maga jelentette be meghódolási szándékát, a fejedelem Bercsényi Miklóst egy kb. 8–9000 főnyi dandár élén Eger alá küldte. A főgenerális elsődleges feladata a település fegyveres erőinek Rákóczi hűségére történő felesketése volt, továbbá a főpásztor meggyőzése, hogy a kuruc megszállás ellenére maradjon püspöki székhelyében.⁴⁰ Bercsényi 1703. október 30-án érkezett meg Andornaktályára, ahol

méltatlan kezeimmel, a Szent Lélek malasztja által fel gerjesztettem s Lelki Fiaimmá tettem.” MNL HML IV-1/a/12. 10–11.; Részleteket közöl: Gebei 2005. 171–172.

³⁴ „Tudgyátok szerető fiaim, hogy Eger Szent István királynak keze munkája és Szent János Captalannyának régi fészke, négy nevezetes szerzetnek lakó helye, szegény megöregedett Lelki Atyátok[na]k 13 V[á]r[me]gyébül álló széles Dioecesisének egyetlen egy Residentiája, nyugovó helyecskéje. Mellyet Isten ennek előtte 16 esztendővel ingyen való kegyelmességébül talánd nem azért a végre a Pogányságnak [ti. a töröknek] kezébül ki vévén adott vissza, hogy ti Isten ellen tusakodván, sok ezer ártatlan lelkeknek romlásával s vérek kiöntésével hamuban takarjátok, velem együtt tüzzel, vassal meg emészszétek.” MNL HML IV-1/a/12. 11.

³⁵ MNL HML IV-1/a/12. 12–14.

³⁶ Uo. 12.

³⁷ Uo. 13.

³⁸ „Isten ne adgya, hogy N[agysá]god Úri Méltóságos személye ellen panaszkodgyunk, mert az N[agysá]godtól elől számláltatott Istenes, elkövetett számos szép Virtusok és cselekedetek bennünket Confundálnának.” Uo. 13.

³⁹ „...magais tapasztalta, az megnevezett Dicsősiges Apostoli Királyunktól rendeltetett Fundationalis jószágot miképpen magoknak vendicálván sok fáradságos munkái utánis, és nagy költségével az kegyetlen Tyrannus Tisztek kezébül némelly részét mindekkoráigis kin[em] vehette s vonhatta.” Uo. 13–14.

⁴⁰ “Bercsényi grófot a sereg színe-javával Egerbe küldtem, hogy fogadja a város hűségesküjét – mert a város már előbb elfogadta a megadást...” Emlékiratok 1979. 46.

megkezdte a tárgyalásokat a város feladásáról. Telekesy a szabad elvonulás fejében – figyelembe véve a lakosság többségének akaratát – végül november 4-én megnyitotta Eger kapuit a felkelők előtt. Ekkor a jellemzően német és délszláv etnikumú népesség a császáriak kezén maradó várba húzódott vissza, a Rákóczihoz átpártoló magyar katonák családjait pedig a főgenerális – az erősség ostromára készülvén – a környékbeli falvakba telepíttette ki.⁴¹ A megadást követően a főpásztor Rákóczi törekvéseivel ellentétben nem kívánt Egerben maradni, hanem Budára bocsátását kérte Bercsényitől, amit a főgenerális szóban jóváhagyott. A megállapodást azonban a kuruc fél nem tartotta be, hiszen a püspököt Bercsényi parancsára feltartóztatták, s előbb Füzesabonyban, majd Cserép várában tartották tisztes fogságban egészen a következő év áprilisáig.⁴²

Telekesy politikai állásfoglalása az egri vár kapitulációjáig (1704. április) nem változott számottevően. Fogsága idején értesüléseket szerzett az erősség ostromára készülő kuruc katonák túlkapásairól, amelyek súlyosan érintették a városban található katolikusjavakat, ugyanis a felkelők feldúlták az egri szerzetesrendek, főként a jezsuiták rendházát, kifosztották raktárkészleteiket, illetve 1703. november 9-én felgyújtották a püspöki székhelyet, melynek következtében több fontos egyházi ingatlan (pl. a jezsuiták temploma, iskolája, rendháza) az enyészeté lett. Alapos oka volt tehát a főpásztornak arra, hogy 1704. január 10-én – hatalmát átmenetileg gyakorolni nem képes főispánként – panaszával a vármegyéhez forduljon: üzenetében az egyházmegye jövőjével kapcsolatos aggodalmaitól vezérelve sorolja fel mindazokat a pusztításokat, amelyek a háborúskodás nyomán a dioecesis központjában estek.⁴³ Telekesy pontosan tudta, hogy az egyház anyagi javaiban bekövetkező károk hosszú távon veszélyeztették az egyházmegye 1700-ban meginduló újjászervezésének kezdeti, ugyanakkor igen jelentős eredményeit, s ezáltal megnőtt az esélye a protestánsok újbóli térnyerésének. Erre a kockázatra hívta fel a figyelmét Gyöngyösi István jezsuita páter is a püspöknek küldött levelében, továbbá annak megakadályozását szorgalmazta, hogy a „már régen catholicus plebánusok keze alatt” lévő településekre „más valláson lévő praedicatorokat” nevezzenek ki a kurucok. Épp ezért kérte a főpásztort, hogy mint magas rangú egyházi személy járjon közben Rákóczinál a katolikus javak védelme érdekében.⁴⁴ Amint arra a források következtetni engednek, Telekesy eredményesen tiltakozott a fővezérnél,

⁴¹ Esze 1955. 126–127.

⁴² MNL HMLIV-1/a/12. 15–16.; Leskó 1907. 534.; Sugár 1991. 180–183.; Szederkényi 1893. 90.

⁴³ „...tisztá szívből bánom, hogy nem szolgálhatok kegyelmeteknek, mivel nem tekintvén azt, hogy vármegyében kegyelmetek között nem lakhatom, melyet még az idegen nemzet is, kit ellenségnek tartunk megengedett, látván, hogy ily öreg állapotban az egész széles püspökségemben nincsen annyi helyem, az hová fejemet lehajthatom, azzal nem gondolván, hogy számkivetésemben lévén, előbbeni lakó városomban minden névvel nevezendő, s életem táplálására sok ezer forintokból álló alkalmatosságaim mind hamuvá lettek. [...] Resolváltam volt magamat, hogy mind annyi veszedelmes helek között is el nem távozom kegyelmetektől, hanem ha mást végbe nem vihetek is, legalább a fejedelemmel az apostolokkal kiáltani és esedezni fogok: Domine, salve nos, perimus.” MNL HML IV-1/a/12. 16–17.; Részleteket közöl: Gebei 2005. 173., ill. Sugár 1984. 382.; Leskó 1907. 534–535.

⁴⁴ Csanády 1912. 86–87.; Leskó 1907. 370–371. Idézi: Gebei 2005. 173–174.

Rákóczi ugyanis 1704. január 21-én előbb az egri káptalannak,⁴⁵ majd február 1-én a helyi ferences közösségnek adott oltalomlevelet,⁴⁶ a káptalan számára pedig még január 22-én biztosította az intézményt megillető bordézsmajövedelmeket.⁴⁷ Meglátásunk szerint a dioecesis egyházi javait ért károkozás mindazonáltal nem tekinthető elszigetelt esetnek: árulkodó lehet számunkra ezzel összefüggésben, hogy a későbbi vezérfejedelem már 1703. november 10-én Tokajban kibocsátott egy pátenst, amely szigorú büntetés terhe mellett az elfoglalt országrészekeken megtiltotta a protestáns felekezetű csoportoknak a katolikus templomok erőszakos kisajátítását, s e tilalmat 1704. január 27-i miskolci vallásügyi rendelkezésében kiterjesztette a római anyaszentegyház mindennemű magyarországi ingó és ingatlan vagyonára.⁴⁸

A pátensekben és az oltalomlevelekben rögzített garanciáktól függetlenül a püspök mégsem látta biztosítottak a védelembe vett javakat, hiszen a felkelő csapatok fegyelmi moráljával kapcsolatos problémák még az 1707. évi ónodi conventuson is nagy hangsúllyal szerepeltek,⁴⁹ s e gondokról nyilvánvalóan tudott a kortárs közvélemény. A főpásztor ennél fogva végül úgy döntött, hogy cserépvári rabságát feladva Rákóczi engedélyével visszatér szolgálati helyére, s az előbbieken ismertetett körülményeket figyelembe véve elhatározását – ahogyan arra később ő maga is hivatkozik – megalapozottan tekinthetjük egy politikai kényszerpálya első állomásának.⁵⁰ Mindazonáltal feltétlenül meg kell említenünk, hogy Telekesy „behódolását” egy jól átgondolt, reálpolitikai döntésként szükséges értékelnünk, amely mindkét fél számára tartogatott előnyöket. A püspök átállásával nemcsak az egyházmegyében lezajlott reorganizációs munkát tudta – háborús viszonyok között szűkebb mozgástérben – folytatni, illetve eredményeit megvédelmezni, hanem a főpásztor személyén keresztül Rákóczi is képes volt igazolni a szélesebb közvélemény irányában vallási toleranciáját és azt, hogy a fegyveres konfliktus nem a katolikus vallás ellen irányul.⁵¹

⁴⁵ „Minthogy Nemes Egri Captalan Nemes Borsod, Heves s több vármegyékben levő [...] minden belső és külső javait vettük kegyelmes protectiónk alá. Parancsollyuk azért hívségünk alatt leveő mind lovas s mind penig gyalog tiszteknek s hadainknak, [...] hogy [...] megnevezett jószágában kárt tenni, felverni, felveretni se magok tisztek meg ne próbálják, sem [...] hadainknak meg ne engedjék. Különben valakik ezen parancsolatunkat megvetvén az ellen cselekszenek, érdemik szerint való kemény, sőt halálos büntetésünket semmiképpen el nem kerülük.” Közli: Leskó 1907. 374–375., ill. részleteket közöl Misóczki 2009. 30.; Ld. még Gebei 2005. 174. o.; Misóczki 2005. 138.; Sugár 1984. 382.

⁴⁶ „Parancsollyuk [...] lovas és gyalog hadi tiszteinknek, [...] egyéb híveinknek és hadainknak, hogy pater franciscanusoknak [...] Fiscalis házban se személyekben, se semminemő jószágokban, se falun, se mezőn, se úton semminemő bántások ne légyen. Különben [...] kemény büntetésüket [...] semmiképpen el nem kerülük.” Közli: Leskó 1907. 375–376., ill. részleteket közöl Misóczki 2009. 30.; Ld. még Gebei 2005. 174.; Misóczki 2005. 138.; Sugár 1984. 382.

⁴⁷ Misóczki 2005. 142.

⁴⁸ MNL OL G 15. A. 2. I. 7–8.; Fazekas 2004. 63–76.; Misóczki 2005. 136–137.; Misóczki 2009. 24–28.

⁴⁹ A teljesség igényét mellőzve ld. pl. Czigány 2007. 1175–1194.; Markó–Tóth 1954. 142–178.; Ságvári 2007. 1352–1364.

⁵⁰ Csanády 1912. 88.; Gebei 2005. 174.; Sugár 1984. 382–383.

⁵¹ Gebei 2005. 174.

Telekesy politikai szerepe a Rákóczi-szabadságharcban

A háborús időszak rendkívüli próbatételt jelentett a magyarországi katolikus egyház számára. Sem a harcok által érintetlenül hagyott régiókban tevékenykedő uralkodópárti papság, sem a kurucok által ellenőrzött területeken működő lelkipásztorok nem érezhették biztosítottak egyházuk pozícióit. Kiváltképpen azért, mert különböző protestáns csoportok már a szabadságharc kezdetétől fogva számtalan folyamodványt intéztek a későbbi vezérfejedelemhez, amelyekben legtöbbször a helyi katolikus templom, parókia vagy épp az iskola átengedését indítványozták a reformált felekezet javára. Bizonyos esetekben Rákóczi a vallási türelem elvét szem előtt tartva igyekezett a lakosság legszélesebb rétegei számára kielégítő döntést hozni, viszont – ahogyan az a miskolci vallásügyi pátensben is rögzítésre került⁵² – jól tudta: a kérdés megnyugtató rendezését csak egy országos gyűléstől, azaz törvényben lefektetett keretek között várhatja. Nem véletlen tehát, hogy az 1705. szeptember 12-én megnyílt szécsényi conventuson, amelynek munkájában az egri püspök is részt vett, kiemelt kérdésként kezelték a vallásügyet. Az október 2-án Rákóczi által „szentesített” 19. cikk közl a 13. törvénycikk a konföderáció megerősítésének célzatával kimondta a szabad vallásgyakorlatot, a 14. tc. a templomok hovatartozásáról vitázó feleket csendes megegyezésre szólította fel, a 15., a 16., valamint a 17. tc. pedig a vallási ügyekben a földesúri jog megszűnése mellett kinyilvánította, hogy a templomok hovatartozásában a lakosság felekezeti megoszlása legyen a döntő tényező.⁵³ Mindezek mellett – elsősorban a protestáns rendek nyomására – a 6. törvénycikkben kimondták, hogy a jezsuiták csupán abban az esetben maradhatnak az országban, ha felesküsznek a konföderációra.⁵⁴ Utóbbi határozat az egri papnevelés szempontjából rendkívül hátrányosnak bizonyult, ugyanis a Magyarországon tevékenykedő jezsuiták számára a rendfőnökség szigorúan megtiltotta a Rákóczihoz történő csatlakozást, ezért 1707 folyamán elhagyni kényszerültek a konföderáció államának területét: az egri szeminárium jezsuita oktatói is osztoztak társaik sorsában, s csak 1711-ben tértek vissza szolgálati helyükre, így a papnevelés 4 évig szünetelt a városban.⁵⁵

⁵² „...nemzetünk dicsőséges szokása szerint [...] országos gyűlést engedvén [...] országunk törvénye szerint [elintéztessenek ezen ügyek – Misóczki L.]” MNL OL G 15. A. 2. I. 7–8.; Részleteket közöl: Misóczki 2005. 137.

⁵³ Utóbbi azt jelentette, hogy a templomot az a közösség kapta meg, amely magasabb arányban képviselte magát a lakosságon belül.

⁵⁴ A szécsényi vallásügyi végzésekre vonatkozóan ld. Beér–Csizmadia 1966. 204–205., 207., 211.; Misóczki 2005. 150–151.; Misóczki 2009. 93–95.

⁵⁵ Abban, hogy a magyarországi oktatásügyben fontos tényezőként megjelenő jezsuiták kiutasítása nagyjából másfél évig elhúzódott, markáns szerepe volt nem csupán a velük rokonszenvező katolikus papságnak, de a vármegyei előjáróknak is. 1706-ban egy sor esetről tudunk, ahol megyék (pl. Pozsony, Nyitra, Trencsén, Turóc, Árva, Liptó) vagy városok (Kassa, Eperjes, Lőcse) küldöttei, illetőleg prominens egyházi személyek (pl. Széchényi Pál kalocsai érsek, Pethes András egri nagyprépost, Telekesy István egri püspök) folyamodnak Rákóczihoz a szécsényi 6. cikk hatályon kívül helyezése érdeké-

A szécsényi conventus munkájában – mint azt már említettük – maga Telekesy is részt vett. Itteni tevékenységéről ugyan nincsenek részletes adataink, ellenben ismerve átállásának motivációit, feltételezhetjük, hogy a főpásztor minden bizonnyal következetesen érvényesíteni igyekezett egyházának és dioecesisének érdekeit a vallásügyet érintő viták során.⁵⁶ Ezt megelőzően ceremoniális eseményeken működött közre: 1705. szeptember 12-én a gyűlésen megjelent rendek nevében ő üdvözölte Rákóczit, szeptember 20-án pedig a vezérfejedelem neki tette le ünnepélyes esküjét. Szerepvállalása akkor kapott igazán politikai színezetet, amikor Pethes András egri nagypréposttal egyetemben bekerült a fejedelem személye mellé megválasztott tanácsadói testületbe, a 24 tagú szenátusba.⁵⁷

Az 1707. május 31-én megnyílt ónodi conventuson a püspök, valamint Pethes András nagyprépost immáron szenátorokként jelentek meg, s velük tartott Krucsay Miklós egri kanonok is. Ez alkalomból Rákóczit ismét a főpásztor köszöntötte,⁵⁸ aki ekkor még nem sejtette, hogy a gyűlés olyan fordulatot vesz, amely elvi álláspontjával lényegében ellentétes és egyházi karrierje szempontjából a későbbiekben hátrányos döntésre kényszeríti. Mindez 1707. június 13-án következett be a Habsburg-ház trónfosztásáról szóló nyilatkozattal, amelyet szenátorokként Pethessel együtt mindketten aláírtak.⁵⁹ Telekesy Esterházy Pál nádorhoz írott, vélhetően 1710-ben keletkezett levelében a conventuson történekről is megemlékezik. A püspök szerint az egybegyűltek közül egy kb. 10-12 emberből álló csoportosulás (köztük Rákóczi és Bercsényi) erőszakolta ki a trónfosztás elfogadását, amelyet nyilvánvalóan elősegített a Rákóczival szemben álló Turóc vármegyei követek június 6-i lemeszárulásából eredő megfélemlítettség.⁶⁰ Mindazonáltal beszédes lehet számunkra a tény, miszerint sem az

ben, ám a vezérfejedelem ezt minduntalan elutasította. Végül az 1707. január 22-én megtartott rozsnói szenátusi ülés döntött a törvénycikk megtartásáról és betartásáról, így az egri jezsuitáknak 1707. március 11-én Usz Ferenc commissarius és Faragó Mihály egri kanonok felügyelete alatt távoznuk kellett a városból. Őket március 17-én gyöngyösi rendtársaik is követték. Erre vonatkozóan ld. MNL HML V-101/a/2. 542.; Leskó 1907. 398.; Misóczki 2005. 155–156.; Misóczki 2009. 113–120.; Nagy 1978. 192.; Sugár 1984. 384.

⁵⁶ Ennek egyik jeleként értelmezhetjük, hogy szeptember 19-én Rákóczinak a hűségesküt a katolikus papság azzal a kikötéssel tette le, miszerint a konföderációnak csupán azokat a döntéseit fogják magukra nézve kötelezőnek elfogadni, amelyek nincsenek egyházuk ellenére. Amint azt Sugár István is írja: „E lényeges kikötés Telekesy határozott közbenjárására vétetett fel a szécsényi gyűlésen hozott törvény I. artikulusába”. Gebei 2005. 174–176.; Sugár 1984. 384.

⁵⁷ Sugár 1984. 384.

⁵⁸ „Nagy alázatossággal, reverentiával és örömmel az egész statusok excipiálván őfölségét, minyájoknak nevével a méltóságos egri püspök őfölségét üdvözlette, aggratulálván szerencsés Erdélyországból közikben való visszatérését és azon országnak fejedelmeségében való helyheztetését. Kiben hogy az Űristen szerencsésen sokáig őfölségét éltesse és tartsa, szegény magyar hazánk szerencséjére is, alázatossan kívánta, s az egész ország eránt való atyai gondvisselését köszönte.” Beniczky 2005. 17.; Csanády 1912. 99–101.

⁵⁹ Gebei 2005. 177.; Sugár 1984. 385.

⁶⁰ „...Ónodban nagy parancsolat alatt gyűlés hivatván compareálnom kellett nagy kéntelenségemből, meg sem gondolván, hogy arra az átkozott (sic!) detronizatióra fakadjanak, melyet, hogy annál könnyebben feltett szándékok szerint végben vihessenek, elsőben nagy kegyetlenül szemem láttára tőlem két lépés-

egri főpásztort, sem a nagyrépostot nem találjuk ott a legközelebbi, 1708-as sárospataki országos gyűlésen.

Telekesy püspöki működése a szabadságharc idején

A Telekesy által irányított egri egyházmegye viszonyaira nem csupán a háborús események, de a vezérfejedelem egyes intézkedései is hatást gyakoroltak. Noha a káptalan számára az 1704. január 21-én kiadott oltalom⁶¹ mellett január 22-i rendeletével az intézményt megillető bordézsmajövedelmet is garantálta,⁶² 1705. április 28-án *Instructio Decimatorum* címmel Egerben kiadott utasításában⁶³ – és a május 2-án kibocsátott kiegészítő rendelkezésében – parancsot adott a katolikus egyháznak járó mindennemű dézsma lefoglalására. Rákóczi ezzel egyértelműen a katonai kiadásokat kívánta fedezni, ekkor még elkerülhetőnek tartva a készpénzadó bevezetését (erre 1707-ben Ónodon kerül sor).⁶⁴

A kedvezőtlen körülmények ellenére 1705 és 1707 tavasza között az egri papnevelde folyamatosan működött, a dioecesis központjában pedig számos egyházi személy tevékenykedett. A fejedelem 1705. december 7-én kiadott parancsában meghagyta, hogy a kuruc csapatok hitéletének biztosítására táborigyelgészeket kell szolgálatba állítani. Arra vonatkozóan, hogy a fegyveres konfliktus 1705 és 1711 közötti szakaszában az Egerben működő egyháziak közül kik és szám szerint hányan vállaltak lelki szolgálatot a felkelő seregben, nem rendelkezünk konkrét adatokkal. Azt viszont minden kétséget kizáróan tudjuk, hogy amikor 1706 szeptemberében Rabutin császári tábornagy Erdélyből kitörve Felső-Magyarország irányába vonult, Bercsényi főgenerális Vas Sándor várkapitánynak küldött szeptember 9-i instrukciójában az Egerben tevékenykedő papok közül két vagy három személyt a várórség mellé rendelt.⁶⁵

Telekesy a szabadságharc periódusában politikai szerepvállalása mellett nagy hangsúlyt helyezett az egyházmegye újjászervezésének folytatására. A helytörténeti kutatások látóköréből mindeddig kimaradt az a tevékenysége, melynek során gondoskodott egyes, az oszmán hódítás időszakában részben vagy teljesen

nyire levagdalták szegény ártatlan Rakovszkit és Okolicsányit és Turocz vármegyének, a kiket kaphattak árestomban hányván fő-fő tagjait.” Leskó 1907. 486–490., részleteket közöl: Gebei 2005. 177.; A turóci követekkel kapcsolatos véres eseményekre ld. Beniczky 2005. 20–22.; Czigány 2007. 1175–1194. (különösen: 1184–1190.); Mészáros 2007. 1195–1232.; Kovács 2007. 1233–1241.

⁶¹ Leskó 1907. 374–375.

⁶² Misóczki 2005. 142.

⁶³ Misóczki 2005. 160.; Misóczki 2009. 127–128.

⁶⁴ Köpeczi-Várkonyi 2004. 233.

⁶⁵ „Az Városi Népnék mostani Mustrája és abból következő rendölése Mélt[óságos] G[ene]rális Groff Barkóczj Ferencz U[ra]m[na]k fogja meg mutatni, kicsoda s micsoda mehesen be az Várban]. Lévén peniglen feles Egyházi és Szerzetes Emberekis a’ Városon, kik közül íghen válogatva kettőt hármát az Lelki Szolgálat kedvéért bé lehet ereszteni...” MNL OL P 396 Ser. I. 1706. szept. Fasc. 1. A. 7. 3.

elnéptelenedett falvak betelepítéséről. A források alapján erre már püspöki működése kezdeti szakaszából módunkban áll példát hozni: 1700. március 20-i intézkedésében⁶⁶ részletesen szabályozza azon lakosok⁶⁷ terheit, akiket az említett évben az akkor pusztán álló Füzesabonyban telepített le. A szabályozás értelmében az igavonó ökrökkel rendelkező lakosok tavasszal minden eke⁶⁸ után egy akkora földterületet tartoznak a maguké mellett felszántani, amelyen nagyjából egy kila⁶⁹ tavaszi vetés megterem. A zselléreknek, bár igavonó állat nem volt birtokukban, így is segédkezniük kellett ezen munkálatoknál. A 6 vagy 8 ökrrel rendelkező gazdák ezen kívül az első esztendőben 7 szekér fát is kötelesek voltak az előre megbeszélt helyre leszállítani, valamint szintén robotkötelezettségként egy napot a kijelölt területen kaszálni.⁷⁰ Az őszi és tavaszi vetésű terményekből a búza, az árpa, a köles, a zab és a tönköly, az állatállományból pedig a bárány, a kecske és a méh minősült dézsmaköteleseknek. Ezen felül „minden külömb kenyeres ember” tartozott tizedszedéskor 1-1 tyúkot, illetve ha tartott, 1-1 ludat, karácsonykor pedig 1-1 kappant beszolgáltatni. A marhával rendelkező egyének számára a rendelet az első évben napszámos munkát is előírt: a 6 és 8 ökrös gazdáknak 7 napot, a 2 ökrösöknek arányosan kevesebbet, a marhátlan zselléreknek 12 napot kellett így dolgozniuk.⁷¹ Az irat említést tesz a füzesabonyi lakosok külön kéréséről, amely a pusztaszikszói legelő ideiglenes használatára vonatkozott. A püspök ezt azzal a feltétellel engedélyezte, hogy a használat idején a 6 ökrös gazdák évente 1 pint,⁷² a 4 ökrrel rendelkezők arányosan kevesebb vaját voltak kötelesek a decimátoroknak átadni. A terhek könnyítése érdekében a rendelet a kocsmáltatás jogát Szent Mihály napjától fogva Szent György napjáig a helyi népességnek engedte át. A lakosoknak mézszárszék tartására is lehetőségük volt: ezért cserébe az első esztendőben 18 font faggyút⁷³ kellett leróniuk. Minden gazdát köteleztek továbbá, hogy a maga és családja részére házat építsen, az ehhez szükséges faanyagról viszont a főpásztor emberei gondoskodtak,⁷⁴ s a templomépítéssel összefüggésben szintúgy hasonlóképpen jártak el. Fontos továbbá kiemelnünk, hogy az ökrös jobbágyokat leszámítva a rendelkezés lehetőséget adott a lakosoknak, hogy kötelezettségeik teljesítésével, Szent György napja

⁶⁶ MNL HML XII-3/a/2. 238–241.

⁶⁷ A püspök a levél bevezetőjében „katona, hajdú és más szabados” lakosokat említ. Uo. 238.

⁶⁸ Az irat konkrétan rögzíti, hogy egy ekére 6 igavonó ökröt számoltak, s lehetővé tette az ennél kevesebb ökrrel rendelkező személyeknek, hogy a robotkötelezettség teljesítéséhez összefogjanak. Uo. 238.

⁶⁹ A kila mint mértékegység esetében annak hevesi változatát vettük alapul, amelynek nagysága egyébként megfelel a környező vármegyékben (Borsod, Nógrád, Hont, Gömör) érvényben lévő változatnak. 1 hevesi kila = 1 pozsonyi mérő = 62,08 liter = 46,56 kg búza. Bogdán 1991. 296.

⁷⁰ MNL HML XII-3/a/2. 238–239.

⁷¹ Uo. 239.

⁷² A Rákóczi-szabadságharc egri vonatkozású kérdéseinél felbukkanó mértékegységek esetében mindig ezek kassai változatát vesszük alapul, mivel a konföderáció területén ez volt a leginkább elterjedt. A pintonnal összefüggésben annak mind egri, mind kassai változatára találtunk adatot. Amint azt Bogdán István közli, ennek mértéke mindkét formájában megegyezik. 1 egri pint = 1 kassai pint = 1,6786 liter. Bogdán 1991. 247., 249.

⁷³ 1 kassai font = 50 dkg. A 18 font faggyú 9 kg-ot jelentett. Bogdán 1991. 446.

⁷⁴ Uo. 240.

után elköltözhessenek, amennyiben a marhával rendelkezők lefizették az ezzel járó egyszeri 8, a zsellérek pedig 4 rajnai forintra rúgó költséget.⁷⁵

A főpásztor egy másik, 1706. január 10-én kiadott intézkedésével⁷⁶ Felnémet betelepítését kívánta megoldani. Az irat bevezető szövege kifejezetten érdekes, ugyanis a lehetséges letelepülők konkrét célcsoportjaként említi meg azokat a nem jobbágy státuszú egyéneket, akik korábban Egerben éltek, s lakóhelyüket a város és a vár 1703-1704. évi ostromakor voltak kénytelenek elhagyni.⁷⁷ Az 1700. évi, Füzesabonnyal kapcsolatos rendelkezéshez képest az 1706-os intézkedés – feltételezhetően figyelembe véve a háborús időszakot – nagyobb kedvezményeket helyezett kilátásba a robot terén. Az első 3 évben a lakosságot ilyen jellegű kötelezettség nem terhelte, a 3 év letele után pedig évente egy összegben lerótt taxával válthatták meg a földesúri terhek e típusát: egésztelkes gazda esetében 8, féltelkesnél 4, míg a zsellérek esetében 2 rajnai forint volt ennek összege, a marhával nem rendelkezők (lehettek azok akár féltelkesek, akár zsellérek) viszont évente 1 napi kapálással tartoztak a püspöknek. Az itt lakó egyének ellenben már a kezdetektől fogva tartoztak dézsmával, kivéve az irtványföldön gazdálkodókat és a szőlőbirtokkal rendelkezőket: előbbieket 3 évi, utóbbiak 10 évi mentességet kaptak e kötelezettségük alól.⁷⁸ Akárcsak füzesabonyi társaiknak, az itteni lakosoknak is módjukban állt (esetükben a 3 év lejártát követően) elköltözniük, amennyiben szándékukat már Szent György napja előtt jelezték az illetékeseknek s lerótták esetlegesen fennálló restanciáikat.⁷⁹ A felnémeti telepítési törekvések eredményeiről konkrét, számszerű adataink nincsenek, azonban okunk van feltételezni, hogy az intézkedés sikerrel járt, hiszen – amint arról korábban már szóltunk – Telekesy 1708-ban templomot építtetett az itteni közösség részére.⁸⁰

A püspök reorganizációs törekvéseit a fegyveres konfliktus periódusában mindenképp figyelemre méltónak nevezhetjük, különösen annak tudatában, hogy a háborús pusztítások nyomán nem csupán a helyi társadalom teherviselő-képessége, de az egri egyházmegye anyagi körülményei is romlottak. Misóczki Lajos kimutatása szerint 1707 júliusa és 1710 júliusa között a dioecesis területén félévente átlagosan 15-25 település plébániái fordultak pénzbeli vagy egyéb segítségért a főpásztorhoz.⁸¹ Az egyházi intézmények hátrányos pénzügyi viszonyainak rendezésére – meglehetősen szűkös keretek között – több irányból is történtek próbálkozások. Rákóczi például

⁷⁵ Uo. 241.

⁷⁶ MNL HML XII-3/a/2. 72–74.

⁷⁷ Az Egerben lakóhellyel rendelkező elemek számára viszont kifejezetten megtiltotta a felnémeti letelepedést: „...legyenek böcsületes, io hirú nevű, I[ste]n féllő, Catholica Emberek, és senkihez máshoz jobbágy vagy más szolgálatbeli kötelességen ne legyenek. Se pedig olyanok, a kik Egerben vagy most vagy ennek előtte házas Tüzes Gazdák voltak, hanem ha ennek előtte két három esztendővel Egerből böcsületesen ki szálattak és Egerhez semmi kötelességek nincsen. Másképpen Egernek fogyakozására esnék Föl Németinek meg szálltása.” Uo. 72.

⁷⁸ Uo. 72–73.

⁷⁹ Uo. 73. o.

⁸⁰ Sugár 1984. 377–378.

⁸¹ Misóczki 2005. 177.

1708. június 9-én az egri káptalan 400 forintnyi szőlőfoglaló kölcsönének megfizetését engedte el,⁸² míg Telekesy 1708. július 13-án megállapodást kötött a káptalannal, rendezvén egymás birtokjogát és a dézsma kérdését is. Az egyezségben meghatározták az egri plébános működését a Szent Mihály székesegyházban és dézsmamentes szőlőjét a káptalan területén, továbbá rögzítették, hogy az egri bordézsma negyed részét a nagyprépost a plébánossal együtt kapta, s nekik ezután kellett rajta osztozniuk.⁸³ A püspök a bevételek megfelelő biztosítása érdekében a tizedeket 1707-ben és 1708-ban is bérbe adta, mindkét esetben 7 ezer forintért,⁸⁴ racionális meggondolás alapján pedig a Heves megyében fekvő Kömlő települést a Borsod megyei Sajóhídvégért cserébe szerezte meg Rákóczitól.⁸⁵

Noha teljes egészében még ezen intézkedések hatására sem voltak képesek az anyagi nehézségeket orvosolni, több olyan esetről van tudomásunk, amikor az egyház intézményen belüli vagy épp kívüli csoportokat bizonyos pénzüsszegekkel támogatott. 1708. január 23-án például a káptalan 500 forintot kölcsönzött az Egerben állomásozó kuruc hadállománynak,⁸⁶ míg a főpásztor 1710 júniusától kezdve osztott szét több részletben összesen 4430 forintot nehéz helyzetben lévő papjai, illetve a szerzetesek között.⁸⁷ Az előbbieken ismertetett szempontokat figyelembe véve megalapozottnak tekinthetjük Telekesynek a jezsuita Hevenesi Gáborhoz intézett, 1708. október 10-i beszámolóját,⁸⁸ amelyben kifejti, hogy a háborús időszak dacára eredményesen szervezte meg és irányította egyházmegyéjét.

Telekesy politikai szerepvállalásának következményei

Amikor a püspök 1704 áprilisában végül a Rákóczi oldalán való fellépés mellett határozott, nyilván számolt e szerepvállalásának esetlegesen bekövetkező, számára hátrányos következményeivel. Ismerve a katolikus klérus döntő többségének uralkodópárti attitűdjét, minden bizonnyal tudomásul vette, hogy kortársai közül többen elítélik álláspontjának megváltoztatásáért. Azt azonban nem sejtette teljes valószínűséggel, hogy nyílt politikai fellépése egyházi eljárást von maga után a szabadságharc utolsó éveiben, hiszen a Szentszék egészen 1709-ig nem foglalt állást a II. Rákóczi Ferenc által

⁸² Bánkúti 2003. 47–48.

⁸³ MNL HML XII-1/65. Nr. 413.; MNL HML XII-3/a/9. 361–363.; Sugár 1984. 380–381.

⁸⁴ MNL HML XII-2/d/48. 16–17., 81.; Sugár 1984. 381.

⁸⁵ MNL HML XII-3/a/7. 43.; Sugár 1984. 381.

⁸⁶ Misóczki 2005. 178.

⁸⁷ Vélhetően azokról az egyházi személyekről lehet szó, akiket Telekesyvel együtt a Rákóczi pártjára történő átállás miatt 1709-ben megfosztottak hivataluktól és jószágaitól. EFL Archivum Vetus. VII. Acta Intraneorum. Nr. 2079.; Misóczki 2005. 183.; Sugár 1984. 378.

⁸⁸ Misóczki 2005. 179.

vezetett felkelés ügyében. Ennek háttérében a szabadságharccal kvázi párhuzamosan zajló spanyol örökösödési háború (1701–1714) eseményeinek alakulása állt. XI. Kelemen pápa (1700–1721) ugyanis a háború kezdeti időszakában még a francia felet támogatta, s csupán akkor mutatott fel „semleges” magatartást a konfliktus irányában, amikor 1706-1707 folyamán a császári csapatok megszerezték a katonai ellenőrzést a Savoyai Hercegség, a Milánói Hercegség, valamint a Nápolyi Királyság fölött, harapófogóba zárva ezzel a Pápai Államot.⁸⁹ Az erőviszonyok ilyenformán történő megváltozása és Bécs diplomáciai nyomásgyakorlása következtében XI. Kelemen végül 1709. augusztus 17-én kibocsátott brévéjében⁹⁰ eltiltotta a magyarországi papságot Rákóczi támogatásától, az engedetlenek számára pedig hivatal- és jövedelem-elkobzást helyezett kilátásba. A pápai oklevél – és I. József király előterjesztése – nyomán Keresztély Ágost bíboros, esztergomi érsek⁹¹ mindazon egyházi személyek számára, akik átálltak a kurucok oldalára, egy hónapnyi türelmi időt határozott meg, hogy visszatérjenek az uralkodó hűségére, különben az okiratban rögzített retorziók életbe lépnek. Minthogy a fegyveres konfliktus még javában tartott, Telekesy a nehéz időkben nem kívánta elhagyni a rábizott, s a korábbi években kitartóan védelmesített dioecesisét, ezért a hercegprímás 1709. december 18-án őt, Pethes András egri nagyprépostot, továbbá az egyházmegye 8 papját hivatalvesztéssel és vagyyonelkobzással sújtotta.⁹²

Giulio Piazza bécsi pápai nuncius az érsek határozatát merőben jogellenesnek találta, mivel a törvények értelmében kizárólag maga az egyházfő rendelkezhetett egyházi személyek beiktatásáról vagy letételéről. A nuncius közbenjárására ezért az Apostoli Szentszék Rómába rendelte az egri főpásztorra vonatkozó iratokat, hogy azokat felülvizsgálva hozhassanak döntést ügyében. Az ítélettel kapcsolatosan a legfelsőbb szinten is kételyek merültek fel, ugyanis Róma állásfoglalása szerint a hercegprímás önkényesen, az egyházi törvénykezésben előírt jogi formák mellőzésével járt el, így újabb eljárás megindítását helyezte kilátásba.⁹³

A szarvaskői házába visszavonuló⁹⁴ Telekesy – igazságtalannak tartva az őt ért büntetést – több alkalommal tiltakozott XI. Kelemen pápánál, I. József királynál, valamint Esterházy Pál nádornál. A minden valószínűség szerint 1710-ben keletkezett, Esterházyhoz írott levelében felfedi a Rákóczi oldalára történő átállása valódi motivációit. Beszámol a nádornak arról, hogy mindenekelőtt a „religio catholica” jövője és az egyházi intézmények biztonsága felett érzett aggodalma vezette arra a mintegy 7 esztendőn át tartó politikai kényszerpályára, amelyet bejárva esetenként kénytelen volt elveivel merőben ellentétes döntéseket hozni. Ezzel tulajdonképpen magyarázatot ad az

⁸⁹ Kalmár 2009. 70–79. (különösen: 75–76.)

⁹⁰ Leskó 1907. 425–429.

⁹¹ Életrajzi adataira ld. Gebei 2005. 161.

⁹² A büntetéssel sújtott személyek közül a teljesség igényét mellőzve kizárólag az egri egyházmegye illetékességéhez tartozó egyéneket soroltuk fel, noha az intézkedés nyomán országszerte történtek elmozdítások. Erre vonatkozóan ld. Gebei 2005. 161.; Leskó 1907. 429–432.; Misóczki 2005. 174.; Sugár 1984. 386–387.

⁹³ Sugár 1984. 387–388.

⁹⁴ MNL HML XII-1/30. Nr. 194.

uralkodóval szembeni legfőbb – egyébként külső nyomás hatására elkövetett – bűnére: az ónodi trónfosztó nyilatkozat 1707-es aláírására. Mindemellett egyfajta öngazolásként sorra vette azokat az eredményeit, amelyet a „Rákóczi pártján” töltött időszakban egi főpásztorként a háborús körülmények ellenére, kitartó munkával elért.⁹⁵

A főpásztorral szemben újabb szentszéki vizsgálatra már nem került sor, mivel Piazza nuncius sikeres közbenjárása nyomán I. József 1711 márciusában végül királyi amnesztiában részesítette a korábban elítélt egyházi személyeket. 1711. június 11-én a római kúria részéről is sor került az esztergomi érsek hivatal- és jószágvesztést kimondó ítéletének semmissé nyilvánítására, így Telekesy visszatérhetett püspöki székébe, amely méltóságában egészen 1715. március 3-án bekövetkezett haláláig tevékenykedett.⁹⁶

Az általunk vizsgált szempontok ismeretében kijelenthetjük, hogy Telekesy István, munkássága alapján, méltán említhető az egi egyházmegye nagyformátumú 18. századi püspökei között. Példás szervezőkészsége, fáradhatatlan munkálkodása, az egyházmegye és a római katolikus anyaszentegyház irányában mutatott megingathatatlan elköteleződése nyomán még háborús viszonyok között, politikai kényszerpályát felvállalva is törekedett az 1700-as évek elején igen nehéz helyzetben lévő dioecesis reorganizációjára. Tevékenysége szilárd alapot teremtett utódai, Erdődy Gábor, Barkóczy Ferenc és Eszterházy Károly számára, hogy tovább erősíthessék a „religio catholica” pozícióit az egi egyházmegyében.

⁹⁵ „...lelkem szerint megvallom Hercegséged előtt [...] Én szegény megöregedett lelkipásztor ezelőtt 7 esztendővel látván, hogy nemcsak az erdélyi, de a körülöttem lévő püspökségek ugymint váradi, váczai, nitrai sőt az esztergominak is nagyobb része lelkipásztorok, avagy püspökök nélkül vannak, hogy mindezek, a magam egi dioecesisemmel együtt, a ki 13. vármegyéből áll, lelki főpásztorok nélkül ne maradjanak, s a catholica religio sok esztendőig helyre nem állható fogyatkozásban ne essék: megszáván a Krisztus vérével megváltott és mind ennyi püspökségi helyen az oltár s pásztor nélkül hagyatott lelki juhoknak sokaságát, tudván milyen nagy esküvéssel fogadott kötelességem, mind annyi hét esztendőktől fogva való veszedelmek közt is ezen a tündéres földön munkálottam s ezalatt a 7. esztendők forgása alatt a meghalt s e világból kimult papok helyében közel százig való papokat szenteltem, templomokat, oltárokat, harangokat, valahol kívántatott szentelvén és sok ezreket megbérmálván töltöttem időmet; s mivel mindezeket kötelességem szerint másképpen végben nem vihettem volna bona fide et simplici corde az itt való s ezen a földön lévő hatalmasoknak fejet hajtottam, gondolván, hogy ezzel Istennek szolgálva, sem Felsőges királyom ellen nem véték.” Leskó 1907. 486–487. o., részleteket közöl: Gebei 2005. 176. o.

⁹⁶ Gebei 2005. 177. o.; Misóczki 2005. 183. o.; Sugár 1984. 389–390. o.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM:

- Beér János – Csizmadia Andor 1966: Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből, 1001–1949. Budapest.
- Beniczky Gáspár 2005: II. Rákóczi Ferenc ezertizenkét napja. Fejedelmi titkár diáriuma, 1707. május 24.–1710. február 28. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta: Bánkúti Imre. (Rákóczi források 1.) Budapest.
- Bogdán István 1991: Magyarországi őr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai IV. Levéltartan és történeti forrástudományok 7.) Budapest.
- Bozsik Pál 1910: Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig. Eger.
- Csanády László 1912: Telekesy István. Eger.
- Czigány István 2007: A katonaság és az ónodi országgyűlés. Hadtörténelmi Közlemények, 120. évf. (2007) 4. sz. 1175–1194. o.
- Emlékiratok 1979: II. Rákóczi Ferenc fejedelem emlékiratai: a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig. Az utószót Vas István, a jegyzeteket Köpeczi Béla írta. Budapest.
- Esze Tamás 1955: Kuruc vitézek folyamodványai, 1703–1710. Budapest.
- Fazekas Csaba 2004: II. Rákóczi Ferenc miskolci pátense a vallás ügyéről. In: Emlékkülés. A Rákóczi-szabadságharc dokumentumai Abaúj-Torna, Borsod, Gömör-Kishont és Zemplén megyékből, 1703–1704. Szerk. Dobrossy István. Miskolc. 63–76. o.
- Gebei Sándor 2005: „Rákóczi püspöke”, Telekesy István egri püspök. In: Povstanie Frantiska II. Rákócziho, 1703–1711. V novsom priblizeni. Ed. Peter Kónya. (Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Prešovensis.) University of Prešov. 160–178. o.
- Heckenast Gusztáv 2005: Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Sajtó alá rendezte, kiegészítette és az előszót írta: Mészáros Kálmán. (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 8.) Budapest.
- Kalmár János 2009: A spanyol örökösödési háború (1701–1714). In: A kora újkor története. Szerk. Poór János. Budapest. 70–79. o.
- Kalmár János 2012: Szatmár, 1711: vég, folytonosság, kezdet. Századok, 146. évf. (2012) 4. sz. 135–141. o.
- Kis Csaba 2014: Eger megvétele és visszafoglalása a Rákóczi-szabadságharc idején (1704–1710). In: Kuruc küzdelmek kora. Doba Kuruckych Bojov. Ed. Peter Kónya. Prešov. 299–313. o.

- Kis Csaba 2015.: Az egri vár mint bázisváros-tényező a Rákóczi-szabadságharc idején. In: PhD-hallgatók III. konferenciája. 2014. május 16. Szerk. Rakita Eszter. (Az Eszterházy Károly Főiskola Történelemtudományi Doktori Iskolájának kiadványai. Konferenciák, műhelybeszélgetések X.) Eger. 175–195. o.
- Kovács Ágnes 2007: Károlyi és az ónodi vérfürdő. *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. évf. (2007) 4. sz. 1233–1241. o.
- Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes 2004: II. Rákóczi Ferenc. Harmadik, javított kiadás. *Millenniumi magyar történelem. Életrajzok.* Budapest.
- Leskó József 1907: Adatok az egri egyházmegye történetéhez. IV. kötet. Adatok Telekesy István egri püspök korához. Eger.
- Markó Árpád – Tóth Gyula 1954: A Rákóczi-szabadságharc legfontosabb katonai szabályzatai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. évf. (1954) 3-4. sz. 142–178. o.
- Mészáros Kálmán 2007: Újabb szempontok és források a turóci „pártütés” történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. évf. (2007) 4. sz. 1195–1232. o.
- Misóczki Lajos 2005: A vallási türelem az észak-magyarországi vármegyék példái alapján II. Rákóczi Ferenc intézkedéseiben. *Agria. Az Egeri Múzeum Évkönyve – Annales Musei Agriensis*, 41. (2005) 133–197. o.
- Misóczki Lajos 2009: Vallás- és egyházügy a Rákóczi-szabadságharc idején. Gyöngyös.
- Nagy József 1978: Eger története. Budapest.
- Ságvári György 2007: A kuruc hadsereg és a *Regulamentum Universale*. Hadszervezés és hadellátás Ónod után. *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. évf. (2007) 4. sz. 1352–1364. o.
- Sugár István 1984: Az egri püspökök története. Budapest. 371–393. o.
- Sugár István 1991: Az egri vár históriája. Budapest.
- Szederkényi Nándor 1893: Heves vármegye története. IV. kötet. Eger.

FORRÁSOK

Egri Főegyházmegyei Levéltár

Archivum Vetus VII. Acta intraneorum

MNL HML Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára

V-101. Gyöngyös Város Tanácsának iratai (1304–1945)

XII-1. Egeri káptalan hiteleshelyi levéltára (1280–1854)

XII-2/d. Egri káptalan magánlevéltára (1245–1945). Nagypréposti iratok III. Miscellanea. (1643–1928)

XII-3/a. Egri Érsekség Gazdasági Levéltárának iratai (1241–1948). I. classis: Jobbiztosító okmánykönyvek és iratok (1241–1858).

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

G 15 Rákóczi-szabadságharc levéltára. II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára. Emigrációba vitt rész (1703–1712).

P 396 Károlyi levéltár. Károlyi család nemzetségi levéltára. Károlyi család. Acta publica (1454–1919). Acta Rákócziana.

„Gyomlály, veszess, építs és plántály” Gróf Erdődy Gábor Antal püspök (1715–1744) és az egeri restauráció kezdetei¹

Eger királyi városi rangját és kiváltságait Fenessay György (1632–1699) püspök idején veszítette el, amikor a város a Fenessay-szerződés értelmében 1695-ben megkérdőjelezhető körülmények között újra a püspök fennhatósága alá került. Ettől az időponttól a szabad polgárok kertkapálásra, jégtörésre, borkorcsolyázásra, kettős bordézma adására és egyéb szolgálai munkákra köteleztettek, melyet a város nem fogadott el, és a püspök változtatásra kényszerült, miszerint ezen szolgálai munkák pénzzel megválthatók lettek.²

Maga a szerződő püspök 1697-ben az egeri káptalanhoz írt levelében a „*többsi fakultásról*” úgy mint szántóföld, szőlő, rét vagy legeltetésre szánt marha, nem a káptalannak, hanem a püspöknek tartozik 800 forintot fizetni. Erdődy Gábor, későbbi egeri püspök 1725-ben az ország nádorához intézett 56. szám alatti iratában megerősíti, hogy Eger városa az „*uri censust*” 800 forintban fizetni köteles, ami azonban nem növelhető a lakosság számának gyarapodásával.³

A Rákóczi-szabadságharc és egy pestisjárvány (1709–1710) után lép színre **Erdődy Gábor Antal** egeri püspök (1715–1744), Telekessy István utóda. Az Erdődy-birtokok megalapozója (Erdődi)⁴ Bakócz Tamás esztergomi érsek volt. Századok folyamán a család nagy vagyon birtokosa lett, de nemcsak ezzel tűntek ki, hanem örökölték

¹ A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatásával készült.

² MNL HML. XII-2/d/20.1-2. Eger városa ügyeinek rövid ismertetésében csikszögöti Csiky Sándor, mint szab. Eger városának ügyviselője így ír a Fenessay-szerződés létrejöttéről: „1695-ik évében a bírót és öt főbb részben írni sem tudó városi képviselőt, kik közül latinul egyedül csak a jegyző értett Kassára hivatá és ottan több nagy úr társaságában arra vette, hogy a város nevében rólok, nélkülök azon nevezetes diák nyelven szerkesztett 6. szám alatti **Fenessay-szerződést**, melyben a szabad-polgárok kertkapálás, jégtörés, borkorcsolyázási s más több szolgálai munkára s kettős bordézma adásra köteleztettek, aláírják; - de e szerződést a város el nem fogadá, sőt ellene hatályosan lépett fel, mihez képest a püspök egy újabb a 8 szám alatti úgynevezett **magyarázó-szerződésre** lépni kényszerült, mely szerint egyebek közt a szolgálai munkák pénzzel váltattak fel s minden, a házak után még ki nem osztott földek kiosztatni köteleztettek”

³ MNL HML. XII-2/d/20. 7.

⁴ Így nevezi Fraknoi Vilmos Bakócz Tamást a róla készült életrajzi művében (Budapest 1899). „*Atyja nevét mellözve, Erdődi Tamásnak (Thomas de Erdőd) jegyezte magát mint tanuló a főiskolák anyakönyvébe,*

Bakócz Tamástól a közéletben való szereplés készségét is: kincstárnokok, tábornokok, kamaraelnökök, országbírók, püspökök találhatóak meg a nemesi családban.⁵ Az Erdődyek címere egy vért, fél kerékből növő szarvassal, mely Nagy Iván szerint a romjaiból emelkedő nemzetséget jelképezi.⁶

Gróf Erdődy Kristóf koronaőr, tárnokmester és gróf Pálffy Zsuzsanna Mária házasságából hét gyermek született: László Ádám későbbi nyitrai püspök, Gábor egri püspök, György Leopold országbíró, az 1723-ban fiatalon elhunyt József, a katona, illetve szávai parancsnok Imre és két leány, Kata és Teréz.⁷

Erdődy Gábor Antal 1684. szeptember 27-én Pozsonyban született. Tanulmányait a pozsonyi jezsuitáknál kezdte, majd 1698-ban a nagyszombati szemináriumba került, ahonnan mint bölcsészdoktor és első évet végzett papnövendéket 1703-ban Rómába küldték teológiát tanulni. A *Collegium Germanicum et Hungaricum* növendékeként kitűnő eredménnyel végezte hittudományi tanulmányait, és végül teológiai doktor lett. Hazatérte (1706) után 1708-ban esztergomi kanonokká nevezték ki, gömői főesperes lett, és elnyerte a sárvári főesperességet is. 1711-ben Keresztély Ágost bíbornok esztergomi nagypréposttá emelte. Annak körülményei eddigiekben még nem tisztázottak, hogy pontosan mikor került kapcsolatba Telekessy Istvánnal, de végül Telekessy utódjának az egri püspöki székből Erdődy Gábort választották, noha kisebb akadály felmerült a beiktatási eljárás során.⁸ Míg Rómával tárgyaltak, Erdődy egy alkalommal kíméletlenül szólalt fel az országgyűlésen, ami a király neheztelését és az előléptetés (coadjutor volt Telekessy István mellett) elmaradását vonta maga után. Így bevárták, míg a jelölt a harmincadik életévét betölti, és innentől csak idő kérdése volt, mikor kerül sor a püspökké szentelésére. A felszentelő Keresztély Ágost bíbornok, esztergomi érsek, Kollonics Zsigmond váci püspök és gróf Esterházy Imre zágrábi püspök kísérték Erdődyt tiszteletből.⁹ Az udvar népe megbámulta a püspök miseruháját – mondja Leskó József. *„Az öreg Jákob szeretett fiának, Józsefnek szép tarka ruhát csináltatott. III. Károly király magyar király a koronázáskor viselt díszöltözetét alakíttatta át szent ruhává és odaajándékozta az új püspöknek.”*¹⁰

Gróf Erdődy Gábort feltétlen Habsburg-hűség jellemezte, a királyi helytartótanács tanácsosa lett. III. Károly őszintén kedvelte a püspököt, mely tény az irgalmasrendi kórház alapító okiratában így olvasható: „...őszintén kedvelt Erdődy Gábor Antal Gróf egri püspök Monoszló és Varasd Heves és Külső Szolnok vármegyék Főispánja...”¹¹ Ő vitte Mária Terézia megkoronázása alkalmával előtte az apostoli kettőskeresztet. Ajándék gyanánt megkapta tőle a koronázási palástot, melyből a püspök nyolc részből

majd mint királyi titkár a fejedelmi oklevelek alá.” Az Erdődy birtokot (Monyorókerék) Bakócz Tamás esztergomi érsek vásárolta meg, melyet unokaöccse, Erdődy Péter örökölt.

⁵ Leskó 1933. 19. és Nagy 1858: 61–62.

⁶ Nagy 1858. 60.

⁷ Nagy 1858. 62.

⁸ Sugár 1984. 394.

⁹ Leskó 1933. 21.

¹⁰ Leskó 1933. 22.

¹¹ MNL HML. XII–2/d/20. 1.

álló egyházi ruházatot készíttetett.¹²

Erdődy Gábor püspök hatalmas egyházszerző munkát végzett: 72 plébániát vett át elődjétől, és 232 plébániát hagyott utódjára. A püspök számos templomot építtetett egyházmegyéjében: többek között Maklár, Kerecsend, Demjén, Sarud, Felnémet, Füzesabony barokk templomait. Pálos rendházat alapított Diósgyőrött és minorita rendházat Miskolcon.

Erdődy az egyházszerzés fundamentális kérdéseként kezelte az egri szeminárium ügyét, folytatta a szeminárium építését, mely munka még 1725-ben is folyt. Bevezette a szemináriumba a hitvitázást, nevéhez fűződik két szerzetesrendnek, az irgalmasoknak és a trinitáriusoknak Egerben való megalapítása.¹³

Erdődy Gábor egyházmegyéjében keményen lépett fel a protestánsokkal és kálvinistákkal szemben, általában is különösen sokat viaskodott a protestánsokkal. Leskó József úgy fogalmaz, hogy a protestánsok eldorádója volt az egri egyházmegye a 18. század második évtizedéig.¹⁴ A vehemens fellépés tehát részben érthető.

A Tisza menti térség korábban protestáns lett, a püspök tehát nagy erővel tört a Tisza-vidék katolizálására. A helytartótanács 1730-ban elrendelte, hogy az 1720 után épült református templomokat le kell rombolni. Makláron a fiatal püspök elvette a kálvinistáktól a templomot, felújíttatta és a katolikusoknak adta. Sarudon ugyanezt tette a református templommal és haranglábbal, a református lelkészt elűzte a faluból, és eltávolította a református lakosság vezető embereit.¹⁵ A protestánsokkal szemben olyan eltökéltséggel és erőteljesen lépett fel, hogy ennek híre az ország határain kívül messze is hullámot vetett.¹⁶ Német evangélikus – és részben francia hugenotta – körökben például komoly felháborodási mozgalom bontakozott ki Erdődy diszkriminatív intézkedéseivel kapcsolatosan, amiről még a korabeli sajtó is beszámolt.¹⁷

A protestánsok Debrecen város költségén Bibliát is nyomtattak, konkrétan Komáromi Csipkés György javított Szentírását 4000 példányban, melyből Lengyelországon keresztül 2884 darabot szállítottak Magyarországra. Az Egerbe került példányokat Erdődy utódként a püspöki székbe kerülő Barkóczy Ferenc elégeztette.¹⁸

Erdődy Gábor Antal egri püspök, a korabeli püspöki kar egyik meghatározó személyisége – vallja róla Joachim Bahlcke – 1721-ben, Nagyszombatban egy kis teológiai-politikai értekezést tett közzé *Opusculum theologicum, in quo quaeritur, an et qualiter possit Princeps, Magistratus, Dominus Catholicus in ditione sua retinere catholicos*¹⁹ címmel, mely példa az egyház és a politika vagy az egyház és az állam elválaszthatatlan magyarországi összekapcsolódására.

¹² Sugár 1984. 401.

¹³ Sugár 1984. 397–398.

¹⁴ Leskó 1933. 60–61.

¹⁵ Soós 1955. 24, 41, 50.

¹⁶ Die Hungarica Sammlung ... Handschriften 2015: 366, 401–402, 608–609.

¹⁷ Die Hungarica Sammlung ... Alte Drucke 2017: 368–369 (H 1122 és H 1123) és 647 (H 1976); Verók 2017: 401, 404.

¹⁸ Leskó 1933. 60–61.

¹⁹ Kollányi 1900. 326.

Az említett írásnak a porosz protestáns érzületre gyakorolt hatása elmaradhatatlan volt, a császári udvarban működő porosz követ egy példányt az írásból rögtön Berlinbe küldött, mely bizonyítékként szolgált a magyar egyházfők „militáns” viselkedésére.²⁰ Magyarországon Pálffy Miklós nádor véleménye az volt, hogy erőszakos úton egyetlen protestánst sem lehet megtérésre kényszeríteni, így a katolikus klérus megfegyverzésére ösztönözte a királyt. III. Károly ígéretet tett, hogy az evangélikusokat és reformátusokat a törvények szerint védeni fogja.²¹ A vitatott műről Ján Molnár (1790) evangélikus teológus és publicista megjegyezte, hogy azt a püspök dührohamban írta, olyan hevesen kárhoztatja a protestánsokat. Bécs reakciója sem maradt el: a főkancellár közölte az egri püspökkel, hogy fejtegetései semmi esetre sem találtak helyeslésre és saját érdekében tartózkodjon a vitairat terjesztésétől, amit a császár végül elkoboztatott.²²

Erdődy Gábor erős kézzel kezelte az egri rácok és görögök esetét is. A kereskedéssel foglalkozó gazdag rác és görög nép új templomot akart építtetni, amiben a püspök az anyaszentegyház újabb veszélyeztetését látta, és nem akarta a római katolikus egyházra nézve hátrányos terveket előmozdítani.²³ A kereskedők elűzése mellett döntött „ – mivel hogy esett értésünkre, hogy Felseges Urunk Parantsolatjából magyar országból és innen Eger városából ki kelletik menni minékünk”²⁴, mely ellen tiltakozásukat fejezték ki azzal érvelvén, hogy Eger városában 25 esztendő eltöltötték békében, becsülettel (Nikola Ádám 1709-től lakott Egerben), és minden rájuk kivetett adót tisztességgel megfizettek.²⁵ Portékáikat nem Törökországból, hanem Németországból és Bécsből hozták, melyeket olcsón, olykor hitelben is adták. A lakosokat nem csapták be, és a püspökség „szárnyai alatt” éltek, nem pedig egy pogány országban domínium alatt – terhet és rabságot viselve. Kérik a püspöktől, hogy legalább kintlévőségeiket beszédhessék, és portékáikat eladhassák.²⁶ Erdődy Gábor az egész egyházmegyére nézve hasonló hozzáállást mutatott a rác és görög kereskedőkkel szemben, így Gyöngyös városából is ilyenféle panaszokkal fordultak az egyházfőhöz. Nehezítette a rácok és görögök helyzetét, hogy az 1734-es zsinaton szintén panasszal éltek a görög katolikus és protestáns felekezetekkel szemben. A görög katolikus papsággal szembeni vádak közé tartozott, hogy papjaik tanulatlan, durva és papi rendhez nem méltó viselkedésűek.²⁷ Erdődy Gábor utódai, Barkóczy Ferenc (1744–1761) és Eszterházy Károly (1761–1799) egri püspökök idejében sem enyhült a helyzet, sőt Eszterházy püspöksége alatt a görög

²⁰ Bahlcke 2013. 1.

²¹ Bahlcke 2013. 225.

²² Bahlcke 2013. 226.

²³ Leskó 1933. 62.

²⁴ MNL HML. XII–3/A/326. nd./327/3d. 6.

²⁵ MNL HML. XII–3/A/326. nd./327/3d. 6. „mi ezen Excellenciád városában 25 Esztendő fogásától fogva békével lakván senkinek rövidséget nem tévén, es ránk esett Taksánkat, és Portionkat minden esztendőben betsületessen meg fizettük az Kamarának.”

²⁶ MNL HML. XII–3/A/326. nd./327/3d. 6–7.

²⁷ Mihalik 2014. 37.

katolikus vallásúak és templomépítési szándékuk vitája a püspök és az uralkodó között is konfliktust eredményezett.²⁸

Betelepítések Erdődy Gábor idején

A kitelepítések vagy „gyomlálás” mellett Erdődy rendkívüli figyelmet szentelt a harcok és járványok tépázta egyházmegye lakosságának frissítésére és bővítésére. Német, szlovák és tót telepések érkeztek Heves megye városaiba és falvaiba. Az 1720-as évektől a megye lakosságának összetétele: magyarok és németek szlovák szórvánnyal. A németek vagy földművelő parasztok, vagy városlakó iparosok, polgárok voltak. A német parasztok és iparosok átvonuló városának Hatvan számított, ellepett városoknak pedig a következők: Eger, Gyöngyös, Heves és Hatvan.²⁹ A betelepülő szlovákok többen voltak, mint a németek, keresetforrásuk: fafeldolgozás, nyári munka és szőlőművelés.³⁰ 1720 és 1743 között szlovákok telepedtek le Tiszanána, Domsztló és Kisanána településeken, és németek költöztek Egerszalókra, Aldebrőre és Kerecsendre. 1744-ben Kerecsendet mindössze 20 család lakta, melynek mindegyike német volt.³¹

HOVÁ	MIKOR	HONNAN
Tiszanána	1720-ig	Hont, Lehota, Klenóc, Gömör, Serke, Rimaszéc, Kelemér, Hrusova, Réte, Sumjác, Jolsva, Iványi, Skáros
Domsztló	1721-től és 1739–1740	Hont, Lehota, Rimabánya, Hacsova, Zólyom, Valanka, Árva, Sztrecsana, Gömör
Kisanána	1720-ig	Gömör, Feled, Nagyrőce, Nógrád, Árva
Parád	1720-ig	Gömör, Sánkfalva, Runya
Kerecsend	1731–1739	Svábföld, Bajorország, Elzász, Rajnai kerület, Augsburg, Ulm, Rajnai Ögrófság, Frank Hercegség
Egerszalók	1731–1739	Svábföld, Bajorország, Köln, Trier, Gallia, Berlin, Brandenburg, Baden, Würzburg, Frank Hercegség, Mainz, Bajorország
Aldebrő	1743	Pomeránia

²⁸ Erről bővebben lásd Nagy 1978. 258–259.

²⁹ Bél 1968. 36. 65. és Soós 1955. 25.

³⁰ Bél 1968. 37. és Soós 1955: 20.

³¹ Soós 1955. 24–26.

Kerecsend földesuraságát az egri püspök töltötte be.³² A terület 1686 és 1731 között lakatlan pusztá volt. 1731-ben a Rajnai kerületből, Svábföldről, Elzászból származó jobbágyokat telepített be Erdődy Gábor egri püspök. 1732-ben a régi templom alapjait felhasználva építette fel az új kőtemplomot Giovanni Battista Carlone.³³

1731-ben 30 háznyi család számára Erdődy használatra bocsátotta ezt a pusztát, hiszen elsődleges cél volt a puszták betelepítése római katolikusokkal. Az egri püspökök kevés esetben tekintettek el ettől, kivételt jelentett az egyházmegye távolabbi részén elhelyezkedő nyíregyházi pusztá betelepítése 1753-ban, Barkóczy Ferenc püspök idején, amikor katolikus vallású újtelepéseket nem kaptak, lutheránus vallású szlovákok ajánlkoztak fel abban az esetben, ha a püspökség szabad vallásgyakorlatot biztosít számukra, ha templom építésére engedélyt, és házépítésre épületfát kapnak. 1753 szeptemberében Szarvasról, Mezőberényből, Békéscsabáról, Tótkomlósról összeverbuválódott 400 lutheránus vallású, szabad költözési joggal felruházott gazda költözött át a nyíregyházi pusztára.³⁴

A kerecsendi pusztára 1731-ben betelepített német lakosok helyet kaptak házuk, konyhájuk és kertjük felépítéséhez, amit saját költségükön kellett megvalósítaniuk. Továbbá kijelölték számukra a parókia, az iskola és az iskolamester házának helyét. Ennek építéséhez saját erejükön kívül az uraság is segítséget biztosított.³⁵

Hasonlóképpen kijelölésre kerültek szántóföldek, kaszáló rétek, melyeket mindenkinek meg kellett művelni, és a bokroktól, tövisektől megtisztítani. A kijelölt szőlőhegyi parcellából öt esztendőre mentesültek a dézsma és a kilenced fizetése alól. Ugyanígy felmentésre kerültek egy évig az uraságnak fizetendő adók alól és szántó- illetve kaszálómunkáktól. Viszont ügyelniük kellett a szomszédságban lakó uraság fácános kertjére, hogy marháik kárt ne tegyenek benne.³⁶

Az egyházmegye területén volt példa arra is, hogy az 1739–1740-es pestisjárvány akár egy teljes falu lakosságát kipusztította. A nyíregyházi egyházkerület Napkor nevű települése esetében mindössze 4 család maradt helyben, így a század közepén Kállay földesúr magyarokat és Badenből németeket telepített be.³⁷

Eger környékén a következő betelepítési hullámra Eszterházy Károly idejében került sor, ugyanis 1773-tól újabb német telepések költöztek be Kerecsendre, Maklárra, Kápolnára és Nagytályára.³⁸

³² Soós 1958. 75.

³³ Soós 1985. 248.

³⁴ Soós 1985. 435–437.

³⁵ MNL HML XII. 3/a 340 KK 675. 46.

³⁶ MNL HML XII. 3/a 340 KK 675. 47.

³⁷ Soós 1985. 432.

³⁸ Soós 1955. 24–26.

Az egri lakosok számának alakulása az 1704., az 1745. és az 1787. években

1704-ben a jezsuita *Historia Domus* feljegyzése szerint Eger lakossága 4000-4500 fő lehetett, az 1787-es népszámlálási adat szerint pedig 16.852 fő volt. 1745-ben Eger lakosainak száma 9450 fő, ami az 1704-esnek a duplája, és jelentős növekedés történt 1745 és 1787 között is, mely során a külvárosi részek kibővültek, és Eszterházy Károly püspöksége alatt a városfalak is lebontásra kerültek.³⁹

Az 1745-ös népszámlálási adat négy fertályt és két hóstyát (*Hofstadt*), illetve egy külvárosi részt, a Rác-külvárost említi. Legtöbben, 1839 fő a „belvárosban”, az első fertályban laktak, legkevesebb lakosa (1039 fő) pedig ekkor még a Rác külvárosnak volt.⁴⁰

Első fertály	1839
Második fertály	1461
Harmadik fertály	1536
Negyedik fertály	1271
Maklári Hóstyá	1127
Hatvani Hóstyá	1171
Suburbium Raseiameum	1039
Összesen (1745)	9444

Az iparosok száma is folyamatosan növekedett már a 18. század elejétől, aminek a következményeként újjáalakult a céhrendszer. 1695-ben létrejött a csizmadiacéh, 1701-ben a szűcsök és a mészárosok, 1702-ben a kőművesek, 1703-ban a bodnárok hozták létre szervezetüket.⁴¹ A Heves Megyei Levéltár a szabó- és csizmadiacéh működésének szabályzatait őrzi Erdődy Gábor időszakából, az 1736-os évből.⁴²

³⁹ MNL HML. XII-3/A/320. 1745. és Nagy 1978: 178, 205, 207.

⁴⁰ MNL HML. XII-3/A/320. 202, 213, 224, 231, 241, 250, 260.

⁴¹ Nagy 1978. 215.

⁴² MNL HML. XII-3/A/319. Fasc J. 227. 84-87. és 100-103.

Erdődy szociális tevékenysége

A Rákóczi-szabadságharc és az 1709 és 1710-ben pusztító pestisjárvány erre a vidékre is súlyosan rányomta bélyegét. Egerben és környékén sokan estek áldozatul a fertőző betegségnek. Az egri lakosok két fogadalmi kápolnát építtettek: az egyiket a Szentháromság, a másikat a pestistől oltalmazó védőszentek (Szent Rókus, Szent Rozália és Szent Sebestyén) tiszteletére. Telekessy István püspök a kápolnák megépítését bőkezűen támogatta. Utóda, Erdődy Gábor 1717-ben a Szentháromság kápolnát a trinitárius szerzetesekre bízta.⁴³

A püspök szívügyének tekintette a betegek ápolását, felállította a betegápoló irgalmasrend kolostorát és kórházát. A kórteremben rácsozott, drága ágyak voltak, tiszta ruha és jó étkezés járt minden betegnek. Erdődy a betegek ápolásából is kivette részét, a kórházban berendeztetett magának egy fogadó- és egy lakószobát. Az épületben elkülönített részt alakíttatott ki a püspök az elmebetegeknek, a dühöngők részére elkülönített zárkákkal.⁴⁴ Magyarországon még a 19. század elején is börtönbe zárták a mentális zavarokban szenvedőket, ahol az elítéltek között sínylődtek egészen halálukig. Mikor nem bírtak velük, gyógymódként ütötték-verték őket. Az irgalmas szerzetesrend kórházaiban nem alkalmaztak testi fenyítést, szelíd, jóságos bánásmóddal igyekeztek kezelni az elmebajban szenvedőket, és fontosnak tartották a betegségek kezelésén túl a szegények és betegek „boldogítását”.⁴⁵ Az ápoltakra éjjel is felügyeltek. Arra törekedtek, hogy foglalkoztassák őket, és fejlesszék képességeiket: például zenélni, hangszeren játszani tanították őket, és volt számukra egy kert, ahova kimehettek.⁴⁶

Magyarországon pestisjárvány pusztított 1709–1710 és 1739–1742 között, mely Egerben és környékén is komoly veszteségeket okozott. A korabeli orvostudomány fejletlensége következtében az orvosok nem tudtak hatásosan fellépni az ilyen járványos betegségek ellen. Kisebb betegségeket, keléseket, fekélyeket azonban hatékonyan el tudtak látni. Erdődy sürgette a városi orvosi állás szervezését, melyet az előljáróság meg is szavazott. Az első orvos, aki bizonyítottan külföldi orvosi egyetemen végzett, Markhot Ferenc volt. 1758-ban választották meg városi orvossá, és ezt a tisztséget 1780-ig viselte.⁴⁷

⁴³ Lipp 2012. 13–14.

⁴⁴ Bél 1968. 56–57.

⁴⁵ MNL HML. XII– 6/44. 6.

⁴⁶ Lipp 2012. 12.

⁴⁷ Nagy 1978. 233–234.

Az egri kórház megalapítása

1726. október 8-án különféle kegyes célokból és indítóokokból, Erdődy Gábor Eger püspöki városban az egri káptalan beleegyezésével és hozzájárulásával megalapította és saját költségen (3000 forint) megvásárolta a Szent Józsefről nevezett templomot, valamint az ennek tőszomszédságában levő Beneki-féle elhagyatott ház belső telkét.⁴⁸ A Szent János rendű irgalmas testvérek újonnan építendő rendháza részére szánt telek a városban, a folyón túli részen, „nőági nemesek házai szomszédságában”, Hágen Konrád és Nikos János háza között lévő utca közvetlen szomszédságában feküdt.⁴⁹ A rendház helyéül kijelölt beltelek ettől az időtől mindenféle úrbéri tehertől, földesúri évi járuléktól, taksától, országos adófizetéstől és a többi közös vagy polgári költségektől mentesült.⁵⁰ Az Irgalmas Testvérek Szent Rendjének tagjai példás életükkel és jámborságukkal különféle kegyeletes és szent okokból, főleg a szegények iránt megnyilvánuló felebaráti szeretetükkel hívtak Egerbe és a környéken élő nagyszámú szegény lakos vigaszára, a betegek ápolására⁵¹ és „kimagyarázhatatlan” boldogítására.⁵²

A betegek gyógyítása 1727 tavaszán kezdődött meg, és addig, míg a kórház felépült, Erdődy a püspöki palotában két szobát biztosított az irgalmas szerzeteseknek és a kórház céljára.⁵³ A püspöki rezidencia főbejáratának jelmondata „*Non sibi, sed aliis*” (Nem magának, hanem másoknak) is azt a törekvést fejezi ki, hogy az egri főpásztor odaadó szociális tevékenységet kívánt folytatni, és több ezer ember orvosi ellátásáról szándékozott gondoskodni.⁵⁴

Erdődy Gábor egyik magánlevele is bizonyítja, hogy szíven viselte a polgárok egészségét, és a korszak szellemiségének és hitbéli meggyőződésének megfelelő „életmód-tanácsokkal” látta el őket. *„Minthogy ugy esset értéssemre, hogy maid Kevés ház vagyon Egerben, á Kiben beteg nem találkoznak, talán ugy lehet, hogy ezen Sok betegségheteket egyedül csak az Gyümölcs és Sok Dinye okozza, Kívánván ezért Attjai gondvisselésemtől, melyel visseltetem ezen Városhoz intenem Kegyelmeteket, hogy inkább az gyümölcsnek bé hozássát és az Piaczon való árultatássát váltsa meg, hogy Sem ételétül anyi számos Ember szemvedgyén.” Isten éltesse Sokáig ép egészségben Kegyelmeteket Pozsony, 16 aug 1728*⁵⁵

⁴⁸ MNL HML. XII-6 /44. 2.

⁴⁹ MNL HML. XII-6 /44. 7.

⁵⁰ MNL HML. XII-6 /44. 3.

⁵¹ MNL HML. XII-6 /44. 3-4. „Az Irgalmas Testvérek Szent Rendje különféle kegyeletes és legszentebb okokból, főleg pedig azok példás élete, nagy jámborsága a felebaráti szeretetben különösen a szegények iránt, valamint az ő Intézetökben a betegek iránt való buzgólkodása tekintetéből, melynek gyakorlására még egyrészt ezen Eger városában s a körülfekvő helyeken lakó szegények nagy száma folytán bő alkalmok nyílik, másrészt pedig ez által a Haza java, s a lakosok nem csekély vigaszáról gondoskodva lenni.”

⁵² MNL HML. XII-6 /44. 6.

⁵³ Nagy 1978. 234.

⁵⁴ Lipp 2012. 15. és Sugár 1984. 397.

⁵⁵ MNL HML. V-1/d-3 Misc. 26. 1728.

Viszont a betegek számára megfelelő mennyiségű borjúhús ellátását biztosította a mészárosokkal kötött 1729-es szerződés, mely előírja, hogy egész esztendő alatt a tisztelendő „*Frater Misericordiánusoknál*” fekvő betegek részére a mészárosok minden héten elégséges borjúhúst kötelesek vágni. „... *oly szorgalmatos gongyok legyen hogy nem csak az Meltosagos úr eö Excellentiája itt letiben, hanem Egész Esztendő által leginkább az Tisztelendő Frater Misericordiánusoknál fekvő betegekre nézveis minden heten elégséges borjú húst vágni tartozni fognak.*”⁵⁶

Erdődy Gábor püspöksége idejére, 1739–1742 közé esett az utolsó pusztító pestisjárvány is. A korábbiakban már látható volt, hogy az egészségügyi ellátás ebben az időben hasonló súlyos betegségek kezelésére még nem volt felkészülve. Ilyen esetben a hit, az imádság és egy szent ígéret a felnemeti templom felépítésére fontos szerepet kapott, melyről Englmajer Sámuel is megemlékezett Erdődy Gábor tiszteletére 1745. december 1-jén mondott gyászbeszédében.⁵⁷

Erdődy Gábor egyházszerző tevékenységének alapjai

Az egri egyházmegye hatalmas mérete, így a nagy földrajzi távolságok miatt az esperesek nagyon messze éltek a plébániáktól 1734 előtt. Az 1734-es egri zsinat után új esperesi kerületek kialakítása került sor, melyek Újhely, Sókút és Bodrogköz voltak.⁵⁸

Az óriási távolságok miatt az esperesek nem tudták a papok munkáját ellenőrizni, több helyen megkérdőjelezhető volt a plébánosok viselkedése és a katekizmus oktatása. Az 1734-es zsinat határozatot hozott a lelképásztorok kötelességeiről és a viselkedési szabályokról: a lelkész közösségével szemben legyen nyájas, ne hirtelen haragú és türelmetlen. Híveivel ne legyen túl bizalmas, de túl távolságtartó és kemény se. Mindenkiel viselkedjen szeretetteljesen és szelíden, továbbá legyen önmegtartóztató és mértékletes; „*jó pásztor, aki a nyáját jól ismeri*”.⁵⁹

A katekizmus oktatásáról is döntés született: a szülő tanítsa meg a gyereket a Tízparancsolatra, a kereszttetésre és a főimádságokra. A Foglár György vikárius⁶⁰ által elrendelt esperesi vizitáció felfedte, hogy számos helyen hiányoztak az iskolamesterek, akik az ifjúságot taníthatják. Ennek oka a nem megfelelő lakhatási körülményekben és a fizetés elmaradásában keresendő. A zsinat ugyanakkor azt is kimondta, hogy az

⁵⁶ MNL HML. XII–3/a/317. Fasc. E. 186. d. 156.

⁵⁷ Englmajer Sámuel 1747. 25–26. „...*az ez előtt hat esztendővel Egren környös-körül szörnyen pusztító Dög-halált ahitatos könyörgésével, és Istennek a' Fel Németi Templom fel-építése éránt tett fogadásával Eger várostúl el távoztatván...*”

⁵⁸ Mihalik 2014. 30.

⁵⁹ Mihalik 2014. 32.

⁶⁰ Erdődy Gábor Pozsonyban tartózkodott az 1734-es zsinat idején, a zsinat Foglár György vikárius elnökle mellett gyűlt össze. Az akkori áradások miatt mindössze 23-an tudtak jelen lenni.

iskolamester a plébánosnak tartozik engedelmességgel. Erdődy alatt megszilárdult a színvonalas papképzés, megszilárdultak a Telekessy által alapított szeminárium (1700, ill. 1705) keretei. A jezsuita atyák az erkölcstan mellett apologetikát (hitvédelem) is tanítottak. 1721-ben megindultak a szeminárium épületének építkezései.⁶¹

A *theologia moralis (casus conscientiae)* az első tantárgy az egri hittudományi főiskolán. A jobb tehetségű jezsuita tanulók képesek voltak a nehéz bölcseleti és teológiai tárgyakat elsajátítani. A *casus conscientiae* tárgy oktatását 1704-ben kezdte meg Székely Ferenc. Amikor Székely 1704-ben megkezdte előadásait, tanítványai még abban az évben elvégezték a tananyagot, pappá szentelték őket, és kikerültek a plébániákra. Kezdetben tehát egy évig sem tartott a képzés. Sok helyen nem volt pap, licentiatus töltötte be a plébános helyét, tehát egyre nagyobb szükség mutatkozott a papok iránt, képzésükre nem lehetett sok időt elvesztegetni. Később, 1718-tól a teológiai képzés két évre bővült: a casuista tanár felkészülését két év alatt teljesítette. Az 1725/26-os tanévtől viszont már bevezették a hároméves teológiai képzést, az ekkor beiratkozó növendékek csak 1728-ban végeztek. A képzés ezen időtartama 1754-ig megmaradt. (1754-ben Barkóczy Ferenc átszervezi az egri hittani főiskolát).⁶²

Erdődy Gábor minden tevékenységét átszötte a római katolikus hit megszilárdítására tett törekvése egyházmegyéjében, és hívei szellemi, erkölcsi nevelése. Még a céhszabályzatokban is benne foglaltatott az egyháznak járó kötelező penzum. A szabók, csizmadiák és más céhbeli mesterek és legények egyaránt kötelesek voltak minden vasár- és ünnepnapon a templomban megjelenni és az úrnapi körmeneten ájtatosan részt venni. Ennek a feladatnak és a húsvéti gyónásnak az elmulasztása 1-1 forint büntetés megfizetését vonta maga után.⁶³

Az egyház belső reformjai, a hívek szellemi, ideológiai nevelése és szociális támogatása mellett a püspök jelentős egyházi építkezésekbe is kezdett. Egyházmegyeszerte sorban épültek a templomok: Eger, Maklár, Kerecsend, Demjén, Sarud, Felnémet, Füzesabony barokk templomai és az egri püspöki palota 1715 és 1732 között. A palota 18. századi állapotáról Bél Mátyás részletes leírást készített. „*Leginkább a püspöki rezidencia emeli jelentős mértékben a város szépségét*”⁶⁴ – ezek Bél szavai Heves megye 1730 és 1735 közötti állapotának bemutatásakor. Továbbá a leírásból megtudhatjuk, hogyan nézett ki pontosan a Giovanni Battista Carlone által épített püspöki palota.

A palota a város fölé épített emelkedőn épült, pontosan a nagytemplom (ahogy az egriek nevezik) és a papnevelde között. Az épület földszintjén helyezkedtek el a lakoszobák, az éléskamrák, melegítő- és hűtőhelységek, jégverem, az emeleten a fogadósobák, középen a nagy tanácskozóterem elegáns előcsarnokkal, és az előcsarnoktól jobbra volt a püspök lakosztálya. Voltak még az épületben tető alá bújtatott padlásszobák is, ezekből alakították ki a vendégszobákat.⁶⁵

⁶¹ Mihalik 2014. 32–33.

⁶² Bozsik 1910. 75, 79, 83–85.

⁶³ MNL HML. XII. 3/A/319. Fasc J. 227. 84–87. és 100–103.

⁶⁴ Bél 1968. 58.

⁶⁵ Bél 1968. 58–60.

A palota további érdekessége a hozzá kapcsolódó kert, melynek tervrajzát szintén Carlone készítette el. A barokk paloták pompájához hozzátartozott egy egzotikus kert is. A kert mind a négy sarkában volt egy-egy madárház, egyikbe gerléket, másikba vadgalambokat, a harmadikba fenyőrigókat, gémekeket, szárcsákat, a negyedikbe pedig (ez a kert közepén volt) fácánokat telepítettek. A madárházak színe zöld volt, és erre még ráfestették az egyes madárfajokat a maguk színességében.⁶⁶

Az épülő város

A 17–18. századi magyar főpapság kifermálásában kulcsszerepet töltött be a *Collegium Germanicum et Hungaricum*. Alumnusai közül sokkal nagyobb számban kerültek ki később főpapok, mint a magyarországiak közül. Ezt a tényt pontos számok igazolták: 1637–1799 között 10 esztergomi érsek közül 6, 16 egri érsek közül 12 volt a Germanicum–Hungaricum egykori növendéke, akiknek későbbi magyarországi tevékenységét nagyban befolyásolták a római tanulmányok és kulturális élmények. A római egyetemi évek varázsa tette lehetővé, hogy a *Collegium* volt diákjai számára az itáliai egyházi és világi arisztokrácia kulturális és művészeti szokásai – a palotákat, templomokat, könyvtárakat, múzeumokat létrehozó tevékenysége – váltak követendő példává. A kiművelt alumnusok hazájukba visszatérve, az itáliai benyomásokat követve igyekeztek berendezni saját püspöki és hercegi udvaraikat, könyveket gyűjteni, külföldről, főként Itáliából művészeket: építészeket, festőket, zenészeket hívatni; itthon színházakat alapítani, pártolni az írókat, költőket, és továbbra is támogatni a tehetséges fiatalok itáliai stúdiumait.⁶⁷

A 18. századot négy nagy püspök korszakának, az egri barokk kiépülésének időszakaként szokták jellemezni, amit Telekessy elkezdett, azt Erdődy Gábor, Barkóczy Ferenc és Eszterházy Károly teljesítette ki a tervszerűség és folyamatosság jegyében. Ha nem így történt volna, aligha válhatott volna a város az újabb századfordulóra szellemi központtá, iskolavárossá, művészeti látványossággá – hangsúlyozza Bitskey István a 18. századi Eger kapcsán. A „*Collegio Romano*” jezsuita professzorai, az örök város műemlékei, templomai, bibliotékái, teátrumai, fényes ünnepei és egyházi ceremóniái természetesen módon egy életre meghatározták az ott nevelkedő fiatal papok mentalitását. Az már viszont személyiségfüggő volt, hogy mire mi hatott erőteljesebben.⁶⁸

Erdődy Gábor római tanulmányai alatt megismerte az itáliai kertkultúrát, nyilvánvalóan nagy hatással voltak rá a Belvedere-udvar, a Villa D’Este és a Villa Borghese parkjai, a római kertkultúra gyöngyszemei, melyek ott lebeghettek a főpap

⁶⁶ Bél 1968. 61–62.

⁶⁷ Sárközy 1993. 866.

⁶⁸ Bitskey 1999. 66–67.

szemei előtt az egri létesítmények megtervezésekor.⁶⁹ A püspöki palota impozáns kertje mellett Eger déli városrészében Erdődy püspök nagy gonddal és tekintélyes költséggel kertet létesített, melynek első szakasza konyhakert volt. A bejáratnál fügefa, jobbról mandula, szilva és almafák, majd újra szilva, körte és almafák sorakoztak. Középpütt törpefák, díszcserjék és élő sövény volt.

A második szakasz az őzek vadaskertje: itt teknősbéka-tenyésztés céljára egy négyzet alakú mesterséges dombot építettek a tetején zöld pázsitból 4 bástyaszerű sarokkal. A teknősbékatanányát vízzel telített mesterséges árok vette körül. Az árokba az Eger-patak szolgáltatta a vizet. Ez a patakmeder választotta el az őzek vadaskertjét a virágos-, gyümölcsös- és veteményes kerttől.

A kert harmadik szakasza a vörös, fekete és fehér dámvadak kertje, a negyedik szakasz pedig a szarvasok vadaskertje, mely délről határolta a konyhakertet.⁷⁰ A vadaspark látható volt az egykori püspöki palotából, melynek gróf Erdődy Gábor Antal volt az első lakója.

A városban viszont az idilli kertkultúrával szemben megjelent a seregek dúlta és az Eger-patak áradásai rongálta várfalak és a lepusztult lakóházak látványa, melyről így emlékezett meg Bél Mátyás 1730-as egri látogatása során: Régen kettős fallal kerítették a várost, melynek hossza 2500 lépés volt. Három kapu metszi a várossal, a délnyugati Hatvani-, a délkeleti Maklári- és az északi Rác-kapu. A kapuk közötti várossal az idő és az Eger-patak pusztító áradásainak során megrongálódtak, és a lakosság az omlások okozta nyílásokon közlekedett a városparancsnok tilalma ellenére.⁷¹

A várossal kapcsolatos problémát a Heves Megyei Levéltárban lévő Erdődy-magánlevelezés is megőrizte, miszerint az egri parancsnok zaklatta a várossal, mert nem a kapukon, hanem a lerokkadt kőfalakon jártak át. A lakosokat ezért időnként munkára hajtották, és verést is kaptak.⁷² A püspökhöz fordultak panasszal, aki az egriek védelmére kelt, és állást foglalt az ügyben: senki nem tiltotta meg a szabad ki- s bejárást, ilyen tilalomról addig nem volt szó. Továbbá a várossal felépítésére nem áll rendelkezésre sem pénz, sem engedély, és ha a parancsnok úrnak ez nem tetszik, forduljon pénzügyekben a Hadi Tanácshoz.⁷³

A várossalhoz hasonlóan a városban lévő házak is mindenütt az öregség, az elhanyagoltság benyomását keltették.⁷⁴ Még csak ekkor kezdett kiépülni a belváros, felépült az Eger-patak hídja (1730–1731), és elkezdték építeni az impozáns barokk polgárházakat, mint pl. Herner serfőző mester házát a patak partján. Erdődy idejében

⁶⁹ Bitskey 2013. 113.

⁷⁰ Bél 1968. 47–49.

⁷¹ Bél 1968. 52.

⁷² MNL HML. V–1/d–3 Misc. 26. 1730. „Valóban kedvetlenül értem Kegyelmetek Leveliből, miképpen ujjonnan Egri Commendans Uram ott való lakosokat fogattatja, veretteti, dologra haitja egyedül azért, hogy addig se nyilván se egyéb módon nem tilalmazott Trinitáriussok klastroma felé szolgáló lerokkatt kőfalakon által járnak, seőt nem csak a táján lévő, de akár hol az város körül vonallató düledezett bástya falait absoluté az várostul fel építettetni kívánja.”

⁷³ MNL HML. V–1/d–3 Misc. 26. 1730.

⁷⁴ Bél 1968. 53.

a város mind külső képét, mind szellemiségét tekintve a gyarapodás útját járta – fogalmazott Bitskey István.⁷⁵

Összegzés

A korábbi viszontagságos idők (végvári harcok, török időszak, Rákóczi-szabadságharc) után Eger városa is a fejlődés útjára lépett, ismét püspöki székhely lett, mely elsőként gróf Erdődy Gábor Antal püspöksége alatt (1715–1744) indulhatott újra virágzásnak. Mint a 18. század vezető magyar teológusai, Erdődy Gábor is a római *Collegium Germanicum et Hungaricum* alumnusa volt, aki tanulmányait befejezve – a korszak fiatal papjaihoz hasonlóan – hazatérése után rövidesen magas főpapi beosztásban (esztergomi nagyprépost, majd egri megyéspüspök) tevékenykedett tovább. A *Collegium* volt hallgatói Itáliából magukkal hozták az európai kultúrát, megismerték az itáliai művészetet, a kor tudományos ismereteit, elsajátították az ottani irodalmat, és hazatérve megszerzett tudásukkal gazdagították az egyházmegyét, és hozzáálltak egy magasabb szintű papképzés alapjainak lerakásához, illetve a polgári kultúra nyilvánosságának megteremtéséhez.

A 18. századi Eger arculatát három nagy püspök tevékenysége fémjelzi.⁷⁶ Erdődy Gábornak jutott az alapozásnak, a gyomlálásnak, plántálásnak és építésnek a teljes feladata, melynek fejlesztése és felvirágoztatása Barkóczy Ferenc (irodalom, művelődés, rokokó művészet) és Eszterházy Károly (oktatás, művelődés, építészet, nyomdászat)⁷⁷ nevéhez köthető.

Erdődy Gábor Antal egri püspök teljes munkássága leginkább két szóval jellemezhető: a szellemi és az anyagi gyarapodással. Erdődy püspök érdemeit Englmaier Sámuel 1745. december elsejei gyászbeszédében ezekkel a szavakkal összegzi:

„Hazájának nem annyira édes Fia, mint erős Oszlopa: Nemes Vármegyéjének nem annyira Fő-Ispánya, mint Édes Attya: Tekintetes Káptolmánának ’s Püspökségének nem annyira oktató Pásztorja ’s Elő-járója, mint Őrző-Angyala: Eger városának nem annyira Földes-Ura, mint Szabadítója ’s Meg-újítója: Az ahitatos Szerzeteseknek nem annyira jó-tevő Fundátora ’s oltalmazó Védelmezője, mint sokaknak csudájára szűnet nélkül való

⁷⁵ Bitskey 2013. 115.

⁷⁶ Bitskey István *Az egri egyházmegye szerepe a régió művelődésében* (1999) című művében a 18. századot négy nagy püspök korszakának nevezi. A püspökök sorában Telekessy István volt az első, akinek a fundátor szerep jutott, viszont megkezdett tevékenységét Erdődy Gábor teljesítette be, hiszen a Rákóczi-szabadságharc és a sajnálatos 1709–1710-es pestisjárvány a Telekessy által megkezdett munka beteljesítését nehezítette, így Erdődy Gábor fejezte be az alapok lerakását, amit Barkóczy Ferenc és Eszterházy Károly tudott később felvirágoztatni és tökéletesíteni.

⁷⁷ Az oktatás, a művelődés és a nyomdászat összefonódását jól mutatja Barkóczy és Eszterházy korában az alábbi, a történeti kutatások szempontjából is sokrétűen kiaknázható bibliográfia: Mizera – Nagy – Verók 2017. (Kulturális örökség; 7/1).

*nagy Tisztelője lett 's úgy tündöklett legyen az Isten' Templomába, hogy maga világosságát másoknak is költsön adná... Omnibus omnia factus est, ut omnes faceret salvos.*⁷⁸

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM:

- Bahlcke, Joachim 2013: *A magyar püspöki kar és a Habsburg Monarchia. Együttműködéstől a konfrontációig (1686–1790)*. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest, 1, 225–226.
- Bél Mátyás (fordította és magyarázatokkal ellátta: Soós Imre) 1968: *Heves megye ismeretése 1730–1735*. Eger, 36–37, 47–49, 52–53, 56–57, 58–62, 65.
- Bitskey István 1999: *Az egri egyházmegye szerepe a régió művelődésében 1687–1848*. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, Regnum 1999/1–2. 65–74.
- Bitskey István 2013: „Kis Róma” vagy „magyar Athén” In: Historia Litteratura 29. Religió, stúdium, literatúra. *Tanulmányok a régi magyarországi irodalmi műveltségről*. Universitas Kiadó, Budapest, 113, 115.
- Bozsik Pál 1910: *Az egri papnevelés története a XVIII. században 1780-ig*. Eger, 75, 79, 83–85.
- Fraknoi Vilmos 1899: *Erdődi Bakócz Tamás élete* (Magyar Történeti Életrajzok) Budapest, 1–2.
- Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Teil 2A–2B: Handschriften*. Herausgegeben von Brigitte Klosterberg und István Monok. Bearbeitet von Zoltán Csepregi. Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ, 2015. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn; 39/1–2).
- Die Hungarica Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle. Alte Drucke 1495–1800. I–II*. Herausgegeben von Brigitte Klosterberg und István Monok. Bearbeitet von Attila Verók. Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ, 2017. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez = Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16.–18. Jahrhunderts in Ungarn; 40/1–2).
- Kollányi Ferencz 1900: *Esztergomi kanonokok 1100–1900*. Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, Esztergom, 326.
- Leskó József 1933: *Részletek Gróf Erdődy Gábor életéből*. Egeri Egyházmegyei Közlöny Eger, 1933. február 15. 19–22.
- Leskó József 1933: *A „hatalmas Gábor”*. Egeri Egyházmegyei Közlöny Eger, 60–62.

⁷⁸ Englmaier Sámuel 1747. 28.

- Lipp Mónika Mária 2012: *Az egri irgalmasrendi kolostor, templom és kórház 18. századi berendezése* (PhD-disszertáció) 12–15.
- Mihalik Béla Vilmos 2014: Erdődy Gábor Antal egri püspök egyházszerző tevékenysége az 1734. évi egri egyházi zsinat tükrében. In: *Az Egri Főegyházmegye Sematizmusa*, 30–33, 37.
- Mizera Tamás – Nagy Andor – Verók Attila: *A könyvkiadó egri Líceum. Történet és kiadványjegyzék I. 1755–1852*. Budapest–Eger: Kossuth Kiadó–Eszterházy Károly Egyetem, 2017. (Kulturális örökség; 7/1).
- Nagy Iván 1958: *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Pest, 60–62.
- Nagy József 1978: *Eger története*. Gondolat, Budapest, 215, 233–234, 258–259.
- Sárközy Péter 1993: Magyarok Rómában. Róma szerepe a 18. századi magyar kulturális megújulásban. In: *Régi és új peregrináció Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon II*. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Kft. Budapest–Szeged, 865–875.
- Soós Imre 1955: *Heves megye benépesülése a török hódoltság után*. Eger, Heves Megyei Füzetek 3. 20, 24–26, 41, 50.
- Soós Imre 1958: *A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században*. Egri Dobó István Múzeum, 75.
- Soós Imre 1985: *Az egri egyházmegyei plébániák történetének áttekintése*. Szent István Társulat, 248. 432, 435–437.
- Sugár István 1984: *Az egri püspökök története*. Szent István Társulat Az Apostoli Szentészek Könyvkiadója, Budapest, 394, 397–398, 401.
- Verók Attila: *Egri emlékek egy német történeti gyűjteményből. Válogatás a hallei Franckesche Stiftungen hungarikumaiból*. In: H. Szilasi Ágota – Várkonyi Péter – Bujdosné Pap Györgyi – Császi Irén (Szerk.): *AGRIA L*. Eger: Dobó István Vármúzeum – Eszterházy Károly Egyetem, 2017. (Annales Musei Agriensis = Az egri Dobó István Vármúzeum évkönyve; 50). 397–412.

FORRÁSOK:

- MNL HML. XII-2/d/20. Eger városa ügyeinek rövid ismertetése, szerkeszté Csikzsögöti Csiky Sándor, mint szab. Eger városának ügyviselője, 1-2, 7.
- MNL HML. XII. 3/a/320 nd. Egri polgárok összeírása 1745. 202, 213, 224, 231, 241, 250, 260.
- MNL HML. XII. 3/a /340 KK 675. 46-47. 1731.
- MNL HML. XII 3/a/326. nd./327/3d. Görög kereskedők instanciája 6-7.
- MNL HML. XII 3/a/319. Fasc J. 227. Szabó és Csizmadia cég 1736. 84-87. és 100-103.
- MNL HML. XII-6/44. Egri irgalmas rendház iratai – az Egri Rendház alapító levelének másolata. Eger, 1881. május 2. 1-7.
- MNL HML. XII-3/a/317. Fasc. E. 186. d. 156. 1729.
- MNL HML. V-1/d-3 Misc. 26. Erdődy Antal Gábor egri püspök az egri tanácshoz a város különféle ügyeiben intézett magánlevelei. Pozsony, 16 aug. 1728.
- MNL HML. V-1/d-3 Misc. 26. Erdődy Antal Gábor egri püspök az egri tanácshoz a város különféle ügyeiben intézett magánlevelei. 1730.
- Englmajer Sámuel 1747: Isten egri temploma fényes napjának (Erdődy Gábor egri püspök) halálos lehanyatlása után megörökösített dicsőséges emlékezete. Nyomtatta: Budán, Veronika Nottensteinné özvegynél, 25-26, 28.

Egy zálog „kiváltása” – A szepességi városok visszaszerzése (1769–1772)¹

Bevezető

A II. (1765/1780–1790) József császárrá választását követő években három nagyobb ellentétet (mondhatni konfliktust) figyelhetünk meg Mária Terézia (1740–1780) és fia között a keleti politikát illetően. Időrendben ezek közül az első a dolgozatunk témáját adó Szepesség visszacsatolása (1772), második a Lengyel–Litván Nemesi Köztársaság első felosztása (1772) és végül Bukovina annexiója (1774). Ezen események bekövetkezése természetesen nem kizárólag a Habsburg Monarchián múltott, ugyanis szükséges volt hozzá legalább a nemzetközi diplomácia „szerencsés” állása, illetve az első felosztás esetében a környező nagyhatalmak céltudatos hozzáállása. A három esemény egy csoportba való sorolásának az általunk felállított okai a következők: a Habsburg Monarchia keleti részén történt eseményekről van szó, és egyaránt megosztottságot okoztak Mária Terézia és II. József között. Természetesen nem azonos mértékben, de kivétel nélkül. Emellett mindhárom területi változás a lengyel–török érdekeket sértette. Bukovina némileg kilóg a három közül, ugyanis a legkevésbé ennek a megszerzése volt indokolható a nemzetközi diplomáciában, így a leginkább ezen akció hordozhatta magában az elszigetelődés veszélyét. Végül pedig megállapítható, hogy a már említett külpolitikai okokon kívül a legfőbb tényező mindenképpen II. József és az őt támogató/elfogadó környezetének agresszív külpolitikai tevékenysége volt.

¹ A tanulmány elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című pályázat támogatta.

Paradigmaváltozás a külpolitikában

Mária Terézia „külpolitikai öröksége” meglehetősen zivataros volt, ugyanis apja, VI. Károly (1711–1740) halálát követően kitört az osztrák örökösödési háború, amelynek Szilézia elvesztése lett a keserű eredménye.² Témánk szempontjából fontos az uralkodónő zsigeri poroszellenessége, ami a Sziléziáért vívott sikertelen revansháborúban tovább mélyült.³ Ez volt a hétéves háború (1756–1763). Mária Terézia ellenszenvet II. Frigyes (1740–1786) szemben már-már legendásnak mondható.⁴

Miután meghalt Erzsébet orosz cárnő (1741–1762), unokaöccse, III. Péter került az orosz trónra (1762), aki elárulva az osztrák szövetséget, a poroszok oldalára állt, sőt katonai szövetséget is tervezett velük.⁵ Uralkodása ugyan rövid életű volt, de arra éppen elég, hogy megmentse Poroszországot a teljes összeomlástól. Az őt félreállító felesége, II. Katalin (1762–1796) hivatalosan nem folytatta férje külpolitikáját, de nem is tért vissza az erzsébeti hagyományokhoz. Jelentős mértékben emiatt a nem nyílt külpolitikai irányvétel miatt ő volt Mária Terézia másik kevésbé kedvelt uralkodótársa.

II. Józsefet anyjával ellentétben másképpen befolyásolták a fentebb említett háborús események, így amíg Mária Terézia a kevésbé sikeres vagy inkább sikertelen háborúkat követően a belpolitikára összpontosított, addig Józsefet különösen foglalkoztatta a külpolitika is. Tulajdonképpen ez a terület (külpolitika) és a hadügy szinte teljes egészében a császárra és Kaunitz kancellárra⁶ „maradt”. II. József uralkodói jogainak gyakorlása császárrá válása⁷ után nehézségekbe ütköztek. A korlátozott mozgásterének az egyik előidézője az volt, hogy a császári trónon hiába volt egyedüli uralkodó, mivel

² Mária Terézia gyerekkorában (16 éves koráig) nem tapasztalt háborút, majd amikor apja kevés sikerrel vett részt a lengyel örökösödési háborúban (1734–1738; ugyan pártfogolta lett a király, de elvesztette a Nápolyi Királyságot, Sziciliát és Lombardia egy részét, illetve ennek a háborúnak következtében kellett lemondania akkor még Mária Terézia vőlegényének, Ferencnek Lotharingiáról) és az 1737–1739 között zajlott osztrák–török háborúban. Így feltehetően a királynő vágyta saját maga is azt a békét, amit ifjúkorában megtapasztalt, és ódzkodott a háborúk szította udvari bizonytalanságtól. Barta 1994. 12–16.

³ Szilézia másodszeri elvesztése talán még fájdalmasabb volt, ugyanis világossá vált a királynő számára, hogy képtelen azt visszaszerezni Frigyesztől. Az 1760-as évek végén Bécsben még született egy tervezet, miszerint a Habsburg Monarchia támogatná a Rzeczpospolitával szembeni porosz területszerzést, Sziléziáért cserébe. Ezt azonban gyorsan elvetették, realitása eleve kétséges volt. Marczali 2000. 259.

⁴ Bizonyára ennek legfőbb oka Szilézia elrablása mellett Frigyes sokszor gátlástalan jelleme volt. Erre egy példa, magától Frigyesztől, aki az alábbi módon indokolta az örökösödési háborúban való részvételét: „harcra kész sereg, tele kincstár, szellemem frissessége, ezek az okok készítettek háborúra Mária Terézia ellen”. Meglehet, hogy ez az indoklás soha nem jutott el a királynőhöz, de épp elégszer érzékeltette a porosz király, hogy semmit nem tisztel, ha állama javát tudja vele gyarapítani. Barta 1994. 21.

⁵ 1726 óta volt szövetségben a Habsburg Monarchia és Oroszország. Kamenszkij 2000. 176.

⁶ Wenzel Anton Kaunitz (1711–1794) a korszak az egyik, hanem a legtehetségesebb politikusa a Habsburg Monarchiának. Az ő szerepe és jelentősége mind Mária Terézia, mind II. József mellett sokkal több annál, minthogy jelen munkánkban akár csak megpróbálnánk röviden is kitérni rá. A későbbiekben azonban tervezünk egy tanulmányt írni a kancellár politikai szerepéről.

⁷ Mivel egy évvel korábban, 1764-ben már római királlyá koronázták Józsefet, apja halálával automatikusan császár lett, ami elé a választófejedelmek sem gördítettek akadályt. Herre 2001. 281.

ez a cím nem jelentett egy önálló államot, belpolitikai és államigazgatási uralkodói tevékenységet gyakorlatilag nem folytathatott.⁸ Ahol erre lehetősége lett volna, azok az osztrák örökös tartományok, de ott osztozott anyjával az uralkodói jogokon. A *Pragmatica Sanctio* garantálta a birodalom feloszthatatlanságát és elválaszthatatlanságát, ezért II. József a Habsburg Monarchián belül nem kaphatott külön országot.⁹ Mária Terézia férje halálát követően először arra is gondolt, hogy teljesen átengedi a kormányzást fiának, ezt azonban rövidesen elvetette, és később már nem is merült fel benne. Így az eredmény a társuralkodói cím lett,¹⁰ ami azonban nem volt tényleges kettős uralom.¹¹ A Magyar Királyság esetében még csak a társuralkodói státusz sem lett jóváhagyatva az országgyűléssel.¹² Az alábbi egyszerű táblázat segít az uralkodói jogok megoszlásának értelmezésében.

	Német–római Császárság	Örökös tartományok	Magyar Királyság
II. József	100%	50%	0%
Mária Terézia	0%	50%	100%

Mindez természetesen nem teljesen fedi a valóságot, hiszen a gyakorlatban a két uralkodó lehetőségeihez mérten igyekezett a másikat saját elképzelése szerint befolyásolni, és nem mellékes Kaunitz szerepe sem. Emiatt lehetséges, hogy bár elméletben a külpolitika irányának a meghatározása is Mária Terézia joga volt, az események menetében és végeredményében mégis fia elképzeléseit vélhetjük felfedezni.

A külpolitika alakulásának még egy fontos tényezője, hogy II. Józsefben egyáltalán nem éltek anyja ellenséges beidegződései, sőt, kifejezetten kereste a kapcsolatot a poroszokkal és az oroszokkal. Ezzel szemben Mária Terézia már inkább hajlott a törökkel való együttműködésre, csak hogy ezzel is gátat szabjon az oroszok terjeszkedésének.¹³ A császár Friggyessel két alkalommal is találkozott, először 1769-ben (Neisse, ma *Nysa*) Sziléziában (a sziléziai helyszín sokak számára iróniára, míg Mária Terézia számára keserűségre adhatott okot) majd 1770-ben (Neustadt, ma *Uničov*) Moráviában.¹⁴

⁸ A császári cím a harmincéves háború (1618–1648) után vesztette el végképp jelentőségét. Barta 1994. 24.

⁹ Kulcsár 2004. 204–205.

¹⁰ 1765. szeptember 23-ai rendelet. Barta 2012. 36.

¹¹ Herre 2001. 284–285.

¹² Korábban ezt Lotharingiai Ferencsel megtették, hogy akkor erősítsék helyzetét az országban. Az elmaradás egyik oka az lehet, hogy tartottak a magyar rendek által szabott ártól. Kulcsár 2004. 204.

¹³ A szövetségkötésre csak később, 1771. július 6-án került sor. Marczali 2000. 259. De nem volt hosszú életű, éppen a területszerzés reményében, 1772-ben Bécs már érvénytelenítette azt. Тынянова 2012. 120.

¹⁴ Wolf 1861.

Napjainkig nagy kérdés, hogy hogyan is viseltetett József Frigyes iránt (példakép, rivális, elérendő cél stb.).¹⁵

II. József és II. Katalin szintén leveleztek, de találkozásukra csak jóval később, 1780-ban (még anyja életében) és 1787-ben került sor. József tehát császárként alapvetően szembement anyja külpolitikai szemléletével. Dolgozatunk témájának szempontjából különösen fontos még azon különbség, hogy József nem vonakodott a lengyel belügyekbe való beavatkozástól sem.¹⁶

A Szepesség

Egyetértünk azon véleményekkel, miszerint a Kárpát-medence „egyik legjobban kutatott és ismertett vidéke” a Szepes vármegye.¹⁷ Éppen ezért a címben megadott témától csak a legszükségesebb esetekben távolodunk el – hogy az olvasóval ismertessük a feltétlen fontos eseményeket – de végig odafigyelve az önmérsékletre a rendelkezésre álló szakirodalom és egyéb munkák gazdagsága miatt. Szükséges azonban kellőképpen meghúzni a vizsgálandó területek tényleges, fizikai határait. Rendszerint találkozhatunk a Szepesség és a Szepes vármegye kifejezések szinonimaként való alkalmazásával. Ennek éppen ellenkezőjét állítja Forberger Béla, aki szerint Szepességnek csak a németek (szászok) által lakott Szepes vármegyei területek tekinthetőek.¹⁸ Jelen dolgozatunkban némiképpen ezen nézetektől eltérve, Szepesség alatt csak a 15. század elején elzálogosított területeket értjük. Kutatásunk célja is leginkább ezen 16 település életére korlátozódik, de ha mégis a területileg nagyobb vármegyéről lenne szó, azt minden esetben jelezzük.

A Szepesség történetének lengyel fejezete 1412-ben kezdődött¹⁹, amikor Luxemburgi Zsigmond magyar király (1387–1437) „37.000 széles prágai garasért”²⁰, azaz 88.000 forintért²¹ (körülbelül 8 tonna ezüst)²² 13 szepességi települést és további 3 várost²³

¹⁵ Kulcsár 2004. 55. ill. Barta 2012. 39–41. József és Frigyes személyiségéről az első találkozó fényében: Fejtő 1997. 141–151.

¹⁶ Ez alatt azt értjük, hogy míg korábban a német-római császár hagyományosan csak a lengyel királyválasztásokba szólta bele (ahol hűbéresének, a szász választófejedelemnek a trónra kerülését támogatta), addig József kész volt szerepet vállalni a felosztásban is.

¹⁷ Ábrahám 2006. 22. o. ill. Fekete 1934. 3. Külön a 13 településről a Honfoglalástól a Kiegyezésig, az eddigi legátfogóbb munka: Sváby 1895. Az országhoz való 1770-es visszacsatolásról: Divéky 1929.

¹⁸ Forberger 1909. 7–9.

¹⁹ Megjegyzendő, hogy máig nem tisztázott egyértelműen, hogy mikor került ez a terület a Magyar Királysághoz. Erről különböző elméletek láttak napvilágot úgy a magyar, mint a lengyel hagyományban és történetírásban. Fekete 1934. 20–22., 244–245.

²⁰ Divéky 1929. 6.

²¹ Az átváltást Demkó Kálmán végezte, ezt vette át Sváby Frigyes is. Sváby 1895. 65.

²² Gebei 2011. 47.

²³ A 24 kiváltságos szász jogállású szepességi településből (oppidium) 13-at és további 3 nem szepességi,

elzalogosított Jagelló Ulászló lengyel királynak (1386–1434), hogy pénzhez jusson a Velence elleni háborújához.²⁴ Még az életében megpróbálta visszaszerezni ezeket a területeket – sikertelenül –, és a későbbiekben is több uralkodó tett rá kísérleteket. I. Ulászló (1440–1444), aki megválasztásakor már lengyel király (*Władysław III Warneńczyk*, 1434–1444) volt, kötelezte magát a visszaadásra, aminek érdekében lépéseket is tett, azonban végül a terv meghiúsult.²⁵ Egyes források tanúsága szerint I. Mátyás király (1458–1490) hajlandó lett volna a zálogösszeg kifizetésével, de akár fegyverrel is visszaállíttatni az északi határokat²⁶, de többek között III. Ferdinánd (1637–1657) és I. Lipót (1657–1705) is levelezett ez ügyben a lengyel királlyal. Emellett az országgyűlés is rendszerint törvénybe foglalta, hogy a területeket vissza kell szerezni, gyakran koronázási feltételként szabva.²⁷ Az elzalogosítás több mint 350 évében a magyar rendek sem feledkeztek meg a 16 településről, több országgyűlés is foglalkozott az ügyel. Némely esetben csak említés szintjén, másszor azonban hosszabban tárgyalva, amelynek során kérték az uralkodót, hogy tegyen lépéseket a területek visszaszerzésére. Több alkalommal volt arra is példa, hogy miután már korábban sikeresen törvénycikkelybe foglalták a visszaszerzéshez szükséges lépéseket, a következő országgyűlésen az uralkodónak már emlékeztetésképpen hívták fel a figyelmét erre és kérték, hogy tartsa be a korábban tett ígéretét.²⁸ Van olyan vélemény,

de Szepes vármegyei várost. Ulászló kötelezte magát, hogy megtartja a városok régi jogait és az esetleges visszaváltás után sértetlenül adja vissza azokat. Divéky 1929. 6.

²⁴ Divéky Adorján szerint a városok zálogba adása nemcsak gazdasági előnyt jelentett Zsigmondnak, hanem egyéb külpolitikai céljait is szolgálta, miszerint igyekezett aláásní a magyarok és a lengyelek kapcsolatát, mivel Zsigmond mint német császár a lengyelekkel szemben a Német Lovagrendet támogatta. Divéky 1929. 6. Még korábban Sváby Frigyesnél azt olvashatjuk, hogy „1410-ben a német rendek is királyukká választották” Zsigmondot, majd a következő bekezdésben már azt írja, hogy „Római királyi minőségében kifejtett egyik első ténykedése a Szepességben folyt le...” amikor találkozott Késmárkon a lengyel király testvérével. Sváby 1895. 63. Ez annyiban pontosításra szorul, hogy Zsigmondot csak 1431-ben választották meg római királlyá, majd császárnak is csak 1433-ban kente fel a pápa. Tehát német királyként (1711-ben koronázták) Zsigmond már támogathatta a Német Lovagrendet a lengyelek ellenében, de a felosztás idején császárként még nem, hiszen akkor még nem volt német-római császár.

²⁵ A magyar urak koronázási feltételként állították elé, hogy a zálogösszeg megfizetése nélkül adja vissza az érintett 16 várost, amelyre az új király nemcsak hajlott, de el is fogadta, és azt 1440. március 8-án Krakóban a magyar rendek és a király közötti szerződéslevélben írásba is foglalták. Erről megkoronázása után Budán külön rendelkezett is, azonban az újraegyesülés mégsem jött létre. Ennek okai egyrészt a király korai halála, másrészt a csehek folytonos betörései lehettek. Divéky 1929. 7–8.

²⁶ Divéky meglátása szerint Mátyás király halála után nem támadt a közeljövőben még egy olyan „hatalmas egyéniségű” és „vérbeli magyar” király mint Mátyás. Mivel II. Ulászló (1490–1516) és II. Lajos (1516–1526) a lengyel udvarral erős kapcsolatokat ápoló királyok voltak, így részükről a visszaszerzés szóba sem jöhetett. Meg kell itt jegyeznünk, hogy Mátyás király kapcsán néhány forrásra tesz utalást Divéky, de az utóbbi két uralkodónál inkább csak azt hangoztatja, hogy nekik nem állt érdekükben a visszaszerzés, illetve hogy a főurak és nemesek „fontosabbnak tartották a saját önző érdekeikért való harcot, mint az ország javáért való küzdelmet.” Divéky 1929. 8–9.

²⁷ Divéky 1929. 5–13.

²⁸ Divéky közli a 13 város visszaváltásával foglalkozó, Mohács utáni törvénycikkelyeket: „az 1552-ik évi 33-ik, 1553-ik évi 28-ik, 1563-ik évi 61-ik, 1567-ik évi 43-ik, 1574-ik évi 29-ik, 1599-ik évi 9-ik, 1608-ik évi 20-ik, 1618-ik évi 10-ik, 1622-ik évi 2-ik és 61-ik, 1625-ik évi 38-ik, 1630-ik évi 26-ik, 1638-ik évi

ami szerint a többszöri visszaszerzési kísérlet eredménytelensége mögött legfőképpen az állt, hogy a lengyelek féltek, ha visszaadják az elzálogosított városokat, akkor az „precedensül szolgálhatna Vörös-Oroszország visszaváltására is”.²⁹

Az elzálogosított területek egy külön, úgynevezett szepesi sztaroszta (királyi helytartó) vezetése alá tartoztak, ugyanakkor feltételezhető, hogy valamiféle „elvi függési állapotban” a Magyar Királysággal is voltak. Ezt bizonyítja, hogy időnként a magyar állam is próbálta bizonyos „hozzájárulásokra” kötelezni a 16 települést, ugyanakkor lakosság pedig igyekezett kihasználni különleges helyzetét, ezért ha úgy hozta a szükség, a lengyelekkel szemben a Magyar Királysághoz való tartozásukat hangsúlyozták.³⁰

Sokan írtak már arról, hogy milyen osztályrész jutott az elzálogosított városoknak a lengyel uralom alatt, és mivel nekünk ennek vizsgálata most nem feladatunk, csak néhány gondolatot mutatunk be ezzel kapcsolatban. A 24 kiváltságos település lakossága hagyományosan szász (német) volt már az elzálogosítás alatt is, ami némiképpen megkönnyíthette a lengyel uralom dolgát. Egyházi szempontból hosszabb ideig állt fenn a közvetlenebb kapcsolat a Magyar Királysággal, ugyanis 1616-ig Podolin és Lubló környéke (sajátos módon a protestánsok is) a szepesi prépost alá tartoztak. Ennek átalakítása történhetett azon okból, hogy még inkább elvágják a magyar szálakat. Továbbá voltak időszakok, amikor a reformáció után lutheránussá vált szász lakosság ellen határozottan léptek fel, mégpedig a piaristák segítségével, hogy a lakosságot rekatolizálják, de immár a lengyel katolikus egyházba.³¹ A lengyelt hivatalos nyelvvé csak a 18. század elején tették, de erre az időszakra jutottak erőszakoskodások és törvénytelen adóztatások is, emellett káros hatást fejtettek ki a lengyel trónviszályok is.³²

Lássuk, hogy mely városok okoztak minden bizonnyal akarattal ellenére középkelet-európai diplomáciai bonyodalmat: „(Szepes)Béla (*Biała, Waltensdorf, ma: Spińská Belá*), Durand (*Twarożna, Durelsdorf, ma: Tvarožná*), Felka (*Felka, Oberwarth, ma: Vel'ká, Fülka*), Igló (*Nowawieś, Neudorf, ma: Spińská Nová Ves*), Leibic (*Lubica, Leibitz, ma: Lubica*), Mateóc (*Maciejowce, Matsdorf, ma: Matejovce*), Ménhárd (*Wierzbów, Meneharddorf, ma: Vrbov*), Poprad (*Poprad, Deutschendorf, ma: Poprad*), Ruszkin

I-ső és 39-ik, 1647-ik évi 72-ik, 1649-ik évi 28-ik, 1655-ik évi 82-ik, 1659-ik évi I-ső, 1659-ik évi 40-ik, 1681-ik év 24-ik, 1715-ik évi 45-ik, 1729-ik évi 11-ik, 1751-ik évi 11-ik, 1765-ik évi 15-ik törvénycikkék”. Divéky 1929. 9. Bár a felsorolás igen terjedelmes, saját ellenőrzésünk következtében kitűnt, hogy némiképpen hiányos is. A hiánypótlás (kiegészítve azokkal a cikkelyekkel, amik foglalkoznak az elzálogosított városokkal, pl. adószedés kapcsán): 1554. XII., 1599. IX., 1600. III., 1601. II., 1608. XIV., 1609. XXXVIII., LXII., 1618. XI., 1635. LXVII., 1649. XXIX., 1659. XI., 1741. XLV. Corpus 1899.

²⁹ Vörös-Oroszország azonos a középkori Halics és Lodomériával, aminek rövid ideig Árpád-házi magyar királyaink is voltak urai. Divéky lábjegyzetben közöl egy levelet, amiben arról van szó, hogy még I. (Nagy) Lajos királytól ismert egy szerződés, aminek értelmében a „császár”, illetve vélhetően pontosabban a magyar király 100.000 forint megfizetése esetén igényt tarthat Podóliára és Vörös-Oroszországra. Divéky 1929. 11., 111.

³⁰ A magyar országgyűlések nem egy alkalommal határoztak az elcsatolt területek megadóztatásáról.

³¹ Sváby 1895. 182–184.

³² Ábrahám 2006. 23.

(*Ruski-nowice, Riessdorf, ma: Ruskinovce*), (Szepes)Olaszi (*Włochy, Wallendorf, ma: Spišské Vlchy*), (Szepes)Szombat (*Sobota, Georgenberg, ma: Spišská Sobota*), (Szepes) Váralja (*Podegrodzie, Kirchdorf, ma: Spišské Podhradie*), Nagyőr = Sztrázsa (*Straszki, Michelsdorf, ma: Strážky*)³³ és a három Szepes vármegyei város: Lubló (*Stará Lubovňa, Alt-Lublau*), Gnézda (*Hniezdne, Gniesen*) és Podolin (*Podolinec, Podlein*).³⁴ Ez a 16 város külterületeivel együtt mintegy 2500 km²-t jelentett.³⁵

A zálog „kiváltása”

A kelet-európai helyzet egyre instabilabbá vált, aminek fő gócpontja a Nemesi Köztársaság volt. Az orosz befolyás túlzott mértéke II. (Poniatowski) Szaniszló Ágost (1764–1795) 1764-es megválasztásával átlépett egy olyan határt, amit a lengyel nemesség egy-egy csoportja már nem tudott szó nélkül túrni, s ez 1768-ra fegyveres ellenálláshoz vezetett (bari konföderáció). Ebben a bizonytalan légkörben (mintegy a zavarosban halászva) próbálta II. Frigyes elérni célját: területeket kiszakítani a Rzeczpospolitából, hogy egyesíthesse országát.³⁶ A porosz–orosz érdekek több területen is találkoztak, 1764-ben szövetséget kötöttek, amit 1767-ben megerősítettek.³⁷ A bari konföderációval minden bizonnyal az oroszok egyedül is elbántak volna, de közben (1768-ban) a törökökkel is háborúba keveredtek, éppen a lengyel belügyekbe való beavatkozás miatt.³⁸ Emellett még figyelembe kellett venni a nemzetközi diplomácia érzékenységét is: Oroszország tarthatott attól, hogy a törökök elleni háborúja lépésre készíti az osztrákokat is.³⁹

Az osztrákok tartottak az oroszok esetleges balkáni térnyerésétől (a törökök elleni háború sikeressége esetén ez reális félelem lehetett), ezért inkább a törökökkel

³³ Gebei 2011. 47–48.

³⁴ Gebei 2011. 48.

³⁵ Gebei 2000. 219.

³⁶ Máiig vitatott kérdés, hogy ki volt a tényleges értelmi kezdeményezője a Rzeczpospolita első felosztásának. Sváby 1895. 281–282. II. Frigyes mintegy „örökségként” kapta a felosztás tervét, hiszen azt már korábban is szorgalmazták más porosz uralkodók. Туполев 1998. 46. II. Katalinnak érdeke lehetett a felosztás, de a lengyel integritás megőrzése is, hiszen óriási befolyása révén az egész Rzeczpospolitára szinte úgy tekinthetett, mint saját államára. Тынянова 2012. 120. ill. Тымовский–Кеневич–Хольцер 2004. 267. Velük szemben Mária Terézia vívódása közismert. Ehhez csak egy levelének részletét idéznénk: „Nem látom elegendőnek azt az okot, hogy egyedül maradunk, és nem húzunk hasznót, mint a másik két hatalom. Sőt még tisztességes ürügyül sem szolgálhat minden jogi alap nélkül csatlakoznunk két álnok bitorlóhoz, egy harmadiknak a teljes megrontására”. Barta 1988. 212–214.

³⁷ Divéky 1929. 14–15.

³⁸ Herre 2001. 332.

³⁹ Ez nem is volt lehetetlen rémálom, hiszen Kaunitz kancellár 1768 decemberében elő is állt egy orosz-ellenes porosz–osztrák–török szövetség tervével. A javaslat alapján a Habsburg Monarchia visszakapta volna Sziléziát, II. Frigyes pedig Lengyel–Poroszországgal kompenzálták volna. A tervet végül sem Mária Terézia, sem II. József nem tartotta kivitelezhetőnek. Туполев 1998. 84.

szimpatizáltak, de igyekeztek saját pozíciójukat is javítani: József és Kaunitz úgy ítélték meg, hogy ebben a helyzetben inkább Poroszországhoz kellene közeledni (nem kis elégedetlenséget kiváltva ezzel Mária Teréziánál). Ennek lett eredménye a már említett 1769-es neissei találkozó. Bécs célja az volt, hogy aktív kapcsolatba kerüljön Berlinnel, így korlátozza utóbbi túlzott térnyerését, és megpróbálja aláásni, esetleg szétszakítani az orosz–porosz szövetséget. Így jutunk el az elzálogosított városok visszaszerzéséhez, aminek az esetében tényleges kiváltásról szó sem lehet, hiszen katonai erővel vette birtokba azt a Habsburg Monarchia.

Közvetlenül a visszacsatolás előtt, az utolsó szepesi sztarosza a lengyel király öccse, Poniatowski Kázmér herceg volt,⁴⁰ aki maga is szerepet játszott az események alakulásában. A bari konföderáció által gerjesztett polgárháborús viszonyok 1769-re elérték a Szepességet is, de a lengyel belpolitikai viszonyok súlyossága mellett fokozta az elégedetlenséget a Törökországban dúló pestis, amit a török–lengyel kapcsolat következtében behurcoltak a Nemesi Köztársaságba. Osztrák részről intézkedések sora jött létre a pestis elleni védekezéssel kapcsolatban (a Habsburg országok összes olyan határára vonatkozott, ami érintkezett Lengyelországgal és az Oszmán Birodalommal!). Ennek értelmében fából készült házakat építettek, amiben a határon túlról érkezőket vesztegzár alá helyezték néhány napra, és a határátkelőket is eltorlaszolták, azaz *cordon sanitaire*-t⁴¹ hoztak létre az érintett határszakaszokon. Külön érdekesség még, hogy az osztrák államtanács rendelkezése szerint minden határárnál ki kell tűzni a kétféjű császári sást. A magyar királyi helytartótanács ugyanakkor azt kérte, hogy a Magyar Királyság területén a magyar címert helyezték ki, de ezt az államtanács elutasította, mondván: „a külön országcímert kevés ember ismeri, míg a kettős sasról még a tatár is tudja, hogy itt a császári határ kezdődik”.⁴² Kaunitz külön elrendelte, hogy a szepességi vesztegzárnál feltétlen legyen kint a császári jelvény, míg vitatott határokon (pl. Moldvánál) legyenek figyelemmel a szomszédos állam érzékenységre.

Mindeközben levelet küldtek Poniatowski Szaniszló lengyel királynak (amiről nem tudni, hogy megkapta-e) illetve Poniatowski Kázmér hercegnek, hogy tartva a pestistől és a bari konföderáció okozta zavaroktól, a lengyel királyi Ófelsége érdekében bevonulnak az elzálogosított városokba, hogy ott se a fertőzés, se a zavargás ne terjedjen el. Krakkót ez időben ostromolták az oroszok, emiatt az ott tartózkodó Kázmér herceghez csak a másodszer elküldött levél jutott el. Válaszában „a magyar király fennhatósági jogát a szepesi városokra hallgatólagosan”⁴³ elismerte. Kaunitz ötletéből és Mária Terézia beleegyezésével a szepességi ügyekben egyébként nem a királynő járt el, a levelet sem ő írta alá, hanem a vármegye. Így biztosította magát Kaunitz és tartotta fenn hintapolitikáját az oroszokkal, lengyelekkel, törökökkel és poroszokkal. Mária Terézia 1768. július 16-án utasította Esterházy grófot, hogy tegye meg a szükséges előkészületeket a határ megszállására, holott Kázmér herceg válasza csak szeptember

⁴⁰ 1765–1772 között. Sváby 1895. 336.

⁴¹ Egészségügyi védőövezet, járványos vagy járványgyanús terület biztonsági lezárása.

⁴² Divéky 1929. 27–28.

⁴³ Divéky 1929. 24.

16-án érkezett meg.

1769 márciusában a konföderáció egyik hadvezére seregével Lubló várát és annak (lengyel) királyhű tisztjeit arra kötelezte, hogy adják fel a várost, tegyék le a hűségesküt a konföderáció mellett, illetve adófizetésre kötelezte a 13 települést. Legalábbis próbálta, ugyanis a Kis-Szebenben állomásozó magyar csapatok vezetői⁴⁴ megtiltottak mindennemű kollaborációt a meg nem szűnt magyar jogokra és a magyar királynőre hivatkozva.⁴⁵ A közeli magyar seregek védelmében bízva, a szepességi városok ellenálltak a lengyel lázadóknak. Sokáig nem is kellett kitartaniuk, ugyanis rövidesen bekövetkezett egy váratlan esemény: a konföderáltakat üldöző orosz csapatok szintén átlépték a határt, Granasztó mellett megütköztek, és legyőzték a lengyeleket. Ez volt az utolsó csepp a pohárban, Mária Terézia elrendelte a katonai kordont, és Lacy grófot megbízta, hogy csapatokat is vezényeljen oda. Minderről pedig anyanyelvükön, kiáltványban értesítette az érintett települések lakosságát.⁴⁶

Az 1769-es a bécsi katonai intervenciónak az utolsó löketet az adta, hogy Poniatowski herceg – talán a király akaratából – külön kérte az osztrák–magyar beavatkozást, hogy a területet biztosítsák a konföderáltaktól.⁴⁷ Amennyiben ez igaz is, a bécsi udvar akkor sem elégedett meg ennyivel, hiszen az annexiót igyekezett a legteljesebben tisztázni és véglegessé tenni. Ehhez jól jött a Kaunitz által már korábban (1766 körül) elkészített dokumentum, ami a magyar korona jogát igazolta a területekre.⁴⁸ Az annexióból tulajdonképpen azonnal okkupáció lett, így a Szepesség – egyelőre még csak de facto – 357 év után visszatért a Magyar Királyságba. A megszállás azonban kizárólag uralkodói rendeletre történt, a lengyel segítségkérésről nem volt benne szó. Ennek oka az lehet, hogy Bécs nem akart állást foglalni egyik oldal mellett sem.

A legfőbb kérdés ekkor már csak az volt, hogy pontosan hol is húzódtak a régi határok. Ennek felderítésével szendrői Török Józsefet bízták meg, aki levéltári kutatással próbálta a kérdést megoldani. Többszöri tanácskozások eredményeképpen Mária Terézia 1770. július 19-én utasította Lacy tábornokot, hogy a Török által küldött térkép alapján ne csak a korábban elzálogosított területekre, hanem a „nowitargi, czorsztyni

⁴⁴ Név szerint ismert: Furar magyar királyi alezredes és Almássy Ignác tábornok. Sváby 1895. 279.

⁴⁵ Az általam megszerzett, egyébként ép könyvben itt a szöveg hiányos. A hiány nem sérülésből fakad, hanem nyomdai hibából: „A magyar királyné nevében legszigorúbban betiltottak minden fizetést, a [...] almat a XIII szepesi városnak elzálogosításuk által meg nem szűnt magyar voltával indokolva.” Sváby 1895. 279–280.

⁴⁶ Divéky 1929. 30–31.

⁴⁷ „Bécs (...) nem bánta, amikor Poniatowski Szaniszló lengyel király 1769-ben felszólította, hogy a monarchiaellenes mozgolódások leszerelése céljából szállja meg az egyébként Magyarországhoz tartozó, de Lengyelországnak elzálogosított Szepességet.” Herre 2001. 332. Kaunitz személyesen is közölte a Bécsben tartózkodó Poniatowski herceggel a katonai határzárt. Arról nincs tudomásunk, hogy ő miképpen fogadta ezt. Divéky 1929. 31–32., 150–152.

⁴⁸ A levéltárosok mintegy 24 nemzetközi egyezményt, konvenciót és paktumot ástak elő, amelyek igazolták a magyar jogot a cipszer városok felett. Gebei 2000. 219. Bár nincs róla biztos forrásunk, de az elkészült két dokumentumot valószínűleg Rosenthal Tivadar Antal, a bécsi állami levéltár igazgatója készítette. Divéky 1929. 11–12., 112.

és szandeci⁴⁹ sztarosztaságok déli részeibe (további 96 lengyel község és 7 város)⁵⁰ is vonuljon be. Míg a Szepesség visszaszerzésénél tudomásunk szerint nem történt panasz a lengyel részről, addig ezeknek a kétségesen egykor magyar területeknek az elfoglalása már kivívta a lengyelek figyelmét. Panaszuk azonban nem talált értő fülekre, hiába fogalmazta meg azokat a pózeni püspök, vagy maga a lengyel király.⁵¹ A további agresszív területszerzés mögött állhatott az a szándék, hogy a kedvét szegje bármiféle szepességi települések visszaszerzésére irányuló lengyel terveknek, illetve hogy egy későbbi rendezés során jobb alkupozícióban legyen Bécs.⁵²

A visszatérés

1772 őszén Mária Terézia utasítására Csáky János szepesi főispán elkezdte megszervezni a városok visszatérésének módját. Magához hívatta a 13 város grófját, Jóni Tivadart, akivel közölte, hogy az 1412 óta lengyel kézben lévő területeket vissza fogják foglalni. A gróf arra kérdésre, hogy a 13 város grófjaként önként aláveti-e magát a királynő (Mária Terézia) akaratának, kitérő választ adott. Azt azonban hangsúlyozta, hogy amennyiben feljebbvalója (azaz Kázmér herceg és Szaniszló király) ezt nem gátolja, akkor ő is aláveti magát Őfelségének. Ez elég is volt a főispánnak, aki november 5-re, Iglóra tűzte ki a visszatértek hűségesküjének elmondását. A grófot kérte meg, hogy mindegyik településről jelenjen meg Iglón november 4-én a bíró, két tanácsstag és öt másik tekintélyes személy, akik meghatalmazottként teszik le a királynőt képviselő főispán (azaz az ő maga) előtt a hűségesküt. Az előkészületek, az ünnepélyes eskütétel az iglói római katolikus templomban és utána a városi multság mind rendben lezajlott. Mindez pár nappal később, november 10-én szinte megismétlődött Gnezda, Podolin és Lubló vezetőisége és lakossága számára, aminek Lubló adott otthont.⁵³

⁴⁹ A határmérési és kiigazítási procedúra meglehetősen hosszadalmas volt. Több téves elképzelés is született az eredeti határokról, a hiányzó oklevelek és dokumentumok, illetve az időnként felszínes kutatás miatt. Divéky 1929. 33–42. A bekebelezésről: Divéky 1929. 49–60.

⁵⁰ „Mintegy 16 mérföld hosszú s 3–5 mérföld széles.” Divéky 1929. 44.

⁵¹ Divéky 1929. 42–48.

⁵² Niederhauser 1998. 133.

⁵³ Érdekesség, hogy a lublói hűségeskü lengyel nyelven történt, ugyanis a három város anyanyelve akkoriban lengyel volt. Sváby 1895. 282–286. ill. Divéky 1929. 61–62. A három városnak egyébként a neve is szláv eredetű, és az is egy többek által elfogadott elmélet, hogy a 14. században kerültek csak ezek a városok a Magyar Királysághoz. Ez természetesen érdekes kérdést vet fel: amennyiben előtte Lengyelországhoz tartoztak, akkor a magyar uralom alatt maximum csak egy évszázadot voltak, miután zálogba adta Luxemburgi Zsigmond. Ábrahám 2006. 23.

A szentesítés

Mire hivatalosan is rögzítették a szepesi területek visszatértét, már jóval nagyobb gondja is volt a Nemesi Köztársaságnak: mégpedig az *első felosztás*, amire 1772. augusztus 5-én került sor.⁵⁴ Így külön döntés nem is született a szepességi városokkal kapcsolatban, hanem az a teljes felosztást elfogadó szerződésben szerepelt.⁵⁵ 1773. április 19-én kimondottan azzal a céllal ült össze a lengyel országgyűlés, hogy határozzon az első felosztásról.⁵⁶ Amint megkezdte munkáját a megfélemlített és orosz befolyás alatt álló szejm, azonnal kimondták konföderációs jellegét, hogy ne lehessen élni a *liberum veto*val.⁵⁷ Szeptember 18-án sor került az osztrákok által elfoglalt területek elvesztésének elfogadására.⁵⁸ Az itt aláírt egyezmény 2. és 4. pontja vonatkozik a Szepességre. Ennek értelmében a lengyel király és utódai, illetve Mária Terézia és utódai lemondanak minden további követelésről egymás területeit illetően, az akkori helyzetet ismerik el törvényesnek és véglegesnek. Így tulajdonképpen a lengyel király még a zálogösszegekről is lemondott.⁵⁹ Itt érdemes megemlítenünk, hogy mivel az 1772-es felosztás olyan rendkívüli, jogtalan és példa nélküli volt, a szepességi területek elvesztése a lengyelek részéről szinte már irreleváns kérdéssé válhatott. Ezért lehetséges az, hogy nem is tudunk jelentős ellenzéséről a későbbi években.

⁵⁴ Ez az orosz–osztrák szerződés megkötésének a dátuma. A poroszok szerzeménye: Királyi Poroszföld, Kujávia és Chełmo összesen 36 ezer km²-t és 580 ezer lakos, az osztrákok szerzeménye: a Szi-léziával szomszédos Bialától egészen a Dnyeszter partjáig, összesen 82 ezer km²-t és 2,1 millió lakos, és az oroszoknak jutott: a Dvinától és a Dnyepertől keletre eső területek Inflant és Belorusszia egy részével, ami 92 ezer km²-t és 1,3 millió lakost jelentett. Ring 2001. 168., ill. Davies 2006. 412–414.

⁵⁵ A Habsburg Monarchia Galíciát és Lodomériát a magyar korona, míg az oswiecimi és zatori hercegségeket a cseh korona jogára hivatkozva szerezte meg. Ezen jogok részletesen: Benczúr–Kollár 1772.

⁵⁶ Тымовский–Кеневич–Хольцер 2004. 268.

⁵⁷ A konföderációs szejmeken a szavazati többség volt érvényes, ezért nem lehetett élni a *liberum veto*val. Így tulajdonképpen az idegen aranytakarék vagy éppen megfélemlítésnek csak az 50%-ot kellett biztosítania, és ezzel törvényesítették is a felosztást. Soós 2009. 134.

⁵⁸ Traité 1862. 143–149. <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044103157921;view=1up;seq=5> (Letöltve: 2016.04.19.)

⁵⁹ A második pontban csak általánosságban esik szó arról, hogy a magyar és a lengyel uralkodóknak a továbbiakban nincs követeléseik egymással szemben. A negyedik pont már említi is konkrétan a Szepességet, miszerint a magyar királynő saját maga és utódai nevében lemond minden további követelésről a Lengyel-Litván Nemesi Köztársasággal szemben. Divéky 1929. 90–91. „Art. IV. Comme S. M. Impériale, Royale et Apostolique déclare et confesse avoir obtenu, moyennant cette cession de tous les pays et districts enclavés et par conséquent aussi des endroits et villes dépendantes du comté de Zips ou Spiz qui s’y trouvent renfermées, un équivalent juste et proportionné pour toutes les prétentions de ses couronnes de Hongrie et de Bohême, elle renonce aussi, de son côté, tant pour elle que pour ses héritiers et successeurs, à toute prétention qu’elle pourrait avoir eue, ou avoir encore á la charge du royaume de Pologne et du grand-duché de Lithuanie, sous quelque titre que ce puisse être.” Traité 1862. 145–146.

Nemzetközi fogadtatás és megítélés

A Szepesség visszacsatolását önmagában aligha lehet értelmezni, az minden esetben szervesen kapcsolódik az első felosztáshoz. Olyannyira, hogy egyes történészek, illetve pl. II. Frigyes porosz király is a szepességi (ezalatt értjük a további három sztarosztaság elfoglalását is) eseményekkel magyarázzák a felosztást. A poroszok már a szepességi akciót követően is elégedetlenkedtek (leginkább azért, mert követelték saját jussuk a lengyel állam testéből), de ez az utóbbi lépés odáig vezetett, hogy a későbbiekben az 1772-es első felosztás előzményének tekintették, ezzel pedig igyekeztek a kezdeményezést a Habsburgokra hárítani.⁶⁰ Természetesen a „bűnbak” személye függ attól, hogy éppen ki vizsgálja kérdést. A porosz történetírás általában Mária Teréziát és fiát vádolja a felosztás előidézésével, az osztrák és magyar történetírói hagyomány II. Frigyes és II. Katalin számlájára írja a végeredményt, míg az oroszok leginkább Frigyeset vádolják.⁶¹ A kor nemzetközi diplomáciájának nem akármilyen eseményt kellett feldolgoznia: Európa három jelentős állama közös egyetértéssel döntött egy negyedik állam ellen, aminek következtében gyakorlatilag háború nélküli területszerzésre került sor. Történt mindez akkor, amikor az oroszok már eleve az erőegyensúlyt veszélyeztették sikeres hadjárataikkal a törökök ellen, oldalukon porosz szövetséggel.

Mindezek ellenére az európai uralkodóházak nem foglalkoztak kiemelten a kérdéssel. Kivételt képez a spanyol király, aki egyedülként fejezte ki tiltakozását az eljárással szemben, és tartott a hármass együttműködés későbbi veszélyeitől. Az egyensúly fenntartását egyrésztől Konstantinápolytól, másrésztől pedig az osztozkodástól láthatóan a leginkább tartózkodó Bécsből várta el, viszont voltak kétségei azzal kapcsolatban, hogy akár a két hatalom erejének egyesítése is elegendő lenne-e a porosz–orosz terjeszkedés feltartására.⁶²

Végül pedig néhány gondolat az első felosztásról, a meg nem nyilatkozó uralkodók helyett: Edmund Burke angol államférfi és filozófus úgy látta, hogy a felosztással „Oroszország cárnője most megreggelizett. Vajon hol támad kedve megebédelni?”⁶³ Az ő véleménye szerint tehát egy ilyen jelentős esemény veszélyes precedenst teremthet. Mirabeau grófja a *Porosz Királyság története* című, még abban az évszázadban megjelent könyvében elítélte a felosztást, hiszen az csak időlegesen hozhatott békét Kelet-Európában. Végül a svájci Jacques Mallet-du-Pan már egy évvel később is úgy látta, hogy a „szégyenteljes eseményt még korokkal később is szégyenteljes tettként fogják emlegetni”.⁶⁴

Azon kérdést, hogy a Szepesség visszahódítása milyen mértékben járult hozzá a Nemesi Köztársaság első felosztásához, nehéz eldönteni, ha ugyan lehetséges egyáltalán.

⁶⁰ Gebei 2000. 222.

⁶¹ Divéky 1929. 94–108.

⁶² Инструкция Карла III. 1991. 216–221.

⁶³ Davies 2006. 416.

⁶⁴ Uo.

Az erről szóló szakirodalom is igen gazdag, így csak annak összefoglalása lehetne külön tanulmány (ez különösen a második világháború utáni, újabb történetírás eredményeire vonatkozik). Tekintve azt, hogy bár méretében és mértékében a felosztáshoz képest a visszacsatolás jóval kisebb volumenű, mégsem jelentéktelen. Még ha az események elindítója is lehetett a zálog visszaszerzése, vagy az azt követő három sztarosztaság elfoglalása, nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy a kor három kiemelkedő uralkodójának közreműködésével zajlottak le az események, egy vitathatatlanul gyenge állam kárára. Hogy II. Frigyes és II. Katalin mellé harmadikként Mária Terézia vagy inkább II. József sorolandó-e, azt e sorok írója, maga sem tudja igazán. Az utókor „Nagy” előnevekkkel látta el mind a porosz királyt, mind az orosz császárnőt, de az említett Habsburg uralkodókat nem. Vajon milyen tettért jár ez a jelző? Az országgyarapítónak, az ügyes politikusnak vagy a nagy hadvezérnek? A sokáig uralkodónak? Esetleg az ország valamilyen módon újjászervezőjének, új útra vezetőjének? Pálcát nem törve uralkodói kvalitásaik felett, véleményünk szerint annyi azért bizonyosnak tűnik, hogy a Szepességnek nem volt esélye az ismertetett diplomáciai viszonyok között megmaradni a Nemesi Köztársaság uralma alatt.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

- Ábrahám Barna 2006: A régi Szepesség képe a magyar történetírásban 1945 előtt. In: Magyar Napló 18/3, 22–26.
- Ifj. Barta János 1988: Mária Terézia. Budapest, Gondolat.
- Ifj. Barta János 1994: A meg nem értett királynő. Mária Terézia az uralkodó. Budapest, Szenci Molnár Társaság.
- Ifj. Barta János 2012: A kalapos király emlékezete. II. József és Magyarország. Didakt Kiadó–Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Davies, Norman 2006: Lengyelország története. Budapest, Osiris.
- Divéky Adorján 1929: A Lengyelországnak elzálogosított XVI szepesi város visszacsatolása 1770-ben. Budapest.
- Fejtő Ferenc 1997: II. József. Atlantisz Kiadó (reprint).
- Fekete Nagy Antal 1934: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest.
- Forberger Béla 1909: A szepesi német elem pusztulásáról. Igló.
- Gebei Sándor 2000: Halics-Lodoméria királyság, a Habsburgok 18. századi új szerzeménye. In: Hagyomány és történelem. Ünnepi kötet Für Lajos 70. születésnapjára. Szerk.: Gebei Sándor. Eger, Líceum Kiadó.
- Gebei Sándor 2011: II. Rákóczi Ferenc és a szepességi lengyel sztaroszt, Teodor Lubomirski kapcsolata. In.: „...nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni.” Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére. Szerk.: Gebei Sándor, ifj. Bertényi Iván, Rainer M. János. Eger, Líceum Kiadó.
- Herre, Franz 2001: Mária Terézia. Budapest, Magyar Könyvklub.
- Kamenszkij, Alekszandr 2000: Nagy Katalin. In: Niederhauser Emil: Mária Terézia – Alekszandr Kamenszkij: Nagy Katalin. Fekete fehér. Szerk.: Szvák Gyula. Pannonica Kiadó.
- Kulcsár Krisztina 2004: II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773. Budapest, Magyar Országos Levéltár–Gondolat.
- Marczali Henrik 2000: Mária Terézia és kora. Magyarország története a szatmári békétől a bécsi congressusig. Budapest, Laude (reprint).
- Niederhauser Emil 1998: A jóságos királynő. In: Gonda Imre – Niederhauser Emil: A Habsburgok. Pannonica Kiadó.
- Ring Éva 2001: „Lengyelországot az anarchia tartja fenn?” Budapest, ELTE Eötvös Kiadó.

- Soós István 2009: A lengyel anarchia, Lengyelország felosztásai (1772, 1793, 1795). In: A kora újkor története, szerk.: Poór János. Budapest, Osiris.
- Sváby Frigyes 1895: A Lengyelországnak elzálogosított XIII szepesi város története. Lőcse.
- Wolf, Adam 1861: Joseph II. und Friedrich II. in Neustadt 1770. In: Jahrbuch für vaterländische Geschichte. Wien, Gerold – 1. 1861. 1–22. http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10010017_00001.html (Letöltve: 2016.05.30.)
- Туполев, Б. М. 1998: Фридрих II, Россия и первый раздел Польши. In: Россия и Германия. Выпуск 1. Москва.
- Тымовский, Михал – Кеневич, Ян – Хольцер, Ежи 2004: История Польши. Москва.
- Тынянова, О. Н. 2012: Первый раздел Польши в фокусе геополитического анализа. In: Пространство и время 3(9)/2012.

FORRÁSOK

- Benczúr József – Kollár Ádám 1772: Jurium Hungariae in russiam minorem et Podoliam Bohemiaeque in Oswicensem et Zatoriensem ducatus. Praevia explicatio. Bécs.
- Corpus Juris Hungarici 1899. Szerk.: Márkus Dezső. Budapest, Franklin Társulat.
- Traité du premier partage entre la Pologne et l’Autriche 1862. In: D’Angeberg: Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernant la Pologne 1762–1862. Paris. 143–149.
- Инструкция Карла III. полномочному посланику Испании в России Франсиско Антонио де Ласи, графу де Ласи. Сан-Ильбефонсо 1991, август 1772 г. In: Россия и Испания. Документы и материалы 1667–1917. том I. Москва.

Számkivetésben – bencés szerzeteseink sorsa az 1786-os rendfeloszlatus után

„A pannonhalmi bencés szerzettel, mely e magas hegyen való fekvése, valamint belső szervezeténél fogva a közügyre semmi hasznot nem hajt, úgy kell eljárni, mint a többi kolostorokkal” – indokolta meg II. József 1786. október 23-án Magyarország legősibb monostorának feloszlatusát. A Magyar Udvari Kancellaria a feloszlatusi rendeletet november 14-én adta ki, és a Szent Márton-hegyi monostorban 1786. december 4-én ki is hirdették a megszüntetésről szóló határozatot.¹ Ezt követően már senki számára nem volt kétséges, hogy a rend többi kolostorára is ugyanez a sors vár. A fiókapátságok közül Tihany 1787. január 11-én, Bakonybél 20-án és Dömölk 24-én kapta meg a feloszlatusáról szóló értesítést.²

Ezt követően Magyarországon csak az osztrák kongregációhoz, a Göttweighez tartozó Zalaváron és a bécsi skótokhoz tartozó Telkiben folytatódhatott tovább a bencés élet. A Szent Benedek-rend vagyona a II. József rendelete alapján létrehozott „plébániák szaporítására és lelkipásztorok javadalmazására”³ szánt vallásalapra szállt.

A komáromi gimnázium tanárai és a dömölkiek tovább folytathatták ugyan munkájukat, de a közös életről és a bencés ruha viseléséről le kellett mondaniuk. A többiek elhagyták kolostoraikat és szétszóródtak. A bencés rendet majd 16 év után I. Ferenc állította vissza, és a rend fő feladataként az istentisztelet előmozdítását, valamint az ifjúság helyes nevelését és oktatását írta elő.

A bencés szerzetesek feloszlatus utáni sorsáról a pannonhalmi rendtörténet írói és a későbbi rendtörténeti művek szerzői csak nagyon kevés adatot közölnek, ezért jelen tanulmányomban arra vállalkozom, hogy korabeli kéziratos forrásokon és forráskiadványokon keresztül bemutassam a magyar bencés kongregációhoz tartozó szerzetesek sorsát az 1786-os rendfeloszlatus és az 1802-es visszaállítás között. Vizsgálódásom során elsősorban arra a kérdésre keresem a választ, hogy a szerzetesek hogyan élték meg a rend feloszlatusát, mit csináltak és mivel foglalkoztak a feloszlatus után, de vizsgálatom kiterjed arra is, hogy mi volt a rendfeloszlatus oka, és a szerzetesek milyen lépéseket tettek a rend visszaállítása érdekében.

¹ Németh 1907. 712.

² Pacher 1912. 326.; Sörös 1904. 105. szerint Bakonybél már január 7-én megkapta a királyi rendeletet

³ Meszlényi 1934. 28.

Források

A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. A magyar kereszténység, királyság és bencés-rend főnállásának kilencszázados emlékére címmel készült tizennégy kötetes sorozat Erdélyi László és Sörös Pongrác szerkesztésében a XX. század elején, 1902 és 1916 között jelent meg. Ez a mai napig alapműnek számító monumentális munka lényegében az egyetlen, mely a rendtörténet részeként átfogóan tárgyalja bencés monostoraink történetét, belső életét és szokásait a kezdetektől a XX. század elejéig. A szerzők az egyes bencés apátságok történetét levéltári források feldolgozásával állították össze, és az azóta megjelent és a renddel kapcsolatos tanulmányok, monográfiák már kivétel nélkül mind az említett műre hivatkoznak.

Vanyó Tihamér a bécsi pápai követség levéltárának magyarországi iratait vizsgálta át és dolgozta fel.⁴

A szerzetesrendek feloszlásának körülményeihez és II. József szerzetesrendeket érintő rendeleteihez Velladics Márta levéltári kutatásokon alapuló munkái⁵ nyújtanak szintén forrásértékű adatokat.

Arra vonatkozóan, hogy a bencés szerzetesek hogyan élték meg a rend feloszlását, Vajda Sámuel tihanyi apát Hollósi Egyedhez írt leveleiből kapunk bővebb információkat. A leveleket Lukácsi Márk⁶ és részleteit Reichardt Aba⁷ bencés szerzetes is közzétette.

Az 1782 és 1790 között Magyarországon megszüntetett szerzetesrendekről, a megszünt és megmaradt kolostorok és szerzeteseik számáról az 1790/91-es országgyűlésre Kolonich László kalocsai érsek készítettett statisztikákat, melyeket 1990-ben Bán Péter állított össze és tett közzé.⁸

A bencések feloszlás utáni életéhez Kühár Flóris bencés szerzetes 1935-ben megjelent tanulmánya⁹ ad további adatokat.

A visszaállítás feltételeiről és körülményeiről a pannonhalmi rendtörténeten kívül Meszlényi Antal összefoglaló írása¹⁰ közöl forrásértékkel bíró adatokat.

A rend visszaállítása után visszatért szerzetesek névsorát a pannonhalmi rendtörténet adatai alapján előbb Schermann Elek,¹¹ majd Berkó Pál és Legányi Norbert¹² állította össze.

A szerzetesrendek feloszlási iratai a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, a Helytartótanácsi Levéltárban (C szekció) érhetők el.

⁴ Vanyó 1982; 1986.

⁵ Velladics 1999; 2000; 2001; 2006.

⁶ Lukácsi 1997.

⁷ Reichardt 1996.

⁸ Bán 1990.

⁹ Kühár 1935.

¹⁰ Meszlényi 1933; 1934.

¹¹ Schermann 1940.

¹² Berkó – Legányi 1987.

Bencés szerzeteseink a XVIII. század végén

A pannonhalmi rendtörténet szerint a feloszlatakor 91 szerzetes tartozott a magyarországi bencés kongregációhoz. Pannonhalmán 35 rendtag élt, de közülük 11 novícius még nem tett fogadalmat. A konventhez még 21 szerzetes tartozott, akik különböző plébániákon, a győri rendházban vagy a komáromi gimnáziumban teljesítettek szolgálatot, illetve Mollik Tóbiás, aki a Pesti Királyi Egyetemen tanított. A többi 35 rendtag pedig a fiókapátságokhoz tartozott.¹³

A XVIII. században a bencések között több olyan rendtagot is találunk, akik a nagyszombati, a bécsi vagy a salzburgi egyetemet látogatták. A rend feloszlatakor elszenvedő apátok életrajzából is kitűnik, hogy mindannyian végeztek magasabb teológiai tanulmányokat. Sőt Nemes Gáspár a teológia babérkoszorúsa volt, és a többi három apát pedig doktori fokozatot is szerzett.

Somogyi (Péter) Dániel főapát (1768–1801) 1720. augusztus 20-án született Pápán, köznemesi családból. 1737-ben lépett a rendbe, és egy év múlva letette a szerzetesi fogadalmat.¹⁴ 1741 és 1744 között a nagyszombati egyetemen hallgatta a teológiát, és ugyanott 1744-ben elnyerte a teológia doktora címet is.¹⁵ 1747-től Pannonhalmán a teológia tanára lett, és Sajghó Benedek 1758-tól pannonhalmi perjelnek nevezte ki. 1768-ban – Sajghó Benedek halála után – a rendtagok főapáttá választották. Az új főapát nem követte elődje zsarnoki magatartását, meghallgatta és figyelembe vette a rendtagok véleményét. Szerzeteseiről megfelelően gondoskodott, és a Nagyszombatban végzett apát különös gondot fordított a könyvtár gyarapítására, a növendékek nevelésére és oktatására, és az ő ideje alatt virágzott fel Pannonhalmán a főiskolai szintű teológiai oktatás is.¹⁶ Több rendtagot is küldött egyetemre, működése alatt Salzburgban tanult Novák Krizosztom, Nagyszombatban majd Bécsben Kovács (Pál) Rupert, Bécsben Mollik Tóbiás, Genszky Rafael, Kayser Rudolf, Budán Barbarics Dávid és Szentmiklóssy Alajos. Egy rövid életű pápai engedély kapcsán pedig 1772-ben Pannonhalmán Wezerics Dávidot, Dezső Bernátot és Novák Krizosztomot doktorrá is avatta.¹⁷

Vajda (László) Sámuel tihanyi apát (1760–1795) 1718. február 18-án született a Vas vármegyei Jánosházán, gazdag nemesi családban. 1735-ben lépett a rendbe, egy év noviciátus után, 1736. november 21-én tett szerzetesi fogadalmat. Pannonhalmán két évig a bölcseletet hallgatta, majd Sajghó Benedek főapát Nagyszombatba küldte teológiát tanulni, ahol a pannonhalmi rendtörténet szerint 1742-ben a hittudományok doktora lett. Ezután rövid ideig bölcseletet tanított Pannonhalmán, majd 1743. augusztus 7-től a teológia tanára lett, és a dogmatikát tanította. Vajda Sámuel 1745 és 1747 között Pannonhalmán részt vett a Sajghó főapát elleni lázadásokban, melyért

¹³ Németh 1907. 749–750.

¹⁴ Németh 1907. 39.

¹⁵ Bognár – Kiss – Varga 2002. 3306; Kádár – Kiss – Póka 2001. 2878.

¹⁶ Németh 1907. 41.

¹⁷ Németh 1907. 398.

börtönbüntetést is kapott. Sajghó Benedek azonban megbocsájtott neki, visszahelyezte teológiatanárnak, majd előbb 1757-ben a dömölki apátság kormányzójává, és utóbb 1760-ban tihanyi apátnak nevezte ki.¹⁸ Vajda Sámuelről több teológiai munka is fennmaradt, melynek egy része nyomtatásban is megjelent, és az apát különös gonddal gyarapította a rábízott tihanyi könyvtárat is. Tanulmányával kapcsolatban azonban megjegyzem, hogy a fennmaradt nagyszombati anyakönyvekben végzett kutatásaim szerint Vajda Sámuel 1742 júniusában még „csak” a teológia babérkoszorúsa lett. 1743-ban ismét beiratkozott a teológia negyedik évfolyamára és 1744-ben avatták a teológia doktorává.¹⁹ Ennek fényében kijelenthetjük azt is, hogy téves Vajda életrajzírójának, Lukácsi Márknak azon vélekedése, hogy Vajdát a teológiai doktori cím elnyerése után szentelték pappá 1742. május 24-én.²⁰

Nemes Gáspár dömölki apátról (1783–1801) meglehetősen keveset tudunk. A pannonthalmi rendtörténet szerint 1731. december 8-án Gyórszentmártonban látta meg a napvilágot, a mai Pannonthalma városban. 1751. december 21-én tett fogadalmat,²¹ ezután Pannonthalmán hallgatta a bölcseletet. A nagyszombati anyakönyvek szerint 1756-ban iratkozott be a nagyszombati egyetem teológiai karára, és 1758-ban a teológia babérkoszorúsa lett.²² Ezután Pannonthalmán 1758 és 1766 között, majd 1768-tól ismét teológiát oktatott. 1778-tól 1783-ig főmonostori perjel volt, majd Mákóczy Imre halála után, 1783-ban dömölki apáttá választották.

Novák Krizosztom bakonybéli apát (1781–1802) 1744. április 5-én Zalabéren született nemesi családban. A középiskolát Sopronban végezte el, és 1761. november 19-én lépett a rendbe. Rá egy évre, 1762. október 31-én tett fogadalmat, és 1762. november 17-től 1764. október 2-ig Tihanyban tanulta a bölcseletet. 1768. október 3-tól 1770. augusztus 8-ig a salzburgi egyetemen végezte teológiai tanulmányait. Visszatérése után 1770. október 3-tól Pannonthalmán volt bölcselet-, majd hittantanár. Somogyi Dániel főapát 1772. július 17-én, Pannonthalmán a bölcselet- és hittudományok doktorává avatta, és ezután a főapátságban teológiatanárként működött. A főapát 1781. augusztus 16-tól bakonybéli apátnak nevezte ki, majd a rend visszaállítása után ő lett a főapát.²³

¹⁸ Sörös 1911. 54–56.

¹⁹ Bognár – Kiss – Varga 2002. 3168; Kádár – Kiss – Póka 2001. 2940.

²⁰ Lukácsi 1997. 10.

²¹ Németh 1907. 741.

²² Bognár – Kiss – Varga 2002. 3757; Kádár – Kiss – Póka 2001. 3707.

²³ Sörös 1904. 83–109.; Berkó – Legányi 1987. 12.

A rend feloszlatásának előzményei

Mária Terézia rendeleteinek és később II. József rendfeloszlatásának elsődleges okát Vanyó Tihamér a szerzetesrendek belső hanyatlásában látta. Úgy vélte, hogy mivel a XVIII. század közepén a magyarországi szerzetesközösségekbe is behatolt a felvilágosodás szelleme, ezért megromlott a szerzetesek és feljebbvalóik viszonya, és egyes „kettős életű szerzetesek életformájuk hazugságával bomlasztják társaik szellemét, önbizalmát és lendületét”. Mindezek mellett csökkent a szerzetesi fegyelem, sérült a kolostorok klauzúrája, és megváltozott a szerzetesi közös élet is. A szerzetesrendekbe egyre több alkalmatlan jelentkezőt is felvettek, az újoncok hiányos nevelést kaptak, és ehhez járult hozzá még a külső világ egyre növekvő szerzetesellenessége is. A bencések vonatkozásában a legnagyobb problémát szintén a felvilágosodás hatásában, a skolasztikus módszer elhagyásában, és az újabb természettudományos módszerek szorgalmazásában látta. Az új eszmék kisugárzó központjainak, főként a salzburgi bencés egyetemnek a hatását vélte abban is, hogy a bencések 1745 és 1747 között fellázadtak Sajghó Benedek főapát zsarnoksága ellen.²⁴

A Sajghó főapát elleni lázadással kapcsolatban Mária Terézia a rend életébe többször is beavatkozott. 1747. május 29-én új szabályzatot is adott ki a főapátság számára,²⁵ és később beavatkozott akkor is, amikor Koptik Odóval, a dömölki apáttal volt vitája a főapátnak.²⁶ Az uralkodóház és a bencés rend közötti kapcsolatra árnyékot vetett az is, hogy a jezsuiták feloszlatása után Somogyi Dániel főapát ellentmondott Mária Teréziának, amikor az uralkodónő felszólította a rendet a volt jezsuita iskolák átvételére. Az iskolákat a rendnek saját birtokaik jövedelméből kellett volna fenntartaniuk, és saját szerzeteseiknek kellett volna tanítaniuk. A főapát végül 1776-ban hosszas alkudozások után egyedül a komáromi gimnáziumot vette át a rend költségére.²⁷ Kétségtelen, hogy ezek az ügyek igencsak megrontották az uralkodóház és a rend közötti kapcsolatot, és alapot adtak arra is, hogy a XIX. században már Czinár Mór is Somogyi Dánielt tette felelőssé a rend feloszlatásáért.²⁸

1780. november 29-én meghalt Mária Terézia, és utóda az elsőszülött fiú, II. József lett. Köztudott, hogy az új uralkodó nem akarta a rendi kiváltságokat és a magyar törvényeket elfogadni, ezért nem koronáztatta meg magát Magyarország királyává. Az ifjú uralkodó a felvilágosult abszolutizmus hívéként tovább folytatta a reformokat, és céljait a lehető leggyorsabban igyekezett megvalósítani. II. József kormányzásban a Monarchia centralizálására törekedett, de nem vette figyelembe a birodalma területén élő országok különböző népeinek eltérő hagyományait, kultúráját, és nem mérte fel intézkedései várható érzelmi hatását sem. A „kalapos királyként” emlegetett uralkodó

²⁴ Vanyó 1982. 211–228.

²⁵ Németh 1907. 38.

²⁶ Pacher 1912. 281.

²⁷ Németh 1907. 713.

²⁸ Németh 1907. 15.

reformjait kiterjesztette Magyarországra is, de rendeletei hazánkban sem arattak osztatlan sikert. Főként egyházi vonatkozású rendeletei – melyek az egyháznak az állam alá való rendelkezését kívánták teljessé tenni – ütköztek nagyobb ellenállásba.

Az uralkodó 1781. március 24-i rendeletével korlátozta a szerzetesrendek kapcsolattartását külföldi előjáróikkal, majd megtiltotta számukra az egyházi könyvek behozatalát, és kolostoraikat is a megyéspüspökök fennhatósága alá helyezte. Március 26-i rendeletével II. József tovább lazította az egyház és a pápa kapcsolatát, megtiltotta illetve uralkodói engedélyhez kötötte a pápai bullák, brevék kihirdetését, valamint a janzenisták ellen kiadott *Unigenitus* és a pápa hatalmát kinyilvánító *In Coena Domini* bulla felolvasását, vitatását és megőrzését is.²⁹

A szerzetesekkel kapcsolatos terveiről II. József beszámolt gróf Harrasi Herzan Ferenc³⁰ bíborosnak, császári és királyi követnek, római meghatalmazott miniszternek. „Miután gyűlölöm a babonát és a szaduceusokat,³¹ miután kivonják magukat a polgári törvények hatálya alól, tehát meg fogom tőlük népemet szabadítani; e célból szélnek eresztem a barátokat, feloszlatom kolostoraikat s őket magukat a kerületi püspököknek fogom alárendelni” – írja Bécsből, 1781 októberében kelt levelében.³²

1781. november 29-én pedig meghozta határozatát is, mely a birodalom területén tevékenykedő és *kontemplatív* (szemlélődő, elmélkedő) szerzetesrendek feloszlását írta elő. II. József még az 1781. év végén utasította a Magyar Udvari Kancelláriát, hogy írassa össze a szerzetesrendek vagyionát, majd ez követően, 1782. január 26-án a feloszlató rendeletet Magyarországon is kihirdették.³³ Giuseppe Garampi bécsi nuncius, a magyar püspöki kar és a klérus élén álló gróf Batthyány József esztergomi érsek is tiltakozott az egyházellenes reformok ellen, sőt VI. Pius pápa Bécsbe is látogatott 1782. február végén, de végül eredmény nélkül kellett Rómába visszatérnie. II. József egyházellenes reformjai ellenére nem volt vallásellenes, sőt úgy vélte, hogy a vallásnak fontos szerepe van a társadalom és az állam életében, de az egyháznak és a vallásnak az állam érdekeit kell képviselnie. Szerinte a klérusnak – ennek a majd 10 ezer főből álló, nagy részben tanult és képzett emberekből álló gazdag szervezetnek – az államot kell segíteni és szolgálni, és nem hajthat végre külföldről jövő utasításokat, valamint előjogával nem üldözhet más vallásokat és azok híveit sem. A kolostorok lakóiról is lesújtó véleménnyel volt, szerinte haszontalanul és dologtalanul töltik életüket, elavult és babonás eszményeket követve. Céljait ennek megfelelően abban látta, hogy ezt a már kiépített szervezetet állami irányítás alá kell helyezni, külföldi kapcsolataitól el kell zárni, a vallási türelmetlenséget fel kell számolni, és központosított intézményekben új papságot kell kinevelni. A szerzetesekkel kapcsolatban úgy látta, hogy őket is munkára

²⁹ Kosáry 1980. 376–377.

³⁰ 1779. július 12-től Mária Terézia és II. József római ügyvivője, 1799-től a szombathelyi egyházmegye püspöke.

³¹ A szaduceusok egy – a farizeusokéval ellentétes – párt volt a zsidóságon belül. Tagadták a lélek halhatatlanságát, a feltámadást, nem hittek az angyalokban, és nem fogadták el a Szentírás jelentős részét sem.

³² Supka 1913. 39.

³³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi Levéltár C 13, Benigna mandata.

kell bírni, és papi pályára kell átirányítani. Ez a sürgető paphiány megszüntetését szolgálná, és általuk a falusi plébániák számát is lehetne növelni, sőt tudásuk és képzettségük miatt a népoktatás terén is kiválóan hasznosíthatóak lennének.³⁴

A felosztási rendelet kihirdetése után a bencések számára is hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a rend sem kerülheti el azt. Ugyanis a Helytartótanács 1782-ben jelentést kért tagjainak számáról, lelkeszi tevékenységéről és az alapítványokról. Senkit sem lehetett fogadalomra bocsájtani, és 1783-ban kimutatást kértek a rend vagyoni helyzetéről és jövedelmeiről is. 1785-ben és 1786-ban pedig felszólították a főapátot, hogy nyilatkozzon az örökhatyók lelke javára tett jámbor alapítványokról. Figyelmeztetést kaptak arra vonatkozóan is, hogy az ingó és ingatlan vagyonokat eladni, megterhelni vagy kölcsönözni a továbbiakban tilos.³⁵

A felosztási eljárás

A bencés rend kolostorainak felosztása hasonló módon zajlott le, mint a többi szerzetesrend esetében, ugyanis az 1782. január 26-án kihirdetett felosztási rendelet az eljárást is szabályozta. Az Udvari Számvevőség 1785-ben kidolgozott egy újabb, részletesebb instrukciót is, mely 1786. március 1-én nyomtatásban is megjelent, és az utasításhoz egy 17 táblázatból álló segédletet is csatoltak. A felosztató biztosokat a Helytartótanács nevezte ki.³⁶

A rendházak felosztása II. József rendeletének kihirdetésével kezdődött el, majd a biztosok bemutatták megbízólevelüket. A felosztás alá eső birtok előljárója és alattvalói is esküt tettek, hogy minden vagyont átadnak, és semmit nem titkolnak el. Ezután a biztosok átvették az értékek tárolására használt helyiségek kulcsait, majd lezárták és lepecsételték azokat. A feleslegesnek ítélt cselédeket azonnal elküldték, csak azok maradhattak, akikre a felosztás során szükségük volt. A rendtagokról és beosztásukról névsort állítottak össze, és közölték velük, hogy még 5 hónapig maradhatnak a kolostorban, és a felosztási eljárás megkezdésének napjától napidíjat kapnak. A napidíj mértéke az apátok esetében 4 forint volt, míg a perjel és az alperjel 1 forintot, és a többi pap pedig 40 krajcárt kapott. Az ellátásért viszont fizetniük kellett, kivéve a tüzelőt, melyet II. József ingyen bocsájtott a rendelkezésükre. A biztosok felhívták a szerzetesek figyelmét arra is, hogy a szobáikban talált használati tárgyakat sajátjukként magukkal vihetik, és ezen kívül választhatnak maguknak ajándékot a kolostor vagy a templom felszereléséből is.³⁷ Ezután a biztosok elkérték a rendház

³⁴ Barta 2012. 75–77.

³⁵ Németh 1907. 712.

³⁶ Velladics 2001. 30–42.

³⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi Levéltár C 103, Inventarien.

létét bizonyító és a gazdálkodásához szükséges iratokat, és külön kérték a könyvtár könyveinek jegyzékét is. Elsőként a pénztárban talált pénzüsszeget írták össze, majd felírták a pénztárban talált és korábban kamatokra kiadott tőke nagyságát és a befolyt kamatokat. Azt is feljegyezték, hogy kinek, mikor, mennyi időre és kamatra adtak kölcsönt. Ezután felírták az általában valamilyen kötelezettséggel járó alapítványi és a saját tőke nagyságát. Kimutatást készítettek az adósokról is, ki milyen tőkével és kamattal tartozik az apátságnak, és feljegyezték az apátság esetleges adósságait is. Az apátsági templom vagyonát és berendezési tárgyait külön kezelték, mivel ezek plébániatemplomként is szolgáltak, így a berendezések egy részét megtarthatták. Ezután összeírták és értékbecslők segítségével felbecsülték az épületek, az ingóságok és a természetbeni javak értékét. Ugyanígy tettek a külső birtokok javaival is. Külön összeírták az értékesebb tárgyakat is, és azokat Budára szállították. Egyébként az ingóságok, állatok és termények nagy részét elárverezték, és a befolyt pénzt pedig a legközelebbi sóhivatalnak adták át.³⁸

Élet a felosztatás után

Arról, hogy a szerzetesek hogyan éltek meg a felosztatást, Vajda Sámuel tihanyi apát (1760–1795) levelei tudósítanak. Az apát kiterjedt levelezést folytatott, és szerencsés módon Hollósi Egyed pannonhalmi perjelhez, rendtársához és barátjához írt leveleinek nagy része fennmaradt. A 33 levél egy kivételével mind magyar nyelvű, és a levelezés a rend felosztatásától 1794-ig tartott. Az apát 1786. december 12-én kelt, és egyben első leveléből kitűnik, hogy Pannonhalma felosztatását sokként élte meg. „Bizony tsaknem fogyott éltém, mikor a Sz. Mártonyi pusztulásnak első hírért hallottam! Ha P. Prior Uram karomnál fogva nem kapott volna, már neki tántorottam a falnak, aligha fejemet bé nem fakasztotta volna” – írja Pannonhalmára. A következő, 1787. január 25-én kelt levelében már arról tudósítja barátját, hogy „Úgy vagyon: Már Tihanban is el-töröltetett a Szerzet, és a kik egyeránt vétkeztünk, hasonlóképpen vesztünk-is el.” Az apát láthatólag Isten büntetésének gondolta a felosztatást, és magára nézve is meggyaláztatásnak és szégyennek tartotta: „Én ugy gondolkodom magam felül, mint egy ki-tsapott kurváról. Szemérmemben szememet sem kívánom fel-vetni, hogy lássak, vagy lásson valaki” – írja mély elkeseredéssel.

A szerzetesek a felosztatás kihirdetését követően még 5 hónapig maradtak kolostoraikban, és erre az időre napi 20 krajcárt vontak le tőlük az ellátás fejében,³⁹ de távozáskor az átöltözéshez ruhapénzt is kaptak. További életükre vonatkozóan négy lehetőség közül választhattak: átmehettek rendjük egy másik kolostorába, más

³⁸ Németh 1907. 714.

³⁹ Németh 1907. 718.

szerzetbe léphettek, kérhették a világba való visszatérést, vagy világi papi szolgálatot vállalhattak.⁴⁰ A szerzetespapok nyugdíja évente 300 forintban lett megállapítva, kivéve az apátokat, akik továbbra is 4 forintot kaptak naponta. Egy laikus szerzetes volt csupán, aki 150 forintot kapott. A még fel nem szentelt újoncokat elküldték, és egyszeri 150 forintos végkielégítéssel új foglalkozást kereshettek maguknak.⁴¹

Bán Péter tanulmánya szerint⁴² a felosztatás után a bencések közül 39-en választották a világi papi szolgálatot, tehát a szerzeteseknek majd a fele. A többiek a világba való visszatérés, azaz a nyugdíj mellett döntöttek. Egy szerzetes lépett csak más rendbe, Fehérváry Lőrinc, aki cisztercita lett, és a felosztatás után a heiligenkreuzi apátságba távozott.⁴³

Valószínűleg azonban a Helytartótanács nem siette el a szerzetesek számára megítélt nyugdíjak kifizetését, mert 1787. szeptember 29-i levelében Vajda Sámuel Szombathelyről arról ír, hogy még mindig nem kap nyugdíjat, és erről Somogyi János⁴⁴ tanácsos is értesítette Perczel János első felosztató biztost.⁴⁵ A nyugdíjat egyébként azok is megkapták, akik a papi szolgálatot választották, erről így ír Vajda Sámuel Hollósi Egyednek 1788. szeptember 22-én kelt levelében: „P[ater] Damján írja, hogy néki és P[ater] Benedek penziójokon kívül még az egész deputatumjokat is megadják Tihanból, hane[m] Dömötör U[ra]m[na]k tsak 22 forin[t] subsidiumot ad az Uraság”.⁴⁶

Vajda leveleiből tudjuk, hogy a rend tagjai tartották egymással a kapcsolatot, számon tartották, hogy ki, hol tartózkodik, mit csinál és ki hunyt el. Ezt bizonyítja Kühár Flóris (1893–1943) bencés szerzetes 1935-ben megjelent tanulmánya is, mely addig még ismeretlen adatokat közölt a bencések felosztatás utáni helyzetéről. Kühár a névsort Alsóság⁴⁷ plébániájának könyvtárában, egy prédikációgyűjteményben fedezte fel. A könyv 1715-ben került a pannonhalmi konvent tulajdonába, és Mutics (Musits) Vilibald bencés használatába. Valószínűleg ő írta fel a könyv üres lapjaira azt a névsort, mely a szerzetesek 1791. október 25-i állapotát mutatja be. A névsor szerint a 4 apáton kívül 55 szerzetes élt még, 13 vármegyében szétszóródva. Vas vármegyében 8 szerzetes tartózkodott, Zala vármegyében 6, Somogy vármegyében 3, Veszprém vármegyében 4, Pest vármegyében 2, Komárom vármegyében 7, Győr vármegyében 15, Pozsony vármegyében 6. Fejér, Bács, Esztergom és Nógrád vármegyékben pedig 1-1. 14 szerzetesről nincs feljegyzés, hogy mivel foglalkozott, de a szerzetes 30 főről jegyezte fel, hogy különböző plébániákon szolgálnak, 5 fő a kiscelli rendházban tartózkodott, és ellátta a búcsújáróhely körüli teendőket, 1 fő (Mollik Tóbiás) Győrben, és 5 fő a komáromi gimnáziumban tanított. Az apátok mind a világba való visszatérést,

⁴⁰ Velladics 2000. 40.

⁴¹ Németh 1907. 717–718.

⁴² Bán 1990. 67.

⁴³ Németh 1907. 746.

⁴⁴ Somogyi Dániel főapát unokaöccse, kancelláriai tanácsos.

⁴⁵ Lukácsi 1997. 140.

⁴⁶ Lukácsi 1997. 141.

⁴⁷ Ma Celldömölk (Vas megye) egyik városrésze, 1950 előtt önálló község volt.

a nyugdíjat választották, Somogyi Dániel főapát Pápán, Vajda Sámuel tihanyi apát Szombathelyen, Nemes Gáspár dömölki apát Kiscellben, de a rendházon kívül, és Novák Krizosztom bakonybéli apát pedig Zalaszentgróton élt.

A bencés rendtörténetek és életrajzok írói szinte mindannyian megjegyzik, hogy az apátok és a szerzetesek kiutalt nyugdíja csak nagyon szerény megélhetéshez biztosított lehetőséget. Hogy valóban mennyire volt kevés ez a nyugdíj, nézzük meg, hogy Nógrád vármegye közigazgatási és szakmai személyzete 1786 és 1790 között munkájáért milyen díjazásokat kapott.⁴⁸ Hausel kimutatása szerint például az alispán fizetése 1000 forint volt, valamint természetben kapott még szállást és tűzifát. Az alispánhelyettes 350 forintot és szintén szállást és tűzifát kapott. A jegyző fizetése 500 forint és természetbeni szállás és tűzifa volt. Az első aljegyzőnek 250, a másodaljegyzőnek 150 forint járt természetbeni szállással és tűzifával. A megyei mérnök fizetése 400 forint volt, a főorvos fizetése 544 forint, természetbeni szállás Szécsényben, 4 lóporció (lovának szalma és zab) és 24 mérő gabona volt. A seborvosok fizetése 150 forint volt, ők is kaptak lóporciót és természetbeni szállást. A megye pékje, rabok pékje feladatot ellátó balassagyarmati pék éves fizetése csupán 10 forint volt, de emellett kapott 25 öl tűzifát. Az ügyész díjazása 300 forint, az alügyészé 150 forint, míg a főadószedőé 500 forint volt.⁴⁹

Ha ezeket a fizetéseket összehasonlítjuk a szerzetesek évi 300 forintos nyugdíjával, főleg az apátok 1460 forintjával,⁵⁰ és ha hozzászámoljuk a világi papi állást vállalók külön díjazásait is, úgy gondolom megalapozatlan szerényebb nyugdíjról⁵¹ beszélni. Egyébként például a feloszlítás utáni tihanyi ügyek intézésével megbízott Bendick Tamás fizetése is a természetbeni juttatásokon kívül csak havi 15 forint volt, tehát évi 180 forint, vagy Vadászy Sándor tihanyi iskolamester és orgonista 1787-ben – a természetbeni juttatásokon kívül – csupán 20 forintot kapott az apátságtól.⁵²

Az apátok erőfeszítései a rend visszaállítása érdekében

A szerzetesek II. József uralkodása alatt nem reménykedhettek a rend visszaállításában. 1789. április 18-i levelében azonban Vajda Sámuelben már feléledt a remény, mert mint írja II. József megkapta az utolsó kenetet, és „e hir hallás után mindjárt kezdettem reményleni, és pedig erősen reményleni, hogy majd némelly pusztá klastromok ismét meg népesednek, és végre-is klastromban halhatok-meg. El-tétetett e reménység az én

⁴⁸ Hausel 2014. 18–30.

⁴⁹ Velladics Márta a tisztviselők esetében kevesebb fizetésekkel számol; Velladics 2006. 30.

⁵⁰ Velladics Márta a Preßburger Zeitung 1782. február 16-i számára hivatkozva 800 forinttal számolja az előjárók nyugdíját, de az a pannonhalmi rendtörténet és a feloszlítási iratok szerint is napi 4 forintban volt megállapítva; Velladics 2006. 29.; Németh 1907. 717.; Sörös 1911. 64.

⁵¹ Csóka 1970. 808.

⁵² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Helytartótanácsi levéltár C 103, Inventarien.

kebelemben: Mert jó az I[ste]n a benne bízóknak; és a következő Urunk-is, akár Lipoid, akár Ferentz légyen, nem utálja a Barátokat”. 1790. február 20-án meghalt II. József, és ezt követően az apátok a rend érdekében mindannyian igyekeztek befolyásukat és ismeretségeiket felhasználni. Somogyi Dániel főapát is minden követ megmozgatott, és már két nappal az uralkodó halála után levelet írt Győr és Moson vármegyék rendjeinek, és később a többi vármegyének is, hogy segítsék a rend visszaállítását. Ugyanakkor írt gróf Pálffy Károly kancellárnak is, és kérte támogatását saját maga és a bencés rend ügyében.⁵³ Április 13-án az apátok II. Lipót személyes kihallgatásán vettek részt, ahol ígéretet kaptak arra vonatkozóan, hogy a rendet hamarosan visszaállítják. Vajda Sámuel 1790 júliusában – bízva II. Lipót ígéretében – még dolgainak egy részét is Aszófőre küldette, hogy a visszaállítás után minél hamarabb Tihanyba költözhessen.⁵⁴ Az apátok mindannyian részt vettek az 1790/91-es országgyűlésen, ahol az országgyűléshez intézett feljegyzéssel, melyet valószínűleg Novák Krizosztom állított össze, szorgalmazták a rend visszaállítását. Az országgyűlésen azonban nem született döntés, az apátok kérelmét az országgyűlési bizottsághoz utasították, hogy azt a következő országgyűlésen vitassák meg. Novákot viszont beválasztották az Ürményi József vezette tanügyi bizottságba. 1792-ben újra koronázó országgyűlést kellett összehívni, ugyanis március 1-én meghalt II. Lipót is. Vajda Sámuel tihanyi apát betegsége miatt ezen már nem vett részt, de 1792. július 24-én azt írja Hollósinak, hogy az új király, I. Ferenc megígérte Novák Krizosztom bakonybéli apátnak, hogy visszaállítja a rendet, és másnap ezt az ígéretét megerősítette Brunsvik Antalnak is.⁵⁵

1792. szeptember 8-án Ürményi József, a Ratio Educationis kidolgozója Budára hívta Novákot a bizottsági tárgyalásokra, ahol az apát felajánlotta, hogy a rend visszaállítása esetén a rendtagok vállalnák a nyilvános tanítást. Szeptember 27-én Szabó András püspök szintén kikérte Novák véleményét, hogy nem ellenkezik-e a Regula szellemével, hogy a rend nyilvános iskolát tartson fenn. Novák előbb szóban, majd írásban is bizonyította, hogy ennek nincs akadálya.⁵⁶ A bakonybéli apát 1793. június 19-én megkapta a pécsi tankerületi főigazgatói állást is, és az így szerzett befolyását a rend érdekében is kamatoztatta.⁵⁷

Somogyi Dániel főapát 1796-ban Batthyány prímás javaslatára a pozsonyi országgyűlésen a bencés rendet I. Ferenc király és József nádor kegyeibe ajánlotta,⁵⁸ azonban a rend visszaállítására a francia háború és Napóleon előrenyomulása miatt semmi esély sem volt. Közben meghalt VI. Pius, és a főapát írásban üdvözölte az 1800-ban megválasztott VII. Piust, aki bencés szerzetesből lett pápa, és kérte támogatását a rend visszaállítása érdekében. A pápa meg is ígérte, hogy ha eljön a megfelelő idő, kiáll a rend mellett, és minden tekintélyét latba veti céljuk eléréséhez.

⁵³ Pacher 1912. 369–370.

⁵⁴ Lukácsi 1997. 150–151.

⁵⁵ Lukácsi 1997. 158.

⁵⁶ Sörös 1916. 12.

⁵⁷ Sörös 1916. 29–55.

⁵⁸ Meszlényi 1933. 310.

A rend visszaállítása

A rend visszaállítására csak 1801. február 9-ét követően, a lunéville-i béke megkötése után nyílt lehetőség, VII. Pius ígéretéhez híven, Ruffo nuncius útján értesítette I. Ferencet óhajáról, hogy a rend visszaállítása mielőbb bekövetkezzék. I. Ferenc megígérte, hogy 1802-ben összehívja az országgyűlést, amire József nádor még abban az évben jelentést adott át a királynak, melyben azt is feltüntette, hogy a rendek kívánságai között a szerzetesrendek visszaállítása is szerepel.⁵⁹ A rend visszaállításában nagy szerepe volt József nádor mellett Somogyi János kancelláriai tanácsosnak is, aki a bencés rend visszaállításának szükségességét hangoztatta, és véleménye szerint a jezsuiták feloszlata óta az ifjúság oktatásának minősége annyira lehangyolott, és az erkölcsiség annyira meglazult, hogy lassan a legrosszabbtól kell tartani. Az egyetlen kiutat a vallásos nevelés helyreállításában látta, és erre legalkalmasabbnak a szerzeteseket tartotta. Az ügyben sikerült más tanácsosokat is megnyerni, így az uralkodó november 19-én tanácsukra elrendelte a bencés, a ciszterci és a premontrei rend visszaállítását.⁶⁰

Somogyi Dániel főapát már nem érte meg a rend visszaállítását, 1801. október 20-án elhunyt. Már előtte meghalt Vajda Sámuel tihanyi apát, 1795. szeptember 29-én és Nemes Gáspár dömölki apát 1801. március 6-án. Ezért az egyetlen még élő apátot, Novák Krizosztomot nevezték ki főapátnak. Novákot Bécsbe hívták, ahol a kancellárián közölték vele a döntést. Novák Krizosztom, Kovács Flórián tihanyi plébános, Cervus Ádám topolyai plébános, Kovács Rupert dr., volt tényői plébános, Mollik Tóbiás dr., győri teológianár és Pausz Amand kiscelli lelkész 1801. december 15-én találkozott József nádorral.⁶¹

I. Ferenc az 1802. március 12-én keltezett levelében állította vissza a rend négy apátságát, és a rend visszaállításának feltételei között szerepelt az istentisztelet előmozdítása, az ifjúság helyes nevelése és oktatása, valamint 9 nagygyimnázium, Nagyszombat, Pozsony, Sopron, Kőszeg, Győr, Komárom, Esztergom, Székesfehérvár, Pécs és a pápai grammatikai iskola átvétele.⁶²

A rend ünnepélyes visszaállításának időpontját I. Ferenc 1802. április 25-re tűzte ki. A rend az iskolákat fokozatosan vette át, 1802-ben a győrit, a sopronit és a pécsit, 1806-ban a pápait, 1807-ben a nagyszombatit, 1808-ban az esztergomit, 1812-ben a pozsonyit és a komáromit és 1815-ben a kőszegit.⁶³

⁵⁹ Meszlényi 1933. 311.

⁶⁰ Meszlényi 1933. 314.

⁶¹ Sörös 1916. 14.

⁶² Sörös 1916. 17–20.

⁶³ Mészáros 2000. 174.

A bencések, mint tanító rend

A rend tehát tanító rendként térhetett vissza, és a visszaállításban kétségtelenül nagy szerepe volt Novák Krizosztom bakonybéli apátnak. Novák a tanügyi bizottság tagjaként felismerte, hogy a rend visszaállítására egyetlen esélyük van, ha vállalják a nyilvános tanítást.

A bakonybéli apát a rend érdekében tett erőfeszítései megkérdőjelezhetetlenek, de kérdés, hogy Novák nyilvános tanítással kapcsolatban tett ígéretei mennyire voltak ismertek Somogyi Dániel főapát, Nemes Gáspár dömölki és Vajda Sámuel tihanyi apátok előtt. Hiszen a magyar bencések láthatólag idegenkedtek attól, ami ellentétben állt a monasztikus rendi hagyományokkal, és ezt ki is nyilvánították. Láttuk, hogy Somogyi Dániel annak ellenére sem volt hajlandó a körmendi gimnáziumon kívül több intézményt átvenni, hogy azt Mária Terézia kifejezetten óhajtotta. Vajda Sámuel tihanyi apát pedig 1782-ben azt írta Novák Krizosztomnak, hogy ellenzi a bencések tanító renddé válását, mert attól a szerzetesi fegyelem és a monasztikus szellem meglazulását félti.⁶⁴

Kétségtelen, hogy az apátok mindannyian a rend visszaállítását szorgalmazták, de ha összehasonlítjuk az idős apátok és Novák Krizosztom cselekedeteit és magatartását, a különbség szembetűnő. Nemes Gáspár például igyekezett szerzetesei mellett maradni, és így ő is Kiscellben élt tovább, bár a rendházon kívül. Somogyi Dániel a pápa, a király, a nádor, a kancellár és a rendek segítségét kérte a rend visszaállításában, és nem találtam feljegyzést arra vonatkozóan, hogy bármilyen hasonló ígéretet tett volna, mint Novák. Vajda apát pedig amikor meghallotta Pannonhalma feloszlatását, elsőként az apátság szerzeteseiről próbált gondoskodni. „Fiainak” mielőbb helyet akart biztosítani, és el is helyezte őket a Tihanyhoz tartozó plébániákon. Az apát első, 1786. december 12-én kelt leveléből tudjuk, hogy Halászy Mátét Telekibe és Zsoldos Xavért pedig Kapolyba küldte helyi káplánnak, és Kovács Flórián részére pedig a tihanyi káplánságot szerezte meg.⁶⁵ Rendtársaival a feloszlatás után is folyamatosan tartotta a kapcsolatot, és leveleiből is az olvasható ki, hogy bár váltakozva a kétségek és reménykedések között, de ő csak vissza akart térni Tihanyba, és ugyanúgy „barátosan” akart élni, mint a feloszlatás előtt. Bizonyítékként nézzük, mit írt erről leveleiben.

1793. január 15-én az apát elkeseredetten számol be Hollósi Egyednek, hogy „Aszófőrül írja P. Dömjén Ur, hogy látta Veszprémb[en] Zsolnai Úrnál a B[akony]Béli Urnak levelét, mellyben Budárul ugy biztat benünket, hogy a Frantzia hadra szükséges tamétalan költségekre néz-vest, nem tsak az el-bomlott klastromokat helybe ne[m] állítják, demég azokat-is fel-dulják a mellyek eddig épen maradtak Hazánkban”. A következő, május 10-i levelében ismét reménykedik, és Hollósi látogatásának hírére így reagál: „Bizony szivessen várom, és öröm[m]el fogom meg-ölelni: De kérem,

⁶⁴ Lukácsi 1997. 32.

⁶⁵ Lukácsi 1997. 138.

hogy ne késsék; mert ha a Szombathelyi röst aszszonynak fara fordulása napjára ide nem érkezik, az után már alig lel itten, annyira erősítik minden felül, hog[y] vége van számkivetésünknek, és hogy tsak az óra ne tölt reá ismét vissza megyünk sajátunkba, és fekete barátokká lészünk⁶⁶. Augusztus 27-én már ismét elcsüggedt, mert ahogy írja: „Enek a folyó esztendőnek kezdetétől fogvást minden felül biztattak benünket: már vége felé van az esztendő, és mi még-is sziljel vagyunk hányva. Talán harmadnapja, hogy Königszhoffbúl újra igen biztató levelét vöttem M.[éltóságos] Fő Apát Urunknak; de eb hidje, én ám én! akár ki biztasson! holott imár annyiszor megtsalt ez a hamis világ”. Vajda Sámuel tihanyi apát utolsó levelét 1794. október 21-én írta, de még az azt megelőző május 27-én kelt levele is reménytelenségét és elkeseredettségét sugallja: De vallyon vissza állittatunké valaha pusztá klastromainkba? Boldog I[sten] Belgiomban, és Német országban még az Apátzákat-is minden nap restaurálják a mi Hazánkban pedig tsak sem marad a pustaságnak utálatossága!”⁶⁷

Vajda apát érdeme az is, hogy Fuxhoffer Damjánt rávette egy magyar bencés rendtörténet megírására, és ígéretet tett arra is, hogy annak kiadásában az aszófői plébános segítségére lesz.⁶⁸ A könyv megírására azért biztatta Fuxhoffert, hogy a mű megjelentetésével a rend jelentőségére felhívja a figyelmet. Valószínűnek tartom azonban azt is, hogy az idős apát nemcsak a bencés rend történetét akarta a jövő számára megőrizni, hanem talán a maurinusok példáján keresztül⁶⁹ akarta bizonyítani a rend hasznosságát, és így megcáfolni II. József azon kinyilatkozását és ítéletét, hogy a rend a közügyekre semmi hasznot nem hajt. Feltételezésemet arra alapozom, hogy az apát jól ismerhette a Szent Benedek-rendi maurinus kongregáció legnagyobb tudósainak műveit, hiszen például *Thierry Ruinart* (1657–1709), *Jean Mabillon* (1632–1707) és *Edmond Martène* (1654–1739) munkái a tihanyi könyvtárat is gazdagították.⁷⁰ A könyvtár gyarapítása egyébként a magyarországi kongregáció életét meghatározó melki statútumok szerint az apát feladatai közé tartozott, és az apátok könyvvásárlásait a tihanyi számadáskönyvek is bizonyítják.⁷¹

Fuxhoffer Damján 1792 körül állt neki a Monasterologia megírásának, de Vajda haláláig (1795) még nem készült el vele. Az aszófői plébános 1796. június 24-én levélben felkereste Novák Krizosztomot, leírta, hol áll a munkában, és kérte, hogy ismertesse össze Pray Györggyel, mert a könyv megírásához szüksége lenne a Hevenessy kéziratokra. 1798. április 14-én ismét írt Nováknak, és kérte, hogy hozza őt össze Koller Józseffel, a pécsi püspökség történetírójával, mert néhány dolgot szeretne vele megbeszélni. Egyben felkérte, hogy vegye át Vajda apát szerepét, és ő, mint aki erre

⁶⁶ Lukácsi 1997. 170.

⁶⁷ Lukácsi 1997. 173.

⁶⁸ Németh 1907. 511.

⁶⁹ A maurinusok a felvilágosodással megjelenő és főleg a szerzetesrendeket érintő egyházellenességgel szemben egyháztörténeti és általános történelmi művek kiadásával próbálták bizonyítani hasznosságukat, és egyúttal kivédeni az őket ért támadásokat.

⁷⁰ Faa-Lendvai 2012. 21–48.

⁷¹ Sörös 1911. 678–679.

a legalkalmasabb, anyagilag is segítsen neki a mű kiadásában. A kért anyagi segítséget azonban nem kapta meg, ahogy a többi segítséget sem. A *Monasterologia* első és a második kötete is csak a rend visszaállítása után jelent meg nyomtatásban, és a második részben Fuxhoffer már beszámol a rend visszaállításáról is. Azonban a harmadik–ötödik rész Novák ellenvetései miatt már nem jelenhetett meg, és így csak kéziratban maradt fenn.⁷² Egyébként korábban, még a rend feloszlata előtt Somogyi Dániel főapát is meg akarta íratni a főmonostor történetét, és az ehhez szükséges vatikáni levéltárban való kutatással és a történet megírásával magát Novák Krizosztomot bízta meg. Novák, bár a munkát elkezdte, de rövid idő múlva abba is hagyta.⁷³

Hogy Novák miért nem segített Fuxhoffernek, és hogy e két dolognak volt-e egymáshoz köze, nem tudjuk. Fuxhoffer Damján valószínűleg azonban nemcsak a segítség megtagadása miatt neheztelt Novák Krizosztomra, hanem Novák visszaállítás körül tanúsított tettei és magatartása miatt is. Ugyanis 1802. február 5-én levelet írt a veszprémi nagyprépostnak és Mollik Tóbiásnak, melyben egy összeesküvésről számolt be Novák ellen, és egyben az apát magatartását is bírálta. Egyúttal Nováknak is írt egy intő levelet, és kérte, hogy a jövőben megfontoltabban cselekedjen. Azonban Novák nem törődött a levelekkel, és Fuxhoffert vén bolondnak nevezte. Az aszófői plébános Molliktól pedig azt a választ kapta, hogy ne mozgolódjanak, mert még a visszaállítás feltételeit sem ismerik, és a szervezkedés csak a visszaállítást késleltetné.⁷⁴ Arról, hogy az összeesküvés valós volt-e, szintén nem tudjuk. Azonban a visszaállítást illetően ezek a tények egyrészt megkérdőjelezik a rendtagok közötti teljes egyetértést, másrészt Mollik sorai szerint a szerzetesek nem voltak megfelelően tájékozottak.

Zárszó

A rend visszaállítása idején 41 szerzetes élt még, azonban közülük Kovacsics Boldizsár Pannonhalmára való visszatérése közben, 1802. február 27-én Győrben elhunyt. Az élők közül mindenki visszatért a rend kötelékébe, kivéve Fojtzik Román volt tihanyi szerzetest, aki akkor már a zalavári bencés konventhez tartozott.⁷⁵ A visszaállítási névsor⁷⁶ szerint a dömölkiek közül már csak Pausz Amand élt, és a komáromi tanárok közül is csak hárman voltak életben. A visszatértek közül 24-en a feloszlata óta plébániákon szolgáltak plébánosként vagy káplánként, és Mollik Tóbiás pedig a győri akadémián tanított. Az apátok közül már csak Novák Krizosztom élt, akit talán a salzburgi egyetemen megismert újabb tanok és az egyetem szellemisége is segített

⁷² Németh 1907. 506–529.

⁷³ Németh 1907. 41–42.

⁷⁴ Németh 1907. 516.; Sörös 1916. 16.

⁷⁵ Németh 1907. 730–748.

⁷⁶ Berkó – Legányi 1987. 11–16.

abban, hogy megreformálja a bencések további életét. Ez azonban már csak egy másik kutatás témája lehet.

Ha feltesszük azt a kérdést, hogy a bencések milyen módon kerülhettek volna el a rend feloszlását, úgy gondolom, a válasz egyértelmű. Bár a XIX. század közepén voltak olyan vélemények, hogy a rend feloszlásáért Somogyi Dániel főapát a felelős, hiszen a jezsuiták feloszlása után visszautasította Mária Terézia azon kérését, hogy vállaljon el több gimnáziumot. Valószínűleg azonban mégis megállja a helyét a pannonhalmi rendtörténet íróinak az a feltételezése, hogy a rend a pálosokhoz hasonlóan sorsát akkor sem kerülhette volna el, hiszen II. Józsefnek céljai megvalósításához szüksége volt a gazdag bencés rend vagyonára is, és a bencés rend túl nagy vagyonnal rendelkezett.⁷⁷

Ezt támasztja alá Bán Péter vélekedése is: „a gazdagabb közösségek nagyobb értékeket sejtettek; erősebb volt a szekularizációs vonzerejük, szemben a szegényebb kolostorokkal”.⁷⁸

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

- Bán Péter 1990: Új adatok a szerzetesrendek II. József-kori feloszlásáról. Baranya. Történelmi és honismereti évfolyam, 3. évf. (1990) 1. sz. 61–71. o.
- Barta János, ifj. 2012: A kalapos király emlékezete. Debrecen.
- Berkó Pál – Legányi Norbert 1987: A Pannonhalmi Szent Benedek-rend névtára, 1802–1986. Pannonhalma.
- Bognár Krisztina – Kiss József Mihály – Varga Júlia 2002.: A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói 1635–1777. Budapest. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből 25.)
- Csóka J. Lajos 1970: Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra. Budapest.
- Faa-Lendvai Erzsébet 2012: [A tihanyi bencés apátság fennmaradt könyvjegyzékei a kezdetektől 1803-ig](#). Szakdolgozat. Szeged.
- Hausel Sándor 2014: Nógrád vármegye II. József-kori közigazgatási iratanyagának regesztái 1786–1790. Balassagyarmat. (Nagy Iván Könyvek 18.)
- Kosáry Domokos 1980: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Budapest.

⁷⁷ Németh 1907. 15.

⁷⁸ Bán 1990. 69.

- Kádár Zsófia – Kiss Beáta – Póka Ágnes 2001: A Nagyszombati Egyetem Hittudományi Karának hallgatósága 1635–1773. Budapest. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történetéből 26.)
- Kühár Flóris 1935: A magyar bencések sorsa 1791-ben a rendnek feloszlataása után. Pannonhalmi Szemle, 10. évf. (1935) 3. sz. 232–234. o.
- Lukácsi Márk 1997: Vajda Sámuel élete és irodalmi munkássága. Pannonhalma. (Pannonhalmi Füzetek 40.)
- Mészáros István 2000: A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon. Budapest.
- Meszlényi Antal 1933: A tanító szerzetesrendek visszaállítása. Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet évkönyve, 3. évf. (1933) 303–329. o.
- Németh Ambrus 1907: A Pannonhalmi Főapátság története. Ötödik korszak. A magyar Szent-Benedek-Rend megerősödése és bukása az állami mindenhatósággal szemben. 1709–1802. Budapest. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 5.)
- Pacher Donát 1912: A Dömölki Apátság története. Budapest. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 12/A.)
- Reichardt Aba 1996: Levéltárunk forrásközlései 1579–1924. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 8. évf. (1996) 1–2. sz. 252–271. o.
- Schermann Egyed 1940: A Pannonhalmi Szent Benedek-rend tagjai 1802–1940. Pannonhalma.
- Sörös Pongrácz 1904: A Bakonybéli Apátság története. II. A Pannonhalmától való függés kora 1548-tól napjainkig. Budapest. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 9.)
- Sörös Pongrácz 1911: A Tihanyi Apátság története. II. Második korszak. Tihany mint fiókapátság. 1701-től napjainkig. Budapest. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 11.)
- Sörös Pongrácz 1916: A Pannonhalmi Főapátság története. Hatodik korszak. A Rend új munkaköre 1802-től napjainkig. Budapest. (A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története 6/A.)
- Supka Géza 1913: II. József válogatott levelei. Budapest.
- Vanyó Tihamér 1982: A szerzetesi életforma válsága hazánkban a 18. század második felében. Történelmi Szemle, 25. évf. (1982) 2. sz. 211–228. o.
- Vanyó Tihamér Aladár 1986: A Bécsi Pápai Követség Levéltárának iratai Magyarországról 1611–1786. Budapest.
- Velladics Márta 1999: A II. József korabeli szerzetesrendi abolíció statisztikája (1782–1847). Századok, 133. évf. (1999) 6. sz. 1298–1318. o.

- Velladics Márta 2000: Szerzetesrendi abolíció Magyarországon 1782–1790. Levéltári Közlemények, 71. évf. (2000) 1–2. sz. 33–52. o.
- Velladics Márta 2001: A szerzetesrendek felszámolása II. Józsefkorában. Egyháztörténeti Szemle, 2. évf. (2001) 1. sz. 3–42. o. <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/velladics.htm/>; a letöltés időpontja: 2016. május 25.)
- Velladics Márta 2006: Paradicsom vagy pokol? Szerzetesség 1782–1790. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok, 18. évf. (2006) 1–2. sz. 21–40. o.

Az első kataszteri felmérés környezettörténeti forrásértéke¹

Bevezetés, a környezettörténet alapkérdései

A történeti ökológia vagy környezettörténet² – R. Várkonyi Ágnes meghatározásával élve: „a természet és a társadalom évezredek együttélésének, kölcsönhatásának hosszú távú folyamatait vizsgáló, a természet- és társadalomtudományok eredményeit szintetizálva értelmező tudomány”.³ A területet művelő szakemberek elvetik azt a mechanikus, ideologikus természetszemléletet, amely a fejlődést az egyes közösségek természet feletti győzelmével azonosítja, ehelyett az embert az ökoszisztéma szerves részének tekintik, s igyekeznek feltárni és rendszerezetten értelmezni a társadalom és környezet bonyolult kölcsönhatásait.⁴ A környezettörténet nem csupán a történelmi események díszletét (tehát az emberi környezetet) igyekszik rekonstruálni, hanem a természetkezelési eljárások változása mögötti tényezőket, vagy a környezet átalakulásának emberi közösségekre gyakorolt hatásait is. Ebből következik interdiszciplináris jellege, hiszen egyszerre kell rávilágítani a gazdálkodási rendszer és a népesedés, a gazdaság és a természeti erőforrások vagy éppen a mezőgazdasági termelés és a klímaváltozás közötti összefüggésekre.

Hazánkban a környezettörténeti kutatásokon belül felülreprezentáltak a folyószabályozásokkal és egyéb vízrendezésekkel kapcsolatos vizsgálatok. Ez nem

¹ A tanulmány az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatásával készült.

² A környezettörténet, természettörténet és történeti ökológia megnevezések általában azonos diszciplínát jelölnek. A történeti ökológia megnevezést az 1990-es években, valamint a 2000-es évek elején alkalmazták az R. Várkonyi Ágnes definíciója által körvonalazott kutatásokra. Napjainkra azonban a környezettörténet fogalom használata vált elterjedtebbé, amely a nyugaton használatos environmental history-nak való jobb megfelelésre vezethető vissza. A természettörténet elnevezés használata azonban kifejez egyfajta eltolódást a természettudományos megközelítések felé, az alapvetően interdiszciplináris területen belül.

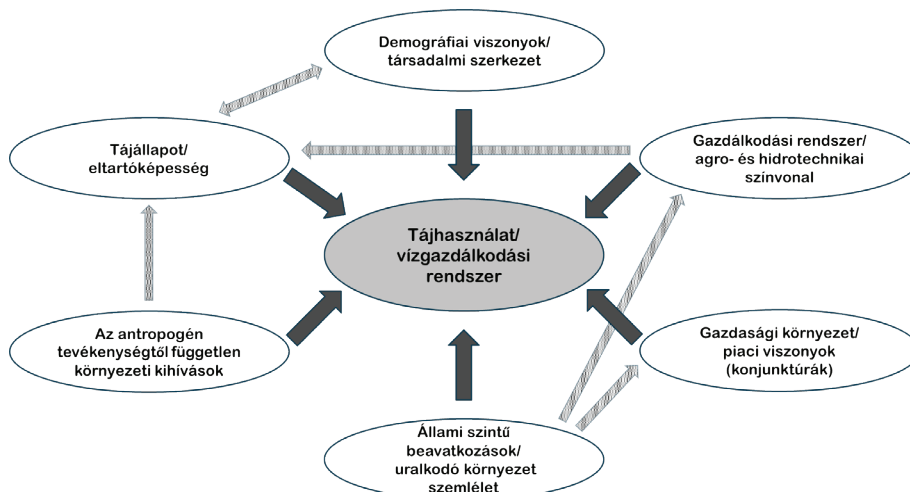
³ R. Várkonyi 2006. 44.

⁴ R. Várkonyi 2006. 45–46.

meglepő, hiszen a Kárpát-medence legjelentősebb tájtalakító munkálata során a Trianon előtti országterület 5%-át, a mai Magyarország területének pedig 21%-át kitevő, 1 963 700 hektáros tiszai ártér kb. tizedére zsugorodott össze⁵, s a monumentális antropogén beavatkozás alapjaiban határozta meg a napjainkra kialakult alföldi tájarculatot és a fejlődés további irányait.

A környezettörténet főbb kérdéseit az árvízmentesítésekkel kapcsolatban az alábbiakban foglalhatjuk össze: Milyen változások álltak be a folyómenti közösségek és környezetük kapcsolatában, illetve milyen közösségen belüli és kívüli hatások indukálták a kapcsolat megváltozását? Milyen hosszabb távú következményei vannak az antropogén környezeti beavatkozásoknak, s végül, de nem utolsósorban, a kapcsolatban bekövetkező változások hogyan hatottak vissza a közösségre? Ezen kérdések megválaszolásához elengedhetetlen az árvízmentesítési munkálatokat megelőző (kiindulási), valamint a munkálatok befejezése utáni állapotok minél részletesebb rekonstrukciója.

Egy emberi közösség tájhasználatának rendkívül sok dimenziója van, melyek többnyire komplementer halmazokat alkotnak. A 20. század végén megjelenő környezettörténeti kutatások leginkább abban jelentettek újdonságot, hogy újabb és újabb „dimenziók” bevonása mellett kezdték el vizsgálni az egyes eseményeket. Ez jól kirajzolódott egy általam korábban elvégzett mikrotörténeti vizsgálat során, ahol egy 18. század végi nagykunsági gátépítés motivációit vizsgáltam. Ezen gátépítést – amely látszólag az addig fennálló természetkezelési rendszer szándékos megváltoztatása volt – több közösségen belülről és kívülről érkező hatás együttesen váltotta ki, s ezek közül jó néhány – például az „ideiglenes” éghajlati viszonyok szerepe – az eddigi vizsgálatokban csak igen kis figyelmet kapott.

A tájhasználati (vízgazdálkodási) rendszert meghatározó tényezők

⁵ Botár – Károlyi 1971. 12–13.

A tájatalakításhoz vezető első és egyben legjelentősebb tényező lehet a belső szükségletek kielégítésének elégtelensége, amely a relatív túlnépesedésre vezethető vissza. Ez képezi a kutatások „demográfiai dimenzióját” szoros összefüggésben a táj eltartóképességével. Egy adott terület túlnépesedését nyilvánvalóan csak a népesség számának és összükségletének, valamint a tájpotenciál (tágabb értelemben a táj eltartóképességének) pontos ismerete mellett állapíthatjuk meg. Nem véletlenül használtam a túlnépesedés kapcsán a „relatív” jelzőt, hiszen a belső szükségletek kielégítését korlátozhatja az adók nagysága vagy formája (pénzbeli vagy természetbeni), a piacosodottság mértéke, a kulturális hatások, az alkalmazott termelési eljárások stb., s ezek ráadásul időben változó elemek. Noha az árvízmentesítések esetében mindez kulcsfontosságú kérdés, a probléma részletesebb körülményeivel a történetiszakirodalom mindeztidáig adósunk maradt.

A folyószabályozások hátterében állhat valamilyen közösségen kívülről érkező hatás is. Gondoljunk például arra, hogy egy adott terület közösségi „folyóhasználatát” (halászat, hajómalmok stb.) a vízi úton történő szállítás érdekei szerint kormányzati szinten korlátozzák. A felvilágosult abszolutizmus számos példát szolgáltat az egyes közösségek életébe való ilyen jellegű beavatkozásokra vagy ezek szándékára. Ez képezi az árvízmentesítések „kormányzati-állami dimenzióját”, amely az intézmény-, jog- vagy akár közgazdaság-történet felé viheti el a környezettörténet kutatóit.

A harmadik tényező lehet a közösség árutermelésbe való bekapcsolódása – illetve annak igénye –, amely a „gazdaságtörténeti dimenziót” jelenti. Ennek vizsgálatához ismernünk kell az országos és regionális piaci viszonyokat, a konjunktúrák alakulását, az adott terület piacosodottságának fokát és az alkalmazott termelési eljárásokat is. Nem mehetünk el amellett a tényező mellett sem, hogy az egyes társadalmi csoportok (földesurak és jobbágyok vagy például a Jászkun Kerületekben redemptusok-irredemptusok) másként viszonyultak a munkálatokhoz, ez adja a tájhasználattal kapcsolatos vizsgálatok „társadalomtörténeti dimenzióját”.

Végül két olyan fontos dimenzióról kell még szólnunk, melyek leginkább nyilvánvalóvá teszik a tudományterület interdiszciplináris jellegét. Az egyik a „technika- vagy hidrológiatörténeti dimenzió”. Ide tartoznak az olyan jellegű kérdések, mint a korszak vízmérnöki színvonala vagy az egyes munkálatok hidrológiai következményei (előtési gyakoriság és magasság stb.). A másik ilyen a „természeti környezet dimenziója”. A munkálatok következményének értékeléséhez minél sűrűbb időmetszetekben kell rekonstruálnunk a tájállapotot, valamint figyelembe kell vennünk az alapvetően nem antropogén befolyásoltságú tényezőket is. Ez utóbbira példa a csapadékviszonyok és a hőmérséklet éves ingadozása. Ennek figyelembevételével a Kunhegyest érintő korábbi vizsgálatok során megállapítottam, hogy a Nagyikunság területén végzett 18. század végi munkálatok célja nem feltétlenül az árvízmentesítés, hanem inkább az árvízszabályozás volt, ami a század végi kiemelkedően csapadékos évek kihívásaira vezethető vissza.⁶

⁶ Rózsa 2014.

A dimenziók sorát még sokáig lehetne folytatni, s különösen kaotikussá válna a kép, ha megkezdénénk – megjegyzem nem indokolatlanul – az egyes dimenziók további bontását illetve összefüggéseiknek részletesebb elemzését. A környezettörténeti megközelítés elsősorban abban jelent újdonságot, hogy a munkálatokat több dimenzió felől közelíti meg, valamint igen jelentős természettudományos háttérrel dolgozik. A kutatók, hogy az ismertett „alapkérdésekre” megbízható választ adjanak, egyetlen dimenziót sem hagyhatnak figyelmen kívül. Amennyiben ezt mégis megteszik, az az egyes okok és következmények jelentőségének téves felnagyításához, s az antropogén jellegű környezeti beavatkozás értelmezésének félresiklásához vezethet.

A vizsgálatok során felhasználható források köre igen széles, az adóösszeírásoktól kezdve az egyházi anyakönyveken és tanácsi jegyzőkönyveken keresztül az útleírásokig és térképekig szinte minden megtalálható köztük. A kutatóknak törekedniük kell arra, hogy a vizsgált dimenziókhoz kapcsolódó források minél szélesebb körét térképezzék fel. Ez indokolja többek között a kutatások mikrotörténeti keretét. Jelen tanulmányomban egy viszonylag kevés figyelemben részesülő forrást, az első kataszteri felmérést kívánom részletesebben bemutatni, s rá szeretnék világítani a környezettörténeti kutatásokban való felhasználásának indokoltságára.

Egy környezettörténeti referenciapont felállításának lehetősége és szükségessége

Doktori disszertációmban a nagykunsági települések területén 1750–1900 között végbement tájhasználat-változást, vagyis az árvízmentesítési munkálatok előzményeit és következményeit igyekszem feltérképezni. A terület táji átalakulására és annak vonzataira elsőként a néprajzi kutatások világítottak rá, a kezdeti időszakból Györffy István néprajzkutatót kell kiemelnünk. Györffy „*Nagykunsági krónika*” című, 1922-ben megjelent munkájában már több mint egy fél évszázad távlatából tekintett vissza a „második honfoglalásra”, melyet a maga irodalmi stílusában siralmas eseményként írt le.⁷ Noha Györffy egyoldalú negatív szemléletét a mai kutatók többsége már meghaladottnak tartja, műve mégis indukálólag hatott a későbbi kutatásokra. Az egyébként úttörő kutató szemlélete széles körben elterjedt, azonban két ponton kritizálható. Először is, annak ellenére, hogy negatívan értékelt az árvízmentesítéseket, illetve azok kivitelezését, mégis ugyanazzal a nihilista⁸ szemlélettel közelített hozzá,

⁷ Györffy 1984. 7–29.

⁸ Nihilista környezetszemlélet: A fejlődés során a társadalom egyre inkább képes lesz arra, hogy környezetét átalakítsa, s függetlenedjen annak korlátozó hatásaitól. A természet legyőzése tehát az emberi fejlődés vonzata, lényegében egyenlő azzal. Az ipari forradalom óta pedig, a természeti környezet nem hat számottevően a társadalmi és gazdasági folyamatok alakulására. Ld. Rác 1991. 180. vagy Trócsányi 2012. 634.

mint amellyel – ki nem mondva ugyan – de az egykori munkálatok elvégzőit vádolta. Hogy érthetővé tegyem megállapításomat: a természetet ő is az ember által legyőzöttnek tekinti, csupán a legyőzés tényét ítéli el. A másik „hiba” a „folyamatszemlélet” hiánya volt, Györffy ugyanis egy stilizált modellt – szilaj pásztorok és csikászok-pákászok világát – hasonlította össze a 20. század eleji képpel, s a szembetűnő különbségeket szinte egyoldalúan a tiszai folyószabályozásra, valamint a szemtermelő gazdálkodás felértékelődésére vezette vissza. A 18. századi képet érdemes összevetnünk a mai tájarculattal, figyelembe kell azonban vennünk, hogy ez utóbbi egy 300 éves folyamat eredménye, amelynek kialakulásában egymásra rakódott a 18. század végi első gátépítések, a fél évszázaddal későbbi társulati töltésezések, a 19. század végi belvízmentesítések, és a nagy szocialista öntözőrendszer építések, az erdőirtások, a mezőgazdasági művelés, sőt az éghajlatváltozás következménye is. Ezeket a „rétegeket” az egyes tájak fejlődési ívének pontos megrajzolásához el kell különítenünk egymástól.

A huszadik században megjelent, árvízmentesítésekkel foglalkozó történeti munkák számos „tételt” fogalmaztak meg a vízrendezésekkel kapcsolatban. A legtöbb kutató az antropogén tájváltoztatás gyújtópontjában a lokális túlnépesedést és a növénytermesztés növekedése felé ható mezőgazdasági szerkezetváltást jelölte meg.⁹ Következésként pedig a szántóföldek térnyerését, az állatállomány olykor drasztikus megcsappanását, s a fokozódó környezeti problémákat említik.¹⁰ Ezen megállapítások érvényességét azonban időben és térben sem szabad általánosítanunk, s a mélyfúrások során ellenőrizni kell őket a vizsgált területen. A túlnépesedés tekintetében ismernünk kell a terület tényleges népességét és eltartóképességét¹¹, a mezőgazdasági szerkezetváltás tényének megállapításához pedig fel kell tárnunk a legelők és szántók egyes munkálatok előtti és utáni kiterjedését, s egyéb tényezők – például országos tendenciák – figyelembevételével mellett meg kell győződnünk arról, hogy az valóban a munkálat hatására változott-e meg. Példaként említem erre a felvetésre a 18. századi nagykun gátépítéseket, ahol a szántóföldek nagyobb mértékű kiterjesztése csak a gátépítés után 30-40 évvel indult el, s ebben már olyan konjunkturális hatások is szerepet játszottak, amelyek az 1780-as évek elején – azaz a gátépítési szándék megjelenésekor – még nem voltak érezhetőek. A század végi rendkívüli árvizek inkább a legelőterületek – melyek a tradicionális ártéri gazdálkodási rendszerben az ártéren feküdtek – ideiglenes beszűkülése miatt érintették negatívan a közösséget. Eszerint pedig nem egy új szemtermelés-központú gazdálkodási rendszer kialakítása, hanem épp ellenkezőleg, az addig fennálló komplex ártéri gazdálkodás fenntartása, illetve stabilizálása volt a gátépítéssel elérendő cél. Ez a megállapítás persze mindaddig hipotézis marad, amíg nem kapunk pontos és megbízható képet az állatállomány és a földhasználat alakulásáról az 1750–1850 közötti időszakra vonatkozóan, ehhez pedig újabb és újabb, minél nagyobb megbízhatóságú

⁹ Ld. például: Dóka 1982. 282–284.

¹⁰ Frisnyák 1987. 13–14. és Andrásfalvy 2009. 9–21.

¹¹ Az eltartóképesség alapvető mutatója lehet az egy főre eső megtermelt élelmiszer mennyisége, mellette azonban szükséges az ezt befolyásoló egyéb tényezők (pl.: a hiányzó élelmiszer-mennyiség piaci pótlásának lehetőségei) figyelembevételével.

és összehasonlítható kategóriákat biztosító források feltárására van szükség a mintaterületen.

Dávid Zoltán Jászkisér II. József-féle kataszteri forrásanyagának feldolgozása során azt a megállapítást tette, hogy a településen az összes szántóterület nagysága 1789 és 1865 között 5150 kh-ról mindössze 5564 kh-ra nőtt, ezzel szemben 1895-ben már 15133 katasztrális holdnyi területet használtak szántóként. A statisztikus az ebből következő környezettörténeti konzekvenciákat nem vont le¹², holott mindez arra utal, hogy a 18 századi, 19. század eleji jobb parti tiszai árvízmentesítések vezető településén¹³ a munkálatok fő indukálója kevéssé lehetett a szakirodalmában igencsak hangsúlyos mezőgazdasági szerkezetváltás, vagyis a szemtermelés-központú gazdálkodásra való áttérés. Főként ez a megfigyelés irányította figyelmemet a József-féle kataszteri felmérés környezettörténeti jelentőségére, Dávid eredményei ugyanis igen jól illeszkednek a 18. század végi nagykunsgai gátépítésekkel kapcsolatban tett korábbi megállapításomhoz.

A 19. század második feléből és a 20. századból megfelelő mennyiségű forrás áll rendelkezésre a népesség, valamint a gazdálkodás és tájhasználat pontos rekonstrukciójához. Az első nagy megbízhatóságú, azaz nagyobb területre kiterjedő és homogén adattípusokat szolgáltató statisztikai források 1850–60 körül jelennek meg.¹⁴ A 19. század második feléből pedig már a Központi Statisztikai Hivatal elődjének számító szervezetek készítettek különböző, a környezet- és gazdaságtörténeti munkákban jól hasznosítható agrárstatisztikákat. 1868-ban készült el az első aratási statisztika¹⁵, 1884-ben az első részletes állatszámolás¹⁶, 1895-ben pedig az első részletes agrárcenzus, amely több kötetben publikálásra is került.¹⁷ A századforduló után, 1935-ből származik az első átfogó agrárcenzus.¹⁸ Ez azonban csak az állami agrárstatisztika jelentősebb forrásanyagának rövid (korántsem teljes körű) felsorolása, egy-egy településről vagy tájegységről bőven állnak még rendelkezésre egyéb agrártörténeti források, ilyenek például a 19. század közepétől rendelkezésre álló rendszeres kataszteri anyagok, gazdasági szervezetek és önkormányzatok, vagy egy-egy nagybirtoküzem iratai, amelyek segítségével igen jól rekonstruálható az egyes települések gazdálkodása vagy a terület antropogén érintettsége, tájhasználat. Ez a kedvezőnek mondható forrásellátottság azonban csak a 1850 utáni időszakra jellemző.

A sokoldalú középkori vízgazdálkodási rendszer a 16. század elejétől a szatmári békekötésig felszámolódott, s az országot – különösen az egykori hódoltság területét – reorganizálni kellett. Kósa László szerint azonban ekkor már nem csupán az egykori gazdálkodási és természetkezelési eljárások feltétlen visszaállításáról, hanem egyben a fejlettebb gazdasági érdekeknek való alárendeléséről volt szó. A mai magyar kultúrtáj

¹² Dávid 1978. 31.

¹³ Ld.: Károlyi 1975. 91.

¹⁴ Ld. például: Palugyay 1854., Palugyay 1851–55., Albert 1868.

¹⁵ A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. 1897. 6.

¹⁶ Ld. például.: Für 1970. 268.

¹⁷ A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. 1897.

¹⁸ Laczka 2010. 604.

kialakulásának gyökereit tehát a 18. században kell keresnünk.¹⁹ A fentebbiekből is következik, hogy az újkori vízrendezésekkel és vízhasználattal kapcsolatos környezettörténeti kutatások alsó határa általában 1700 körül húzódik, s leginkább akkor kapunk teljes képet, ha egy folyó menti település vagy tájegység fejlődési ívét a 18. századi újranevesedéstől, a 19. századi modernizáción és árvízmentesítéseken át, a 20. századi „modern korszakig”, lényegében napjainkig megrajzoljuk. A folyószabályozások és árvízmentesítések központi kormányzat felőli igénye – mint azt II. József esetében alább látni fogjuk – már a 18. század második felében jelentkezett, s egyes esetekben a helyi érdekekkel találkozva realizálódott is. Mivel a korai időszakban az állami szerepvállalás – főként a finanszírozás oldaláról nézve – igen csekély mértékű volt (kiváló példa erre Orczy Lőrinc folyószabályozási biztosként folytatott kevésbé sikeres tevékenysége²⁰) így ebben az időszakban a közösségek belső motivációi tisztább formában jelennek meg, ami különösen érdekessé teszi a 18. századi árvízmentesítési munkálatok vizsgálatát. Komoly problémát jelent azonban, hogy a források korántsem egyenletesen fedik le az egyes évszázadokat, s a megbízható és rendszeres adatok éppen a központilag szervezett – Széchenyi és Vásárhelyi nevével fémjelzett – folyószabályozási munkálatok megkezdődésétől állnak rendelkezésre (1850 körül).

Szükséges tehát, egy lehetőleg minél korábbi „környezettörténeti referenciapont” felállítása, amely a 19. századi munkálatok előtti időszakot reprezentálja, hiszen ennek segítségével állapítható meg igazán, hogy a 19. században milyen mértékű változás állt be. Ehhez tartom megfelelőnek II. József uralkodásának időszakát, ahol három különböző adatfelvételi szempontú forrás: a katonai felmérés, a népszámlálás és a kataszteri felmérés lehetővé teszi a tájállapot, a népesség, a gazdálkodás és tájhasználat komplex vizsgálatát, ráadásul már olyan kategóriákat használ, melyek a 19. és 20. századi statisztikai adatokkal jól egybevetethetők.

A kataszteri felmérés a történeti szakirodalomban

Az első kataszteri felmérés Magyarországon 1786-ban indult meg, II. József felvilágosult abszolutizmusának egyik jelentős reformtervezetéhez, a földalapú adózás bevezetéséhez kapcsolódóan. A felmérés Magyarországon – a katonai felmérés és népszámlálás mellett – a józsefi államapparátus monumentális alkotásainak egyike volt²¹, s egyben egy sikertelen, ám kiemelkedő lépés Magyarország modernizációja felé.

¹⁹ Kósa 1982. 17.

²⁰ Ld. pl.: Császár 1908.

²¹ Ennek egyik el nem hanyagolható bizonyítéka az a rendkívül nagy mennyiségű irat, mely a felmérés során keletkezhetett. Egy-egy mezőváros, kiváltságos település esetében négy-hat, falvak és puszták esetében pedig legalább egy ún. fassiók könyv készült, egyenként 200–500 oldal terjedelemben, nem is szólva a felmérés során készült egyéb irattípusokról. A fassiók könyvek – az egyéb felmérési iratok

A felmérésből származó adatokkal általában hely- és mikrotörténeti jellegű munkákban találkozhatunk.²² A 18. század agrártörténeti szakirodalmában a termésmennyiségek országos alakulásával kapcsolatban jelenik meg.²³ A korszakkal foglalkozó összefoglaló történeti munkák többnyire a felmérés megindulásának okait és céljait fejtegetik, majd megállapítják, hogy az iratanyag az uralkodó halála után a rendi elégedetlenség áldozatául esett.²⁴ Érdemes megemlítenünk, hogy Fényes Elek Magyarország leírásának elkészítése során is a József-féle kataszteri adatokhoz nyúlt, s azokat egy feltételezett növekedési mennyiség hozzáadásával próbálta aktualizálni az 1830-as években.²⁵

A felméréshez kapcsolódóan a Catastrum című folyóirat szerkesztői összeállítottak egy mindösszesen 21 tételből álló bibliográfiát, melyet hosszabb utánajárás során sem sikerült jelentősen bővítenem. A bibliográfiában szereplő tételek nagy része rövid közlemény.²⁶ Ennek a szűk szakirodalmi recepciónak az oka nyilvánvalóan a forrás fennmaradásának mozaikosságában keresendő, valamint abban, hogy a felmérés befejezése majdnem József halálával esett egybe, s a zűrzavaros körülmények miatt a keletkezett statisztikai forrás részletes feldolgozására, esetleg a 19. század modern statisztikai anyagaihoz hasonló publikálására nem kerülhetett sor.

A 20. században a történeti statisztika fedezte fel elsőként a forrás jelentőségét, ekkor született többek között Dávid Zoltán forrástanulmánya, melyben részletesen írt jellemzőiről, s kísérletet tett a fennmaradt anyag feltérképezésére is.²⁷ Dávid listáján 259 olyan település szerepel, amelyekhez kapcsolódóan felmérési anyag maradt fenn. A statisztikus által felsorolt települések adatainak zöme a Helytartótanács levéltárában található három kötetből származik. A három kötet, kisebb eltérésekkel, Heves és Külső-Szolnok vármegyének a Tisza vonalától a Mátra lábáig terjedő részét fedi le. Ezen az összefüggő területen 108 település adatai maradtak fenn. Meg kell még említeni Győr, Moson és Sopron vármegyét, ahol szintén egy tömbben maradt fenn 64 helység anyaga.²⁸

Dávid 1960-ban publikált listáját 24 településsel sikerült kiegészítenem, saját kutatási területem, a Nagykunság tágabb környezetére vonatkozóan. Az általam feltárt forráscsoport 24 települése közül 23 a Jászkun Kerületekhez tartozott, így megállapítható, hogy a kerület összes településéről rendelkezünk iratanyaggal. Az iratok az MNL Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárában találhatóak.²⁹ A 24.

többségéhez hasonlóan – nyomtatott formátumúak voltak. Amennyiben az 1784–1787-es népszámlálás településszámát (492 mezőváros és szabad királyi város, valamint 10447 község és puszta) besorozzuk átlag 5, illetve puszták és községek esetén 1 fassió könyvvel, úgy országos szinten kb. 12.000 kötetről beszélünk, minimum 1.800.000 oldal terjedelemben, csak a fassió könyveket számolva!

²² Ld. pl: Dávid 1978., Imrédy-Molnár 1940., Kruzsliz 1987., Bagi 2014.

²³ Kaposi 2010. 103.

²⁴ Ld. például: Katus 2012: 87.

²⁵ Benda 1981. 373–374.

²⁶ Catastrum (ld. felhasznált szakirodalom)

²⁷ Dávid 1960.

²⁸ Dávid 1968.

²⁹ MNL JNSZL IV. 2. 76.

település Eger, melyről az összes ún. fassiók könyv fennmaradt, ezek a kötetek az MNL Heves Megyei Levéltárában találhatóak.³⁰ Az iratok valószínűleg azért nem kaptak különösebb figyelmet eddig, mivel a legkülönfélébb levéltári egységekből kerülnek elő, az adatgyűjtés tehát viszonylag nehézkes. Kunszentmárton felmérési ívei a települési levéltár fondjában voltak megtalálhatóak, „Conscriptio II. József féle” címmel,³¹ Eger felmérési könyvei pedig „Eger Város Kamarási Iratai” között feküdt, „II. József-féle kataszteri felmérés jegyzőkönyvei” címmel. Valószínűsíthető, hogy további forrásfeltáró munkával számos település esetében kerülhetnek még elő iratok³², egy országrész, vagy nagyobb régió egészének lefedése viszont valószínűtlen. Érthető tehát, hogy a felmérés a József-féle katonai felméréshez és népszámláláshoz képest kevés figyelmet kapott. A forrás „újrafelfedezésére” a mikrotörténeti kutatások számának növekedése okot adhatna, hiszen egy a mélyfúrások során jól felhasználható, a 18. század viszonylatában páratlan értékű iratanyagról van szó.

A felmérés körülményei, a keletkezett irattípusok

A kataszteri felmérésről szóló császári parancs 1786. február 10-én kelt³³, a rendeletet Karcagon, a Nagykunság központi településén, 1786. májusában hirdették ki, a tanácsi jegyzőkönyv május 9-re datálja a helyi végrehajtók megválasztását.³⁴ Ha feltételezzük, hogy a felmérés nem sokkal ezután megkezdődött, akkor a rendelet kiadásától a felmérések megkezdéséig mindössze három hónap telt el, ami egyrészt a józsefiánus kormányzati rendszer viszonylag hatékony működésére, másrészt a befejezett katonai felmérés apparátusának átcsoportosítására vezethető vissza. Mindezek ellenére a munkálat több mint három évet vett igénybe, Karcag város települési összesítőjét például csak 1789 augusztusában küldték fel a Jászkun Kerületek székhelyére, Jászberénybe.³⁵ A munka a későbbi kataszteri felméréshez viszonyítva még így is rövid ideig tartott, ugyanakkor minőségét, illetve részletességét tekintve jóval el is törpül attól.

A felmérés lebonyolítására létrehozott szervezet felépítését pontosan ismerjük. A Magyarországon kialakított tíz adminisztratív kerület mindegyikében felállításra került egy-egy „főkomisszió”, megyei szinten pedig egy-egy „alkomisszió”. A munkálatokat, a

³⁰ MNL HML V. 4. a. 247–252.

³¹ MNL JNSZL V. 1900. 212–218.

³² Az eddig megjelent tanulmányok – elsősorban Dávid Zoltán munkái – főként a Dunántúlra koncentráltak (ld. például: Dávid 1970: Az első kataszteri felmérés végrehajtása Veszprém megyében), holott az ország tiszántúli, észak-magyarországi régióiban is maradt fenn nem elhanyagolható mennyiségű forrásanyag: Ld. pl: BAZML IV. 507. A II. József-kori Borsod Megyei Földmérési Albizottság iratai (1786–1789).

³³ Dávid 1960. 35.

³⁴ MNL JNSZL V. 100. 6.

³⁵ MNL JNSZL IV. 2. 76.

főkommissziók felügyelete mellett közvetlenül az alkommisziók irányították. A helyszíni felméréseket a helyi lakosság által választott hattagú bizottság bonyolította le. Urbéres településeken a bizottság kötelező tagja volt a nemes földbirtokos képviselője, illetve intézője. Amennyiben valami gátolta a bizottság helyi személyekből történő felállítását (hiányzó kompetenciák, a birtokosok közötti viták, vagy épp a felmérés tudatos akadályoztatása), az alkommiszió független felmérő tiszteket küldött ki a településre, ott pedig, ahol a választott bizottság képességeit meghaladó, bonyolult területmérési feladatokkal találta szembe magát, megyei mérnökök segítségét vették igénybe. A munkálatokat az alkommiszió által kiküldött biztosok felügyelték, a főkommissziók pedig szűrőpróbaszerű ellenőrzéseket végeztek.³⁶ Noha a felmérés utasítása szerint az egyszerűbb méréseket a lakosok maguk végezték el, az általam részletesen vizsgált településeken többségben voltak a mérnökök által tett bejegyzések.³⁷

A felmérés menetéről – a kor egyéb összeírásának többségétől eltérően – pontos ismereteink vannak, a német, magyar és latin nyelven megjelent több mint 90 oldalas utasításnak köszönhetően.³⁸ A szakirodalomban előforduló megállapítás, miszerint a felmérési utasítás eredeti példányai megsemmisültek, s az csak másolatban maradt fenn³⁹ téves, mivel az MNL Országos Levéltárban, az Ányos-család levéltárában⁴⁰ megtalálható egy eredeti, magyar nyelvű példány.

Az utasítás első része a rendeletet ismerteti, részletezve a munka céljait, azaz: hogy *„minden adózó jobbágy csak ereje, s tehetségéhez képest viselje a közönséges terheket, és a közjóra szánt esztendei ország adója illendő egyenlőséggel osztassék fel közöttük. (...) valamint, hogy pedig meghatározassék, mit lehessen erre nézve a nemességtől méltán, s törvényes igazsággal meg kívánni...”*⁴¹ A rendelet szerint a felmérésbe minden *„termő fundusok”* és *„valóságos birtokok”* feljegyeztetnek, s azok jövedelme is a *„jószág urának tulajdon bevállása szerint”*. A felmérésből tehát elvileg egyetlen birtoktest sem maradhatott ki, legyen az bármely nemes vagy nem nemes személy használatában.

A felmérési utasítás második *„Instructio”* című fejezete a mérésekre vonatkozó előírásokat tartalmazza. Részletesen írja le az egyes helységek felmérésének menetét az előkészületektől – pl. települések határvonalának tisztázása a mérések megkezdése előtt – a dombos felszínen fekvő parcellák felméréséig, s a birtokok termésének rögzítéséig.⁴² Noha az utasítás sok tekintetben részletes, a különböző földművelési rendszerekkel – parlagoltatás, nyilas művelés stb. – kapcsolatos minden speciális helyzetre nem adhatott egyértelmű iránymutatást. Az egyes paragrafusok magyarázata és helyi adaptációja a területileg illetékes alkommisziók feladata volt.⁴³

³⁶ Dávid 1970. 71.

³⁷ MNL JNSZL V. 1900. 212-217.

³⁸ A magyar nyelvű utasítás fennmaradt példányát lásd: MNL OL P. 6. 1. 21.

³⁹ Szent-Iványi 1951. 133.

⁴⁰ MNL OL P. 6. 1. 21.

⁴¹ MNL OL P. 6. 1. 21. 2.

⁴² MNL OL P. 6. 1. 21. 8–89.

⁴³ Ld. Dávid 1970. 71–80.

Az uralkodó a korabeli adóösszeírásoknál szokásos eskütételek mellett konkrét szankciókat is kilátásba helyezett, emellett elengedte az előző összeírások során tett csalások büntetését, illetve büntetlenséget ígért, amennyiben ezek a kataszteri felmérés során derülnének ki.⁴⁴ Ilyen helyzet főként a termés mennyiségek megállapításánál állhatott elő, mivel ebben az esetben a korábbi évek összeírásainak adatait is figyelembe vették. A termésmennyiséget tíz év átlagtermése alapján jegyezték fel, hogy kiküszöböljék az éves termésingadozás torzító hatását.⁴⁵ Ez a módszer jelentősen növeli az adatok utókori felhasználhatóságát.

A család esetén kilátásba helyezett büntetés meglehetősen szigorú volt: ha nemes titkolt el birtokot, neki a birtok árával megegyező összeget kellett a bejelentő számára kifizetnie, vagy magát a letagadott birtokot átadnia, míg a jobbágy által letagadott birtok elkoboztatott, az ő esetükben pénzbeli megváltásra nem is adtak lehetőséget.⁴⁶ Arra vonatkozóan, hogy hány esetben alkalmazták a büntetést, sajnos az általam feldolgozott iratokban nem találtam adatot. A felmérés ellenőrzésének menete azonban ismert. Az alkommiszió által delegált ún. contollaria bizottság minden településen elvégezte ezt, melynek során elkészítették az ún. „ellen vigyázó Protocollumokat”, amelyek az ellenőrzés során szükségesnek vélt módosításokat parcellánként tartalmazzák.⁴⁷

A felméréshez kapcsolódó előírásokból jól kirajzolódik az uralkodó fiziokratizmusa. Az 1786-os utasítás szerint, ha egy terület nem a terméketlenségéből adódóan maradt parlagon, akkor azt a mellette lévő, hasonló tulajdonságú és művelés alatt álló földekhez kell hasonlítani, mind a művelési ágat, mind a termésmennyiséget illetően. A halastavakat és vizes területeket termés szempontjából a szántókhoz kellett hasonlítani, hiszen ha azokat leeresztenék, szántóknak is használhatóak lennének. A császár agrotechnikai nézeteinek legextrémebb kifejeződése a 32. §-ban található, mely szerint a legeltető mezőket a legalábbvaló kaszáló rétekekkel kell hasonlítani, mivel jó volna, ha később azokat is szántás alá vetnék.⁴⁸ Az utasításból kirajzolódó radikális „szemtermelés-centrikusság” azonban nem egyértelműen jellemző a felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikájára, gondoljunk például a Mária Terézia és II. József-féle ló- és juhtenyésztés fejlesztésére irányuló törekvésekre. Johann Wiegand – 18. századi osztrák mezőgazdasági szakember – például az istállózó állattartást s a takarmánynövények termesztését csak ott javasolta, ahol termőföld szűkösen állt rendelkezésre. Azon vidékek termelési rendszerének ilyen irányú megreformálását, ahol az extenzív növekedésre lehetőség volt, nem tartotta szükségesnek.⁴⁹

Az eredeti utasításban foglaltak olyan torzítást is eredményezhetnek, amelyek kétségbe vonnák a kataszteri felmérés forrásértékét, hiszen konzekvens alkalmazásuk esetén nem a tényleges, hanem a lehetséges legnagyobb szántókiterjedést és

⁴⁴ MNL OL P. 6. 1. 21. 5.

⁴⁵ Dávid 1968. 100–101.

⁴⁶ MNL OL P. 6. 1. 21. 6.

⁴⁷ Ld. pl. MNL OL P Orczy. 530. 79.

⁴⁸ MNL OL P. 6. 1. 21. 6. 19–21.

⁴⁹ Barta 1976. 278.

termésmennyiséget jegyezték volna fel. A kutatók nagy szerencséjére azonban az utasítás ezen pontjait már 1786 végén módosították, s ennek értelmében a tényleges, vagyis az aktuális 1786–87-es állapotokat kellett feljegyezni.⁵⁰ A vegyes művelés, vagy a nyomásrendszer azonban még ezután is okoz némi anomáliát, erre a későbbiekben még visszatérek.

A felmérés során keletkezett iratanyag

A felmérés során 11 féle irattípus keletkezett, ezek sorban a következők: a községi bevallási könyvek (fassiós könyv, Liber Fassionalis), a fassiók vagy kijelentések „summás foglalattjai” (Communitas summarium, Fassions summarium), az individuális árkusok (Filerae individuales, Tabella individuales), individuális árkusok summáinak extractusa (Summarium individuales, Tabella individuales), controllariakönyv, vetési tabella, az átszámított vetések tabellája, dohánybevallási tabella, erdők bevallási tabellája, a halászat haszonvételének tabellája, valamint a községi felmérési bizottságok előmunkálati iratai.⁵¹ Ezek minden település esetében elkészültek, kivételt képeznek a segédiratok (dohánybevallási tabella stb.) amelyek csak akkor, ha a település esetében relevánsak voltak. Az iratok nyelve – a helyi felmérési bizottságok munkájának megkönnyítése érdekében – igazodott a helyi lakosok által használt nyelvhez.

A felsorolt irattípusok mindegyikét itt most nem kívánom bemutatni, csupán a legfontosabbakról fogok szólni. Az iratok közül kiemelkednek az egyes birtokokat sorra vevő, azokat kataszteri szám szerint rögzítő ún. fassiós könyvek. Ezek a legnagyobb forrásértékkel bíró iratok, hiszen az adatokat az egyes parcellákra lebontva tartalmazzák (telek nagysága, termés, jövedelem), valamint az adott terület leírását is megadják, s feljegyzésre kerültek a termőképességet rontó tényezők is („székes” vagy vizes terület stb.). A felmérés megkezdésekor a települések határát több ún. szakasztásra⁵² osztották, az általam részletesebben vizsgált Kunszentmártonban például nyolc ilyen jelöltek ki. Egy-egy szakasztaéhoz, nagyobb települések esetében, önálló fassiós könyv készült. A kötetek elején megadták a szakasztás határait, s megjelölték annak tartalmát (szántó, kaszáló, legelő stb.). A határokat a négy égtáj felől különböző tereppontok megadásával adták meg (halmok, „akasztófa”, különböző erők, folyók partja stb.).

A fassiós könyvekhez kapcsolódik a kijelentések „summás foglalattya”, amely a település összes művelt területének nagyságát, a háromévi és az éves termést, valamint a termés pénzben kifejezett értékét összegezi. Sajnos ezekből a birtokstruktúrára nem tudunk következtetni, ami a fassiós könyvek hiánya esetén problémát okoz. Az

⁵⁰ Dávid 1970. 78.

⁵¹ Dávid 1960. 41–45.

⁵² A szakasztások kijelölése többnyire praktikus szempontok alapján történt, egy-egy dűlő például egy önálló szakasztást képezett.

irattípus felhasználását korlátozó tényező lehet az ún. hasonlítások alkalmazása is. Ennek lényege az volt, hogy a fő kategóriáktól (búza, rozs, széna, sarjű, fa stb.) eltérő termést adó területek hozamát a piaci árak figyelembevételével a fő kategóriákhoz hasonlították, s az összesítésekben így jelennek meg. Kunszentmárton esetében például a kukoricát árpával hasonlították, mivel „egyen árban vagyón”, így a kukorica mérőjét 1-1 arányban az árpa oszlopába jegyezték be.⁵³ Kizárólag a települési összesítőkből a hasonlítások pontos mikéntje nem állapítható meg, mindössze a hasonlítás ténye látható abból, hogy az adott termést a „valóságos” vagy a „hasonlított” oszlopba írták be. Kunhegyes települési összesítőjében például a vetésmennyiségeket tárgyaló résznél 810 pozsonyi mérő árpa van feltüntetve hasonlítottként⁵⁴, azt azonban ma már nem tudjuk megállapítani, hogy ez pontosan milyen termést, s abból milyen mennyiséget jelölt. Sejtteni lehet csupán, hogy kukorica lehetett. A hasonlítás rendszerét a felmérés lebonyolításának, illetve az adatok feldolgozásának megkönnyítése érdekében alkalmazták, a forrást vizsgáló történészek számára azonban, – amennyiben nem maradtak fent a hasonlítás feloldására lehetőseget nyújtó fassiók könyvek – problémát okozhat.

Ezen Köfségben lévő Gabona vetésnek száma.

Urasági								Pozsonyi jobbágyági							
Búza		Rozs		Árpa		Zab		Búza		Rozs		Árpa		Zab	
Valóságos	Hasonlított	Valóságos	Hasonlított	Valóságos	Hasonlított	Valóságos	Hasonlított	Valóságos	Hasonlított	Valóságos	Hasonlított	Valóságos	Hasonlított	Valóságos	Hasonlított
<i>Pozsonyi Méré.</i>															
2 ¹⁰	—	2 ³¹	—	140 ³	14 ²	151 ¹⁰	—	206 ²	—	840 ²	—	2000 ²	810 ²	27 ¹⁰	—
2 ¹⁰		2 ³¹		169 ⁴		151 ¹⁰		206 ²		840 ²		2877 ³		27 ¹⁰	

Kunhegyes települési összesítőjének vetésmennyiségekre vonatkozó részlete⁵⁵

A harmadik kiemelendő forrástípus az ún. individuális árkusok, melyek személyenként adják meg a birt terület nagyságát, annak termését – a leírás rovatban azt is feltüntetve, ha nem a fő kategóriák egyike –, sőt a parcella nem számszerűsíthető jellemzőit is (vízállásos, szikes stb.). Sajnos ilyen irat az általam vizsgált nagykun települések közül csak Kunszentmárton esetében maradt fenn⁵⁶, holott ez a forrástípus nyújtja a legkézenfekvőbb lehetőséget a birtokszerkezet vizsgálatára, ami a Nagykunság esetében fontos adalék lehet például a redemptus-irredemptus feszültségek elemzéséhez.

⁵³ MNL JNSZL V. 1900. 213. 189.

⁵⁴ MNL JNSZL IV. 2. 76.

⁵⁵ MNL JNSZL IV. 2. 76.

⁵⁶ MNL JNSZL V. 1900. 212–218.

A többi irattípus – vetési tabellák, erdők bevallási tabellája, dohánybevallási tabella és a halászat hasznvételi tabellája – olyan felmérési segédanyag volt, melyek fennmaradása még a felmérés gerincét képező fassiók könyveknél is esetlegesebb. Ilyen iratanyaggal csupán Kunszentmárton 18. századi vegyes gazdasági iratai között találkoztam, s mivel azok teljesen el voltak szakítva a fassiók könyvektől, datálás híján csak az adatok összehasonlításából, valamint a hitelesítő személy nevéből derült ki számomra, hogy a termésmennyiségek számításához szükséges vetési tabellákról volt szó.⁵⁷

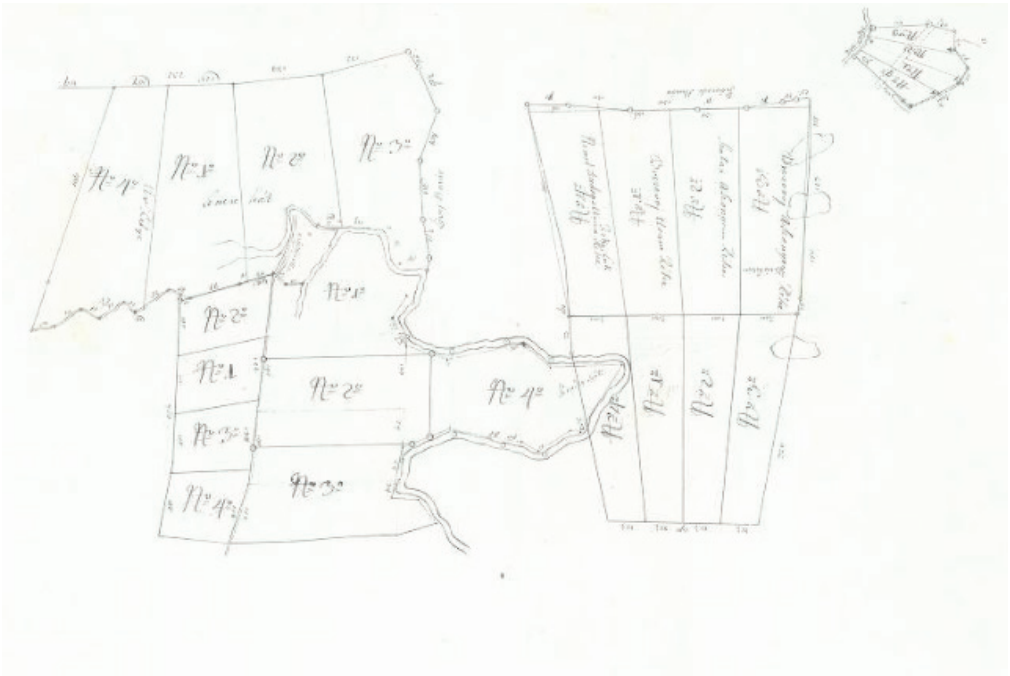
A felmérési utasítás nem is említi részletesen a segédiratokat, készítésüket nem írja elő, formátumukat sem köti meg. Az utasítás csak a fassiók könyveket, a summás foglalatokat és az erdők tabelláját mutatta be, utóbbi szerepeltetése jól tükrözi az állam részéről egyre intenzívebben jelentkező erdővédelmi politikát.

Itt kell megjegyeznünk azonban, hogy az eredeti, 1786-os utasításban közölt minták és a levéltárban található kitöltött iratok formailag eltéréseket mutatnak.⁵⁸ Ami arra utal, hogy a felmérési szervek – az alkommisziók és főkommisziók, valamint a helyi felmérési bizottságok kooperációjának köszönhetően – folyamatosan reflektáltak a helyben tapasztalt problémákra, s pontosították, vagy némely esetben felül is írták az elsődleges utasítást. Ez a 18. század egyéb összeírásaira jelenlegi tudomásunk szerint kevésbé volt jellemző, ezeknél inkább azt tapasztaljuk, hogy az összeírási sablonba „kényszerítették” az adatokat.

Végezetül szeretnék szólni a felmérési térképekről, melyek az eddig megjelent forrástanulmányokban nem kaptak különösebb figyelmet. Az első kataszteri felmérés főként abban különbözik a 19. századi közepén meginduló rendszeres kataszteri munkálatoktól, hogy itt az adatok térbeli megjelenítése – kataszteri térkép készítése – nem volt előírva, így ez nem is minden esetben történt meg. Ez valószínűleg azzal hozható összefüggésbe, hogy a József-kori felmérés céljai között még nem szerepelt a tulajdonjog biztosítása, dokumentálása, hiszen még jóval a modern polgári földbirtokjog kialakulása előtt végezték azt. Ennek megfelelően a maihoz hasonló kataszteri térkép – amely nagy méretarányban, tehát pontosan jeleníti meg és rögzíti az egyes gazdák birtokait – nem maradt ránk. Az a néhány térkép, amely a mérnöki munka során készült, és esetlegesen fennmaradt, jellemzőit tekintve össze sem hasonlítható a 19. századi kataszteri térképekkel. Ezek a térképek a szakasztások kijelölését, vagy a nagyméretű és szabálytalan alakú parcellák kimérésének segítségét szolgálták.

⁵⁷ MNL JNSZL V. 1900. 792.

⁵⁸ MNL OL P. 6. 1. 21

Az első kataszteri felmérés Farmos (Borsod m.) településéhez kapcsolódó felmérési térképének részlete⁵⁹

Mivel az általam részletesen vizsgált Nagykunság területéről nem maradt fent ilyen térkép, kísérletet tettem a szakasztások rekonstrukciójára a fassiós könyvek elején található határleírások alapján. A határok kijelölésénél használt tereppontok azonban többnyire nem időtállóak (pl.: egy tanya vagy egy ér partja) így az adott területről készült későbbi térképek felhasználása szóba sem jöhetett. Kézenfekvő azonban az első katonai felmérés térképlapjainak felhasználása, melyek néhány évvel a kataszteri felmérés előtt készültek. Ez a kísérlet azonban nem járt sikerrel, mivel a katonai felmérés térképlapjainak részletessége nem tette lehetővé az apróbb pontok (például egy „serház”, vagy egy út melletti fasor) azonosítását. Így a szakasztások nagy pontosságú rekonstrukciója nem oldható meg, legfeljebb áttekintő jellegű ábrázolást tudunk alkotni.⁶⁰

⁵⁹ MNL HML XV. 1.a. 23.

⁶⁰ Ilyen rekonstrukciót ld. pl.: Dávid 1970. 74.

A 18–19. századi adózással kapcsolatos összeírások felhasználásának korlátai

A fentiek után szeretnék rátérni, miért is különös jelentőségű az első kataszteri felmérés fennmaradt forrásanyaga. Mint azt korábban említettem, a kutatók a gazdálkodás területén lezajló folyamatok rekonstruálásához igyekeznek minél több statisztikai adatforrást összegyűjteni. Alapvető cél ezen kutatások során, hogy a vizsgált kategóriára (pl.: szántóterület vagy állatállomány etc.) vonatkozó adatok minél sűrűbb időpontokban fedjék le a vizsgált időszakot, hiszen a változás és a stabilitás idősorai így állnak elő. Az adózáshoz kapcsolódó összeírások viszonylag nagy bőségben állnak rendelkezésre a levéltárakban, igaz ugyan, hogy a fennmaradt anyagok időbeli eloszlása sokszor korántsem ideális. A kvantitatív adatok feldolgozása első ránézésre egyszerűnek tűnhet, azonban erős forráskritikát kell alkalmaznunk. Az összeírások egyrészt nem tartalmazzák az adómentességet élvezők vagyonát, másrészt meghatározott adóalapokat írnak össze, amely erősen félrevezető lehet a gazdálkodás mérlegének felállításakor.⁶¹ Adataik felhasználása esetén tehát szükséges lenne az egyes összeírásokhoz kapcsolódó utasítások felkutatása, illetve a felmérés menetének minél pontosabb megismerése, hiszen ezekből derül ki, hogy pontosan mely tételek, vagy mely adómentes személyek maradtak ki az összeírásból. Azon javak mennyiségére azonban, melyek nem képezték az összeírás tárgyát, nyilvánvalóan így sem tudunk megalapozottan következtetni.

Komoly problémát jelent az is, hogy a 18. századi felmérési íveken általában nem a művelt földterület tényleges méretét, hanem az elvetett mag mennyiségét jegyezték fel. Csak néhány szerencsés esetben van információnk arról, hogy egy tájegységben adott terület nagyságon átlagosan mennyi magot vetettek el. A 18. századi, ilyen jellegű adattípusokat igen nehéz a 19. század közepe utánról származó metrikus rendszerű kataszteri és egyéb adatokkal egybevetni. Még a ránézésre egyszerűnek tűnő holdhektár átszámítás is problémát okozhat, hiszen ismernünk kell, hány öllel vett holdról van szó, valamint hogy a felvett ölek metrikus mértékrendszerben pontosan hány négyzetmétert tesznek ki.⁶² Bogdán István történeti mértékegységekre vonatkozó munkája – amelyhez az ilyen jellegű átszámítások során először fordulhatunk – többnyire intervallumokat ad meg, melyek bizonyos esetekben rendkívül tágak. Ennek oka az egyes mértékek nagyságának idő- és térbeli változása. Különös előnye azonban a Bogdán-féle forrásgyűjteménynek, hogy az egyes mértékegységeket

⁶¹ Kimaradnak például a környezettörténeti vizsgálatok szempontjából igen jelentős ártéri haszonvételek (halászat, csikászat, nádvas, vadon nőtt termények gyűjtése stb.). Láttuk ugyan, hogy a kataszteri felmérés során, a hasonlítási rendszernek köszönhetően, az összesítőkből szintén hiányoznak az ilyen jellegű haszonvételek, kis szerencséivel azonban a fassiók könyvek vagy individuális árkusok lehetőséget adnak ezek termelési mennyiségének, sőt piaci értékének megállapítására.

⁶² A Magyarországon alkalmazott négyszögölek nagysága például (bánya, bécsi, királyi, mérnöki, pozsonyi stb.) 3,596–9,772 m² között alakul, melyek közül a bécsi négyszögöl mérete viszonylag állandó, az 1871-es törvény szerint 3,596652 m². Bogdán 1990. 407–408.

területi bontásban tartalmazza, így optimális esetben az általunk vizsgált területen alkalmazott területmérték pontosabb átszámítását kaphatjuk meg. Az átváltásokat illetően rendkívül körültekintőnek kell lennünk, hiszen egy több ezer hektáros nagy határú alföldi településnél már komoly torzítást okozhat a nem megfelelő átszámítási módszer. Emellett előfordulhat az is, hogy az összeírásban szereplő, területnagyságra vonatkozó adatok nem konkrét mérésen, csupán becslésen alapulnak. A becslés gyakori alkalmazására Bogdán is felhívta a figyelmet.⁶³

Az általam vizsgált nagykun településekkel kapcsolatban nagyszámú összeírás maradt fenn. A felhasználásuk problematikájának érzékelhetőbbé tétele érdekében röviden be kell mutatni ezeket a szántóföldekre, illetve a gabonatermesztés volumenére koncentrálva.

A szántóföldi növénytermesztésre vonatkozó adatok megjelenése a 18–19. század helyi és országos összeírásaiban a Jászkun Kerületben	
1699	A Jászkun Kerület Pentz-féle összeírása
Őszi és tavaszi búzavetés kilában	
árpa-, zab-, köles-, tavaszi hüvelyes- és kétszeres vetés kilában	
1710	A Jászkun Kerület összeírása
búza-, árpa-, köles- és zabvetés kilában	
1713	A Jászkun Kerület összeírása
ua.	
1715	Országos összeírás
gabonavetés köbölben	
1721	Jászkun Kerületek dicális összeírása
60 kila búza alá való szántóföld	
80 kila árpa, zab, köles alá való szántóföld	
1743	<i>Hármas Kerületek összeírása</i>
<i>nincs termelésterületre vonatkozó adat</i>	
1760	Hármas Kerület összeírása
„ház osztálya”	
1766	Hármas Kerület összeírása
„ház osztálya”	
1780-as évek¹	Conscriptio Facultatum (helyi összeírások a településeken)
ház osztálya és szántóterület jugerumban	
1786–1789	Első kataszteri felmérés
szántóföldek holdban, termésmennyiségek pozsonyi mérőben	

⁶³ Bogdán 1990. 63.

1828	Országos összeírás
a megtermelt gabona mennyisége pozsonyi mérőben, az adózó haszna mérőnként forintban és krajcárban, egy elvetett mérő utáni termés	
1848	Országos összeírás
szántóföldek holdban	

¹ Az országos adók helyi kivetésére szolgáló összeírások a települési levéltárakban maradtak fenn. Formájuk az adókiivetés gyakorlata, valamint az adóalapok szerint változó. Az 1780-as évektől már egységes kategóriákat tartalmaznak, szerkesztésük is hasonló.

Az adókiivetés gyakorlatának folyamatos módosulása olykor az egymást követő összeírások összehasonlítását is nehezéssé teszi. Az 1699-es Pentz-féle összeírás a Nagykunságban külön kategóriaként tartalmazza kilában az árpa, a zab, a köles, a tavaszi hüvelyes és a kétszeres vetés mennyiségét, az 1710-es következő összeírás során azonban csak a búza-, az árpa- és a zabvetést jegyezték fel.⁶⁴ Az 1766-os országos összeírás során a gabonatermesre vonatkozó közvetlen adatot nem is szerepeltettek⁶⁵, az 1828-as összeírás pedig ismét az elvetett mag mennyiségét s annak termését adta meg pozsonyi mérőben.⁶⁶ Az 1847/48. évi összeírás az első a József-féle kataszteri felmérés óta, amely holdakban adta meg az adózók által bírt vetésterületet, a réteket és szőlőket azonban a metrikus területi mértékegységekre nehezebben visszafejthető kaszásban és kapásban jegyezték fel.⁶⁷ Az 1700-tól 1850-ig terjedő időszak összeírásai egy-két kivételtől eltekintve tehát a gabonavetés mennyiségét adták meg, s ennek során különböző mértékegységeket alkalmaztak, csak a 18. század végétől kezdett állandósulni a pozsonyi mérő. Az elvetett mag mennyiségéből azonban nem derül ki a ténylegesen művelt terület nagyság, s így a termésátlagok alakulását – az intenzív mezőgazdasági fejlődést – sem tudjuk pontosan nyomon követni. Csak szerencsésebb esetben lelhetünk olyan forrásra, amelyből kiderül, átlagosan mennyi mag vetése volt szokásban egy holdon. Ekkor is érdemes azonban figyelembe vennünk, hogy az „átlagolt” adatok alkalmazása egy mikrotörténeti kutatásban, tekintettel az adatok nagy szórására, komoly veszélyeket hordoz. Bogdán fel is hívja a figyelmet az ilyen jellegű átszámítások veszélyeire.⁶⁸

A Nagykunságban a föld a redempcióra hivatkozva sokáig legfeljebb közvetetten képezett adóalapot. A gazdák az egyes időszakokban a házaik után adóztak, melyeket a családfő által birtokolt földmennyiség alapján soroltak osztályokba. Bánkiné Molnár Erzsébet szerint az első osztályhoz a 60 holdon felüli, a másodikhoz a 40–60, a harmadikhoz pedig a 40 hold alatti birtokkal rendelkező gazdák tartoztak.⁶⁹

⁶⁴ Kiss 1979. 214–222.

⁶⁵ MNL JNSZL IV. 3. 5.

⁶⁶ Bottló 1957. 259–260.

⁶⁷ MNL JNSZL V-1700. 345.

⁶⁸ Bogdán 1990. 400.

⁶⁹ Bánkiné 2003. 21.

Ez alapján azonban sem az egyes gazdák birtokainak nagyságára, sem a települések teljes birtokállományára nem tudunk megalapozottan következtetni. Kunszentmárton levéltári anyagában fennmaradt egy az 1809. évi helyi összeírásra vonatkozó utasítás⁷⁰, mely szerint a házakat az 1745-ös önmegváltás során befizetett redempciós összeg alapján kellett osztályozni: így azokat 100 forintig harmad-, 100–200 forint összegig másod-, 200 forint felett pedig első osztályúnak minősítették. Tudnunk kell azonban, hogy az egy redempciós forintra jutó földbirtoknagyság minden kiváltságos település esetében más és más volt, hiszen az összes befizetett összegre osztották el a rendelkezésre álló területet. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy az 1745 után újonnan művelés alá vont földeket szintén a redempciós „kulcs” alapján osztották fel. Utólag tehát igen nagy nehézséget okoz annak megállapítása, hogy 1809-ben egy-egy településen pontosan mekkora föld jutott egy redempciós forintra. Az a környezet vagy gazdaságtörténész tehát, aki a szántóföldi növénytermesztés alakulását ilyen – egyébként jellemző – forrásokból akarja rekonstruálni, ingoványos területen jár.

Az antropogén tájatalakító tevékenység vizsgálata során ezen forrásadottságok ellenére három alapvető kérdésre kell minél pontosabb választ adnunk: A rendelkezésre álló teljes terület (településhatár) mekkora részét vonták művelés alá az adott időszakban, illetve rendelkezésre állt-e az extenzív terjeszkedéshez szükséges termőterület? Mekkora volt az egy főre eső területnagyság, illetve az adott közösség belső szükségleteit fedezte-e a rendelkezésre álló művelt terület? Az összes művelt területen belül milyen arányban vannak jelen az egyes művelési ágak (művelésszerkezet), s hogyan változott szerepük a vizsgált időszakban? Ahogyan a fentiekből látható, az 1848 előtti összeírások ezekre a kérdésekre sokszor bizonytalan választ adnak. Velük szemben azonban az első kataszteri felmérés területi adatai pontos méréseken alapulnak, ráadásul egyszerre tartalmazzák a művelt területnagyságot és a termésmennyiségeket. Ebből a forrásból már jól megválaszolhatóvá válnak az imént felsorolt kérdések, különösen igaz ez a megállapítás akkor, ha a kataszteri felmérést egybevetjük a katonai felmérés lapjaival, és az első népszámlálással. Mindez egy nagy biztosságú „referenciapontot” ad, amelyet az időben következő, 19. század közepétől rendelkezésre álló statisztikai forrásokkal vethetünk egybe. Az árvízmentesítések kutatása szempontjából jelentős 1800–1850 közötti időszak, valamint a reorganizáció 1700–1780 közötti korszaka azonban továbbra is csak a fenti forráskritikai problémákkal jelzett iratok segítségével vizsgálható. Ebből következik, hogy jelen tanulmányomban nem az adóösszeírások agrár- és környezettörténeti kutatásokban való elvetését javaslom, csupán azt, hogy azok adatait a mélyfúrások során a kataszteri felmérés adataival összevetve kezeljük, amennyiben ehhez rendelkezésre állnak iratok.

⁷⁰ MNL JNSZL V-1900. 792.

Néhány forráskritikai észrevétel az első kataszteri felméréssel kapcsolatban

A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltárban fellelt kataszteri iratok jó lehetőséget nyújtottak a kritikai vizsgálatokhoz. Már az adatok feldolgozásának kezdetén feltűnt, hogy a hat nagykun település közül Kunhegyes és Kunmadaras esetében az összes hasznosított terület (tehát a felmérésben feljegyzett szántó-, rét-, legelő-, szőlő- és erdőterület összege) az összes rendelkezésre álló terület (vagyis a teljes településhatár) közel 100%-át tette ki, Túrkeve esetében pedig meg is haladta azt. Először arra gyanakodtam, hogy az összesítőkhöz bekerültek a településhatáron kívüli bérelt puszták. Ennek azonban ellentmond a kataszteri utasítás, miszerint az árendált földet a tulajdonosnál kell összeírni⁷¹, valamint az is, hogy az összesítők lapszegélyén feltüntették a számításba vett, de nem a törzsterülethez tartozó pusztákat. A probléma feloldását a nyomásművelés problematikájának felismerése jelentette. Több településnél is megfigyelhető volt, hogy a szántóhoz és réthez beírt területnagyság az ún. „szállásfundusok”, tehát a tanyaföldek esetében pontosan megegyezett.⁷² Ekkor vált világossá, hogy azokat a földeket, melyeket egyik évben szántottak, más években pedig ugar formájában rétként vagy legelőként használtak, egyes esetekben mind a rét, mind pedig a szántó oszlopba beírták. Ez a kunszentmártoni fassiók könyvekben is megfigyelhető.⁷³ A probléma megoldása, hogy a települési összesítőkben nem az oszlopok utolsó sorában (somma) összesített területnagyságot, hanem a sorokat önállóan szükséges figyelembe venni. Az összesítők soronként „birtokkategóriákat” oszloponként pedig négy művelési ágat különböztetnek meg. A birtokkategóriák a valóságos szántóföldek, a szállásfundusok, a „tók”, a „pallag” földek, a valóságos rétek, a valóságos legelők, a kertek, a szőlők és az erdők. Az egyes birtokkategóriákhoz tartozó területet pedig a megfelelő művelési ág (szántóföld, rét, szőlő, erdő) oszlopába írták be. Az elsőre bonyolultnak tűnő rendszer magyarázatát az adja, hogy az egyes birtokkategóriák heterogén művelésű területeket is takarhattak. A szállásfundusok például magukban foglalhattak szántóföldet és rétet egyaránt, míg a legelőként használt terület egy részén lehetett időszakos szántó, vagy épp beleékelődhetett egy kisebb erdős rész is. Emellett a már bemutatott hasonlítási rendszer is indokolta ezt, hiszen csak négyféle haszonvételt vezettek be: a szemtermést (búza, rozs, árpa, zab), a szénatermést, a bortermést és a fát. Az összesítők értelmezését az nehezíti, hogy a „birtokkategóriák” és a művelési ágak átfedésben vannak (ld. pl.: „valóságos szántóföld” sor és szántóföld oszlop). A pontos értelmezéshez ismernünk kell az adott település művelési rendszerét. A Nagykunság esetében a „valóságos szántóföldek” sorban a „szántóföld” oszlopba beírt területnagyság a nyomáskényszer alatt álló, újraosztásos rendszerben művelt területet

⁷¹ Dávid 1960. 36.

⁷² MNL JNSZL IV. 2. 76.

⁷³ MNL JNSZL V. 1900. 212–218.

jelenti, míg a szállásfundusok vagy pallag földek sorban, a szántó és rét oszlopba beírt területnagyság alatt a szintén nyomásművelés alatt álló, de szabad használatú tőkeföldet kell értenünk. Ezek esetén azonban nem az összes terület felét írták be szántónak, a másik felét pedig rétnak (ahogyan az a kétnyomású rendszerből logikusan következne), hanem az egész területet beírták mindkét művelési ághoz. Ez okozza, hogy a művelési ágak területi summája néha valószerűtlenül nagy összterületnagyságot mutat. A szántó oszlop összesítése tehát egyfajta „potenciális” szántóterületként értelmezendő, amelynek csak az alkalmazott nyomáskényszernek megfelelő része volt ténylegesen bevetve.

Véggövetkeztetés

Összességében tehát az első kataszteri felmérésnek a kor összeírásaihoz képest kiemelkedő forrásértéke van, ami a felmérés körülményeinek utókori pontos ismeretéből, a munkálati előírások korszerűségéből, a felméréshez biztosított szakérteleméből (megyei mérnökök stb.), valamint a felmérési garanciákból (a komissziók ellenőrzéséből) fakad. Mindezek ellenére persze azon kutatóknak – például környezettörténészeknek –, akik a kataszteri felmérés vagy egyéb korabeli forrás felhasználásával folyamatokat igyekeznek feltérképezni, s az adatokból további következtetéseket szeretnének levonni, mindent el kell követniük annak érdekében, hogy a rendelkezésre álló adatokat helyesen értelmezzék. Az 1850 előtti források adatainak egyszerű átvétele kétséges teheti a különböző megállapítások helyállóságát.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

- A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. Első kötet. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. évi VIII. törvénycikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. 1897. Budapest.
- Albert Ferenc 1868: Heves és Külső-Szolnok vármegyék leírása. Eger.
- Andrásfalvy Bertalan 2009: A gazdálkodás következtében végbement földfelszínváltozások vizsgálata a Kárpát-Medencében. In: Andrásfalvy Bertalan (szerk.): Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. Budapest.
- Bagi 2014: Adatok a növénytermelés nagyságához a Jászkun Kerületben 1786–1848 között. In: Jászkunság. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Tudományos Egyesület Évkönyve. Szolnok. 36–53.

- Bánkiné Molnár Erzsébet 2003: A Jászkun Kerület gazdasági autonómiája. Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve 18. 9–29.
- Barta János (ifj.) 1976: A kelet-európai felvilágosult abszolutizmus agrotechnikai nézeteiről. Agrártörténeti Szemle. 3–4. sz. 273–298.
- Benda Gyula 1981: Fényes Elek forrásai. Agrártörténeti Szemle. 3–4. sz. 365–380.
- Bogdán István 1990: Magyarország hossz- és földmértékek 1601–1874. Budapest.
- Botár Imre – Károlyi Zsigmond 1971: A Tisza szabályozása. I. rész. 1846–1879. (Víz-ügyi Történeti Füzetek 3.) Budapest.
- Bottló Béla 1957: Az 1828. évi országos összeírás. In.: Kovacsovics József (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Budapest. 242–272.
- Catastrum. A kataszteri felmérések bibliográfiája 1850 előtt. <http://www.castrum.hu/index.php/en/bibliografia#1850> (2017.05.01)
- Császár Elemér 1908: Orczy Lőrinc és a Tisza-szabályozás. Századok. 1908. 1–2. (42.) 29–49., 97–105.
- Dávid Zoltán 1960: Magyarország első kataszteri felmérése, 1786–1789. Történeti Statisztikai Évkönyv 1. Budapest. 33–58.
- Dávid Zoltán 1968: Adatok a mezőgazdasági termelés nagyságáról 1786–1789. Történeti Statisztikai Évkönyv. 1965–66. Budapest. 99–142.
- Dávid Zoltán 1970: Az első kataszteri felmérés végrehajtása Veszprém megyében. A Veszprém megyei múzeumok közleményei 9. 71–83.
- Dávid Zoltán 1978: Adatok Jászkisér mezőgazdasági viszonyairól az első kataszteri felmérés alapján. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv. 1978. 19–72.
- Dóka Klára 1982: Gazdálkodás a Tisza árterein a XIX. század első felében. Agrártörténeti Szemle (24.) 277–303.
- Fényes Elek 1836: Magyar országnak 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geográfiai tekintetben. Pest.
- Frisnyák Zsuzsa 1987: A Tisza szabályozás kára. História. 1987/2. 13–14.
- Für Lajos 1970: Az állattenyésztés szerkezeti átalakulása a századfordulón. In: Balassa Iván (szerk.): A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1969–1970. Budapest. 267–283.
- Györfy István 1984: Nagykunsági krónika. Karcag. (reprint)
- Imrédy-Molnár László 1940: Az 1786. évi kataszteri felmérés Zalavármegyében. Közlemények. Századok. (74.) 242–243.
- Kaposi Zoltán 2010: Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Budapest – Pécs.

- Károlyi Zsigmond 1975: Szolnok és Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I. Az ősi ártéri gazdálkodás és a vízi munkálatok kezdetei (895–1846). Vízügyi Történeti Füzetek 8. Budapest.
- Katus László 2012: A modern Magyarország születése. Budapest.
- Kiss József 1979: A Jászkun Kerület parasztsága a Német Lovagrend földesúri hatósága idején (1702–1731). Budapest.
- Kruzslíc István 1987: Algyő bevallási könyve és Makó egyéni birtoklapjai a II. József-kori kataszteri felmérésből. Levéltári Szemle (37.) 44–50.
- Kósa László 1982: Ember és táj. In: Módy György – Balassa Iván – Újváry Zoltán (szerk.): Néprajzi tanulmányok Dankó Imre tiszteletére. Debrecen.
- Laczka Éva 2010. Agrárcenzusok 1895–2010 között – célok, módszertani megoldások, eredmények. Statisztikai Szemle. 88. évf. 2010. 603–622.
- Szent-Iványi 1951: II. József kataszteri földmérési utasítása. Geodézia és Kartográfia (3.) 129–137.
- R. Várkonyi Ágnes 2006: Történeti ökológia. In: Bertényi Iván (szerk.): A történelem segédtudományai. Budapest. 2006, 44–65.
- Rácz Lajos 1991: A tradicionális társadalom és a természeti környezet kapcsolatáról. Aetas. 6. évf. 3–4. sz. 1991. 180–194.
- Rózsa Sándor 2014: Az 18. századi árvízmentesítések előzményeinek vizsgálata Kunhegyes településen. (Tudományos diákköri dolgozat.) Eszterházy Károly Egyetem. Eger.
- Palugyay Imre 1851–1855: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. I–IV. Pest.
- Trócsányi András 2012: Kultúrgeográfia In: Tóth József (főszerk.): Világföldrajz. Budapest. 2012. 619–645.
- Palugyay Imre 1854: Jász-Kún Kerületek s Külső Szolnok vármegye leírása. Pest.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára (JNSZL)

- IV. 2. 76. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok; A Jászkun Kerület II. József-féle közigazgatási iratai; Községek terméskimutatása 1789.

IV. 3. 5. Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és törvényhatósági jogú városok; A Jászkun Kerület adószedőjének iratai; Conscriptio /személyi, vagyoni/ 1766

V. 100. 6. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek; Karcag Város Levéltára; Protocollum actorum senatoriolium oppidi cumanicalio Kardszag 1786–1789.

V-1700. 345. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek; Kunhegyes Város Levéltára; Javak összeírása 1847–1848.

V. 1900. 212–218. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek; Kunszentmárton Város Levéltára; Conscriptio II. József-féle. 1789.

V. 1900. 792. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek; Kunszentmárton Város Levéltára; Nyilvántartás vegyes 1770–1848.

MNL Heves Megyei Levéltára (HML)

V. 4. a. 247–252. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek; Eger Város Kamarási Hivatalának iratai; Adóösszeírások; Eger II. József-féle kataszteri felmérés jegyzőkönyvei Tomus I–VI. 1789.

XV. 1. a. 23. Térképek gyűjteménye. Egri Főkapitán Magánlevéltárának térképei. Farnos kataszteri térképe. 1787 körül.

MNL Országos Levéltár (OL)

P. 6. 1. 21. Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai; Ányos család; 1786 Évrendezett iratok, II József kataszteri utasításának magyar nyelvű példánya.

P Orczy. 530. 79. Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai; Orczy család; Conscriptio Josephiana, Tiszalók (sic!) 1788.

ELEK ANITA

Hatalomváltás Pozsonyban a városi színház példáján keresztül 1919–1922

Bevezetés

A jelen tanulmány egyetlen színtér, a városi színház évadbeosztásán keresztül kívánja vizsgálni az interetnikus viszonyokba történő hatalmi beavatkozást és az őslakos¹ politikai pártoknak az elemzett kérdéskör mentén megnyilvánuló megosztottságát, 1922-ig, Pozsony közigazgatásának végleges rendezéséig. Hangsúlyozni kell, hogy a tárgyalt időszakban nem kizárólag a felülről történő hatalmi beavatkozás miatt volt sikeres az állami hatóságok által is támogatott csehszlovák igények érvényesülése. A források tanúsága szerint ugyanis ehhez az őslakos pártok, vagyis a keresztényszocialista,² szociáldemokrata³ és zsidó párti⁴ véleménykülönbség⁵, az etnikai hovatartozást felülíró világnézeti megosztottság is hozzájárult. Ennek megfelelően tisztázandó lenne, hogy milyen szinteken születtek a város helyzetét befolyásoló érdemi döntések? Mennyiben

¹ Őslakos pártok az ún. őslakos, vagyis magyar, német, szlovák, zsidó népcsoportok érdekeit képviselő, a pozíciók őrzésére, jogvédelemre berendezkedő és autonómiaprogramokban gondolkodó politikai csoportok. Szarka 2005. 418.

² Az 1920-ban alakult Országos Keresztényszocialista Párt a csehszlovákiai magyar kisebbség egyik legerősebb ellenzéki pártjának számított, de a magyar mellett német és szlovák szekciókkal is rendelkezett. A párt tehát nem etnikai alapon szerveződött, hanem az ún. őslakoselvét vallva igyekezett szavazóbázisát más nemzetiségek irányába is kiterjeszteni. A német és a szlovák szekciók hatása a párt politikai irányvonalára azonban nem volt meghatározó. Lipták 1992. 150–158.

³ A pozsonyi szociáldemokraták a csehszlovák szociáldemokratáktól elkülönülve Szlovenszkói Német–Magyar Szociáldemokrata Párt néven indultak az 1920-as nemzetgyűlési választásokon. A magyar–német szociáldemokrácia együttműködése azonban nem volt hosszú életű, hiszen 1920 végén a párt szétesett, a szudétanémet szociáldemokráciával egyesülő Német Szociáldemokrata Pártra és a Csehszlovák Köztársaság Magyar Szociáldemokrata Munkaspártjára. Simon 2013. 50–52.

⁴ A zsidó párt létrejöttének körülményeiről és szavazótáborának alakulásáról nem rendelkezem részletes információkkal. Az 1920-as első nemzetgyűlési választásokon Egyesült Zsidó Párt néven vett részt és Pozsonyban a szavazatok 6,5%-át szerezte meg. Híradó, A képviselőtestület feloszlata, 1920.6.3. 4.

⁵ A Szlovák Néppárt 1920-ban mindössze egy hellyel rendelkezett a városi képviselőtestületben. Az pedig, hogy a vizsgált kérdéskör kapcsán miként foglalt állást a forrásokból ezidáig nem derült ki.

határozta meg a város sorsát a kormányhatalom és mennyiben a városi testületek? Hol húzódtak a képviselőtestületen belüli törésvonalak? Etnikai alapú volt-e a megosztottság?

Etnikai viszonyok és közigazgatás

Pozsonyról aligha lehetne azon alapvető etnikai változások vizsgálata nélkül beszélni, melyek a városban a vizsgált időszakban lezajlottak, hiszen a város a 20. század első felében, két fő hullámban alapvető etnikai változásokon ment keresztül. Az első hullámot az 1918 előtti magyarosítás és a vele járó magyarosodás jelentette, mely a javarészt németül beszélő Pressburgot a 19. század második felétől egyre inkább magyar jellegű Pozsonyra változtatta,⁶ majd a háborút követően a csehszlovákosítás nyomta rá bélyegét a város etnikai arculatára. Pozsony azonban a két világháború közötti időszakban, a fokozatosan módosuló etnikai arányok ellenére is mindvégig megtartotta multietnikus jellegét. Az 1919-es első csehszlovák összeírás a városban az enyhe, 36%-os német relatív többség mellett még viszonylag kiegyenlített etnikai viszonyokat talált.⁷ Az 1921-es népszámlálási adatokon viszont már egyértelműen megmutatkozott a német és a magyar arányok romlása és a csehszlovák részesedés 40%-ra való növekedése.⁸ Az utóbbi tendenciát a közigazgatási hivatalok Pozsonyban való összpontosulása mellett az itt elhelyezett 4,5 ezer, javarészt csehszlovák nemzetiségű helyőrség tovább erősítette.⁹

Az 1919. január 1-jei csehszlovák katonai bevonulást követően¹⁰ a város közigazgatásának fokozatos átvétele is megkezdődött. A közigazgatás átvétele azonban annak átszervezését is jelentette egyben, ami Pozsony törvényhatósági jogú státuszának megszüntetésével és a város önkormányzati jogának korlátozásával hamarosan kodifikálást is nyert. Az 1920-as, 210-es számú, Szlovákia politikai viszonyainak ideiglenes rendezéséről szóló törvény ugyanis a törvényhatósági joggal bíró városokat a rendezett tanácsú városok szintjére fokozta le, ami a gyakorlatban Pozsony megyei fennhatóságnak való alárendelését jelentette.¹¹ A részletes szabályozásra azonban majd csak az 1922-ben megjelenő, 243-as számú törvénnyel került sor, mely azon túl, hogy Pozsonyt az újjászervezett Pozsony nagymegye alá helyezte, a városi közigazgatás államosítását is véghez vitte. Az államosított közigazgatás élére a főjegyző került, ki

⁶ Engemann 2011. 11.

⁷ Az 1919-es első csehszlovák összeírás alapján Pozsony etnikai összetétele: 36% német, 33% csehszlovák, 29% magyar. Mindebből zsidó felekezetű 11,3%. Szarka 2005. 405.

⁸ Az 1921-es adatok a 40%-os csehszlovák arány mellett 29,2%-os német és 24%-os magyar részesedést mutatnak. A zsidó felekezetűek aránya a korábbihoz képest alig változott: 11,8%. Szarka 2005. 405.

⁹ Tišliar 2009. 64.

¹⁰ Hiradó. Pozsonyt megszállták az antant csapatai. 1919.1.2. 1.

¹¹ § 1. (4.): Města s právem municipálním prohlásila za města s regulovaným magistrátem. 1920/210. Zákon o prozatímní úpravě správy politické na Slovensku. Sbirka zákonů a nařízení státu československého. 1920.4.15. 503–504.

a kormányhatalom érdekeivel ellentétes városi határozatok felfüggesztésének jogával felruházva a város feletti kormányellenőrzést is teljessé tette.¹²

A törvényhatósági bizottság feloszlását követően az új községtanács kinevezésére Samuel Zoch, Pozsony megye és város zsupánjának döntése alapján 1919 januárjában került sor.¹³ Az ötven tagú testületbe,¹⁴ a feloszlott törvényhatósági bizottság tagállományával összevetve huszonkettő¹⁵ – a sajtó szerint huszonöt¹⁶ – került be, vagyis annak közel felét a város életében 1918 előtt is szerepet játszó képviselők alkották. A régi tagok java része olyan német származású képviselők közül került ki, akik a hatalomváltást megelőzően jellemzően már magyarosodtak. Ez a tendencia azonban nem általánosítható, ugyanis a források alapján némely esetben arra következtethetünk, hogy a képviselők egy része közelebb állhatott a német identitáshoz, mint a magyarhoz. Az utóbbi felvetés a magyar nyelvtudás hiányával, így a képviselőtestületi üléseken való német nyelvhasználattal, illetve a német nemzeti követelések hangoztatásával is alátámasztható.

Az országos választások helyi arányainak megfelelően, már a pártok által javasolt listák alapján 1920 júniusában kinevezett második képviselőtestületbe¹⁷ csak hat korábbi tag került be, vagyis tagállományát tekintve szinte teljesen lecserélődött.¹⁸ Az új testületbe ekkor már a köztársaság politikai életében a későbbiekben is szerepet játszó, ám magukat kizárólag országos szinten megmérettető politikai pártok kerülhettek be. A helyi politikai erők majd csak az 1923-as községi választásokon juthattak szerephez, a lokális sokszínűség ezzel egy időre háttérbe szorult. A testület pártösszetétele¹⁹ alapján

¹² 1922/243. Zákon o prozatímní úpravě zřízení obcí na Slovensku. Sbírnka zákonů a nařízení státu československého. 1922.8.23. 1043–1046. Slovenská politika, Zákon a novom obecnom sriadení. 1922.10.6. 1.

¹³ Híradó. Pozsony város új képviselőtestülete. 1919.01.30. 3. Filep 2010. 67.

¹⁴ Híradó. Három aktuális dolog. 1919.1.31. 1.

¹⁵ A 22 régi tag közül a német nyelvhasználat, illetve a német nemzeti követelések hangoztatása miatt német identitásúnak tekinthetők: Michael Dax (Dax Mihály), Hugo Dewald (Dewald Hugó), Alois Lanfrancioni (Lanfrancioni Alajos), Adalbert Stekelhuber (Stekelhuber Béla), Friedrich Duschinszky (Duschinszky Frigyes), Samuel Frühwirth (Frühwirth Samu). Magyarosodott: Fejér Miksa (Max Fejér), Stein Miksa (Max Stein) és valószínűsíthetően Ludwig János (Johann Ludwig), Sendlein János (Johann Sendlein), Tauscher Béla (Adalbert Tauscher), Ungár Lipót (Leopold Ungar), Grüneberg Károly (Carl Grüneberg) is – mivel a német sajtóban a magyar névhasználat a gyakoribb. (Pressburger Zeitung). Az alábbi képviselőkről nem rendelkezem információkkal, azzal kapcsolatban, hogy milyen mértékben magyarosodhattak: Carl Angermayer (Angermayer Károly), Bäumlér J. Andreas (Bäumlér J. András), Friedrich Guttmann (Guttmann Frigyes), Alois Langer (Langer Alajos), Ferdinand Lerchner (Lerchner Nándor), Carl Wowy (Wowy Károly), Adolf Wimmer (Wimmer Adolf). Kazacsay Árpád magyar volt, Tuma Károly származásáról ellenben ezidáig nem találtam információt.

¹⁶ Híradó. Három aktuális dolog. 1919.01.31. 1.

¹⁷ Híradó. Új városi és új megyei bizottság. 1920.06.24. 2.

¹⁸ A képviselőtestületbe hat korábbi tag került be: a keresztényszocialisták részéről Samuel Frühwirth (Frühwirth Samu), a magyar–német szociáldemokraták részéről Chrobasinszky János és Augustin Maszár (Maszár Ágost), a Szlovák nemzeti és gazdapárt részéről Gabriel Izák (Izák Gábor) és Samuel Slabeycius (Slabeycius Samu), a Szlovák Néppárt részéről Eduard Krajňák (Krajnyák Ede).

¹⁹ A képviselőtestület részletes összetétele: Keresztényszocialista párt és magyar–német blokk 14, Magyar–Német Szociáldemokrata Párt 13, Cseh–Szlovák Szociáldemokrata Párt 8, Szlovák Nemzeti és

az azonban megállapítható, hogy a magyar–német–szlovák–zsidó őslakos blokk, vagyis az *Országos Keresztényszocialista Párt és magyar–német blokk*, a *Szlovák Néppárt* és az *Egyesült Zsidó Párt* a csehszlovák táborral szemben a magyar–német baloldal nélkül is relatív, míg szociáldemokrata támogatással abszolút többséget alkottak. A képviselőtestület ilyen arányú összetétele pedig elviekben a csehszlovák pártok leszavazhatóságának lehetőségét is magában hordozta.

A kezdeti konszolidáció érdekében Samuel Zoch, az új zsupán nem kezdeményezte a tiszttviselői kar azonnali leváltását, hanem igyekezett a hatalomváltást megelőzően a város életében is vezető szerepet játszó tiszttviselőket is pozícióban tartani. Ezt támasztják alá sikertelen tárgyalásai a város korábbi polgármesterével, a hivatalát még a városba való katonai bevonulást megelőző napon önként elhagyó Kumlik Tódorral, a polgármesteri szék ismételt betöltését illetően.²⁰ A konszolidáció irányába hatott annak ténye is, hogy bár a polgármesteri szék betöltésénél a kormánynak és közegeinek szabad keze volt, hiszen az új törvények értelmében senki sem tarthatott jogot korábbi állására,²¹ ám ezt Zoch igyekezett a várossal egyetértésben fogatosítani. A zsupán a képviselőtestület számára ugyanis lehetőséget biztosított a polgármester személyének megajánlására.²² Ennek megfelelően lépett elő a polgármesteri székbe 1919 elején a korábbi polgármester-helyettes Kánya Rikárd,²³ a megüresedett polgármester-helyettesi székbe pedig Mitterhauszer Károly főjegyző került.²⁴

A csehszlovák hatalomnak a várossal való együttműködésében akkor állott be változás, mikor Zoch zsupán püspökké történő kinevezése következtében bejelentette lemondását, és helyébe Šrobár teljhatalmú miniszter Metod Bellát nevezte ki Pozsony megye és város új zsupánjává.²⁵ Bár Bella 1920 elején már rendelettel nevezte ki a városi vezetés tagjait, az új polgármestert, annak két helyettesét és az új főjegyzőt is – az utóbbi már 1919 áprilisától is kinevezett volt –, ám a kijelölt tagok többé-kevésbé, de a hatalomváltást megelőzően is részt vettek a város életének vitelében, tehát nem számítottak idegennek a városi polgárság számára.²⁶

Gazdapárt 5, Egyesült Zsidó Párt 3, Csehszlovák Nemzeti Szocialista Párt 2, Szlovák Néppárt 1. Híradó. Új városi és új megyei bizottság. 1920.06.24. 2. Híradó. A szlovák néppárt és a városi képviselőtestület. 1920.6.19. 4. A Magyar–Német Szociáldemokrata Pártot a nemzetgyűlési arányoknak megfelelően (33,25%) 15 hely illette meg az új képviselőtestületben. A párt 1920 júniusában ennek megfelelően egy 15 személyt tartalmazó listát terjesztett a zsupán elé, ám Metod Bella 13 tagot nevezett csak ki. A hiányzó két személy *Chován Rezső* és *Slavik József* az 1920.7. – 1920.12. közti képviselőtestületi jegyzőkönyvek névsoraiban sem találhatók meg. Híradó. A szociáldemokrata párt jelöltjei a városi képviselőtestületbe. 1920.6.6. 3. (a párt által ajánlott 15 tag) Híradó. Új városi bizottság. 1920.6.24. 2. (kinevezett 13 tag).

²⁰ Híradó. A cseh-szlovák állam berendezkedése Pozsonyban. 1919.01.11. 1.

²¹ Híradó. 1919.01.30. Beszélgetés Zoch Samu zsupánnal 1.

²² Jegyzőkönyv: 1919.02.01. 10564/2b49.

²³ Jegyzőkönyv: 1919.02.01. 10564/2b49.

²⁴ Jegyzőkönyv: 1919.03.17. 10564/2b49.

²⁵ Híradó. Bella Metódot kinevezték pozsonyi zsupánná. 1919.09.17. 2. Híradó. Bella Metod Mátvás dr. pozsonyi zsupán átvette hivatalát. 1919.9.18. 3.

²⁶ A polgármesteri teendőik ideiglenes vitelével Dušek Viktor zsupánhelyettes lett megbízva, a két új pol-

Annak igénye azonban, hogy a város a saját vezető tisztviselőjének megválasztására befolyással rendelkezzen nem nemzetiségi alapú kérelem volt, hanem ebben minden politikai csoport egyetértett.²⁷

Eltérő koncepciók

A vázolt körülmények közepette, a magyar főévad 1919. áprilisi lezárulását követően került az érdeklődés homlokterébe a városi színház évadbeosztásának kérdése.²⁸ A megváltozott államhatalmi viszonyok, a köztársaság konszolidálódása – a kisebbségek kezdeti reményei ellenére a helyzet ideiglenes voltát illetően – egyértelművé tették, hogy a csehszlovák jelenléttel a továbbiakban tartósan is számolni kell. A későbbiek folyamán az is nyilvánvalóvá vált, hogy a csehszlovák térfoglalás nemcsak a nyilvános tereket fogja érinteni, hanem a városi élet egyéb szegmenseibe is behatol majd. A színházi évadok beosztásában fokozatosan teret nyerő csehszlovák dominancia megvalósítására való törekvés politikai indíttatású volt, hangsúlyos magyarelles és németellenes éllel, mely összefüggésben másodlagos volt, hogy a színpadon csehül vagy épp szlovákul játszanak-e.²⁹ A színházi évadokra is kiterjedő térfoglalás azonban csak lépésről lépésre valósult meg, és igazodott Masaryk elnök már 1919 márciusában Vavro Šrobár, teljhatalmú miniszternek szánt utasításához, mely szerint Pozsonyban a német és a magyar intézmények, feliratok, illetve a két nemzetiség nyelvének visszaszorítására csak fokozatosan kerülhet sor.³⁰

Az egymással szembenálló és különböző szintekben gondolkozó kisebbségi és csehszlovák koncepciók azonban hamarosan felszínre hozták ezek egyidejű érvényesítésének megvalósíthatatlanságát. A magyar–német kisebbség által propagált elgondolásnak a háromnyelvű város ideája számított, ahol is mindhárom nemzetiség egyforma jogokat élvezne a paritás elve mentén.³¹ A kisebbségi elképzelés viszont a lokális szintből indult ki, ami a kormány részéről csupán az első egy-két évben tűnt tolerálható iránynak, mintegy átmeneti fázisnak a csehszlovák Pozsonyhoz vezető úton.³² Ezzel szemben csehszlovák részről Mičura teljhatalmú miniszter által 1920

gármester-helyettes Lederer József és Moravek Gyula főjegyző, az újonnan kinevezett főjegyző pedig Zimmer Emerich (Zimmer Imre) tanácsos lett. Jegyzőkönyv: 1920.01.20. 10565/2b50.

²⁷ Híradó. Az autonómia válsága. 1921.10.5. 5. Dušek 1921. októberi leváltását követően Zimmer Emerich (Zimmer Imre) főjegyző lett polgármesterré kinevezve, 1923. elejéig. Híradó. A városházáról. 1921.12.22. 4.

²⁸ Híradó. Magyar színház. 1919.04.16. 2.

²⁹ Tóth 2017. 37–38.

³⁰ Šrobár viszont több szempontból az 1919. szeptemberi rendeletével a radikális szlovákosítás mellett döntött, mely a város szlovák névalakját, mint kizárólagosan használandó változatot kodifikálta. Szarka 2005. 413.

³¹ Engemann 2011. 16–17.

³² Engemann 2011. 16–17.

szeptemberében kifejtett álláspont tűnt akceptálhatónak, mely szerint a korábbi magyar főévad csehszlovák főévadra cserélése azért jogos követelés, mert a kérdést nem városi szinten, hanem egész Szlovenszko szempontjából kell megítélni.³³ Ezt az elgondolást próbálták a közvélekedésbe sajtóhasárok útján is átültetni, hangoztatva, hogy ez csehszlovák részről jogos igény, részben az ország lakosságának etnikai aránya miatt, de leginkább azért, mert Szlovenszko fővárosáról³⁴ lévén szó a helyzet megköveteli, hogy a színház épülete mindenekelőtt a csehszlovák művészetnek legyen szentelve.³⁵ Pozsony Szlovákia fővárosaként való definiálása tehát a centralista kormánykörök részéről – akik egyébként az egységes állam egyetlen hivatalos főváros koncepciójában gondolkodtak – akceptálható elképzelésnek tűnt.³⁶ Bár a csehszlovák Pozsony egynemzetiségű elképzelésként fogalmazódott meg, ennek ellenére azonban nem zárta ki teljesen a helyi magyarokat és a németeket sem, csupán nemzetiségi kisebbségként tekintett rájuk.³⁷ Megjegyzendő, hogy a szlovák Pozsony vízióját képviselő, Szlovák Néppártba szerveződött szlovák nacionalisták elképzelése a csehszlovák modell céljául kitűzött „magyartalanítás” érvényesülését követően lendült csak mozgásba, mely a csehszlovák–szlovák konfliktus formájában csak a 20-as évek második felében dominált.³⁸

Paritás

A városi színügyi bizottság, melynek az volt a feladata, hogy tanácsadói jogkörével élve állást foglaljon a közgyűlés elé terjesztendő javaslat formájában, 1919. áprilisi ülésén nemcsak arról határozott, hogy szeptembertől öt évre kellene bérbe adni a színházat a Pozsonyi Egyházi Zeneegyesület karnagya, Kossow Jenő által vezetett konzorciumnak³⁹, hanem ekkor már a megjelenő csehszlovák igények kielégítését sem kerülhette el. A magyar–német paritás elve mellett ugyanis a kormány két hónapot jelölt ki a csehszlovák előadások biztosítása számára, jelezve a megváltozott körülményeket.⁴⁰ A fennmaradó öt-öt hónapos magyar–német idény magyar szempontból ugyan visszaesést jelentett a korábbi nyolc hónapos állapothoz képest, de ez a még nem

³³ Híradó. A pozsonyi színház ügye. 1921.01.21. 8. Híradó. A szlovák nemzeti színház küldöttsége Prágában. 1921.01.22. 6.

³⁴ Híradó. A szlovák nemzeti színház küldöttsége Prágában. 1921.01.22. 6.

³⁵ Slovenská politika. O divadlo v Bratislave. 1921.7.14. 3.

³⁶ Kováč 2009. 44–45.

³⁷ Engemann 2011. 16–17.

³⁸ Engemann 2011. 27.

³⁹ A színügyi bizottsághoz két ajánlat is érkezett, az egyik Polgár Károly, magyar színigazgató, ki három évre, a másik Kossow Jenő, a Pozsonyi Egyházi Zeneegyesület karnagya által vezetett konzorcium ajánlata, mely öt évre szerette volna bérbe venni a színházat. A színügyi bizottság egyhangúan, a minőségre hivatkozva az utóbbi mellett tett javaslatot. Híradó. A pozsonyi színészet jövője. 1919.04.30. 1.

⁴⁰ Híradó. A pozsonyi színészet jövője. 1919.04.30. 1.

váltott ki a magyar sajtó részéről különösebb tiltakozást.⁴¹ A májusi közgyűlés sem hozott a színházügy kérdésében különösebb meglepetést, hiszen a színügyi bizottság betervezett javaslatának megfelelően, a minőségre hivatkozva, a Kossow Jenő vezette konzorcium ajánlatának elfogadásáról határozott.

Az évadbeosztáson túl azonban a kormány arra is befolyással bírt, hogy a színházban ki játsszon. Ez a gyakorlatban annyit jelentett, hogy a konzorciummal kötendő szerződés meghatározása céljából összeülő bizottság üléseire a kormányt képviselve a zsupán is meghívandó volt, mely ülés a nyelvi kérdést a konzorciummal kötendő szerződés keretében rendezte volna.⁴² A kormányközegek ellenőrzése alatt, május folyamán meg is kezdődtek a tárgyalások a színügyi bizottság és a konzorcium között, melyen a miniszteri színügyi előadó mellett a zsupánhelyettes Dušek Viktor is részt vett.⁴³ A kormány a korábbi két hónapos javaslat helyett ekkor már három hónapra jelentette be igényét csehszlovák előadások rendezésére, mely követelést figyelembe véve a fennmaradó kilenc hónapot kellett szétosztani a magyar és a német évadok között. A csehszlovák évad meghatározásába a városnak tehát nem volt beleszólása, a városi testületek kizárólag a kisebbségi időnyomozásra bírhattak befolyással. A kisebbségi magyar sajtó részéről azonban sokkal inkább az váltott ki tiltakozást, mikor a konzorcium a nehéz körülményekre hivatkozva⁴⁴ a magyar színévet mindössze két nyári hónapra szorította volna vissza. A magyar sajtó hasábjain erőteljes hangvételű tiltakozó cikkek jelentek meg, melyek a korábbi, 1918/19-es évad szeptembertől ápriliséig tartó mintegy nyolc hónapos magyar főévet két hónapos nyári évetre való csökkentését igencsak sérelmezték, ám ezt még nem tekintették a kormány részéről kiinduló intézkedésnek. A magyar Hiradó érvelése szerint ugyanis a kormány mindössze három hónapos csehszlovák évetre fejezte csak ki igényét.⁴⁵

A konzorciummal kötendő szerződés közgyűlési tárgyalására végül nem került sor, mert az ajánlatát a magyar színészet visszaszorítására irányuló vádak miatt visszavonta. Mindez egyben azt is jelentette, hogy a városi tanácsnak ismét pályázatot kellett kiírnia a városi színház 1919. augusztus elejétől 1920. március végéig való bérbeadása tárgyában, nyolc hónapra, a paritás elve alapján, ám kizárólag magyar és német előadásokra.⁴⁶ A közgyűlés a beérkező pályázatoknak megfelelően júniusban határozatot is hozott Polgár Károly magyar és Beer Rudolf német igazgatók javára, ám időközben a kormány Zoch zsupán közvetítésével abbéli kívánságának adott hangot, hogy a téli hónap folyamán, a magyar és a német évad ideje alatt tizennégy-tizennégy napban lehetővé kell tenni szlovák és cseh előadások szervezését is, mert a csehszlovák évetre a kormány csupán

⁴¹ Hiradó. A pozsonyi színészet jövője. 1919.04.30. 1.

⁴² Jegyzőkönyv: 1919.05.05. 10564/2b49.

⁴³ Hiradó. Tárgyalások a pozsonyi színház ügyében a Kossow-féle konzorciummal. 1919.5.22. 4.

⁴⁴ A konzorcium azzal érvelve, miszerint a nehéz körülményekre hivatkozva nem tud Magyarországról színészeket szerződtetni, ezért Faragó Ödön, kassai magyar színigazgatóval kötne szerződést, aki azonban két hónapot tudna csak Pozsonyban játszani a kassai szezon megnyitása előtt. Hiradó. Meghúzták a halálharangot pozsonyi magyar színészet felett. 1919.05.17. 2.

⁴⁵ Hiradó. Meghúzták a halálharangot pozsonyi magyar színészet felett. 1919.05.17. 2.

⁴⁶ Jegyzőkönyv: 1919.06.02. 10564/2b49. Hiradó. Pályázati hirdetmény a városi színházra. 1919.6.7. 4.

három hónapot jelölt ki.⁴⁷ A zsupán bejelentésével az 1919 áprilisában meghatározott két hónapnyi csehszlovák játékgény ezzel a duplájára bővült.

Az év végével azonban váratlan események következtek be a színi évadok korábbi beosztását illetően. Az 1919-es novemberi közgyűlést követően elsőként került arra sor, hogy a zsupán a színházi évadok kérdésében a képviselőtestület által hozott határozat megsemmisítésével ténylegesen is beavatkozott a város életébe. A november 8-i rendkívüli közgyűlésen Beer német és Polgár magyar színigazgatók ugyanis indítványt nyújtott be a német évad módosítása ügyében, ami a közgyűlés elfogadott határozata alapján egy magyar–német közös kompromisszum megszületését eredményezte. Beer a tervezett négy hónapnyi játékidéjét ugyanis a badeni színészeivel kötött szerződése felbontása miatt nem tudta teljes egészében kitölteni, így az elfogadott határozat Polgárnak adott lehetőséget arra, hogy 1919 decembere és 1920 februárja között, amikor Beer társulata nem játszik a színházban, előadásokat tartson.⁴⁸ A határozat azonban nem volt hosszú életű, ugyanis a zsupán a város feje feletti magyar–német megegyezést, mely lényegében úgy a magyar, mint a német igazgatóval kötött szerződéseknek az előadások számára vonatkozó megváltoztatását mondta ki, tarthatatlannak minősítve megsemmisítette azt. Az új pályázat kiírásának lehetőségét az idő rövidege miatt a zsupán elvetette, így került sor a november 24-i értekezletre a két színigazgató között, mely zsupáni javaslatra kimondta, hogy mivel Beer nem tud négy hónapig játszani, így az igénybe nem vett időt a csehszlovák és a magyar társulatok közt a paritásnak megfelelően kell szétosztani.⁴⁹ Az 1919/20-as idénybeosztás összességében tehát a 4,5–4–2 hónapos csehszlovák–magyar–német elosztás alapján⁵⁰ – a német színidény nem felülről történő megrövidítése folytán – a paritás elve a hatalom részéről elfogadható koncepciónak tűnt.

A következő, 1920/1921-es évad beosztását az 1920. februári tanácskozás körvonalazta, melyen a városi képviselők nem vettek részt.⁵¹ A kormány részéről a prágai közoktatásügyi minisztérium tanácsosa, Kvapil, továbbá a két zsupánhelyettes, Maršík Emanuel és Dušek Viktor mellett a városi vezetés kinevezett tagjai⁵² is megjelentek. A tanácskozásra még Kassa város polgármestere, Vladimír Mutňanský is meghívandó volt, jelezve Kassa és Pozsony ezen a téren való összefonódását. A tanácskozásnak ugyan a szlovák nemzeti színhákszövetkezet 1919. novemberi megalakulása adott löketet,⁵³ így mindamelllett, hogy megállapodás született, a csehszlovák színházi Szlovenszko területén a szlovák nemzeti színhákszövetkezet látja majd el, már a színházi engedélyek monopolizálására is lépések történtek. Az illetékes körök ugyanis az egy magyar

⁴⁷ Jegyzőkönyv: 1919.06.26. 10564/2b49., Híradó. Rendkívüli városi közgyűlés. 1919.06.27. 2.

⁴⁸ Jegyzőkönyv: 1919.11.08. 10564/2b49.

⁴⁹ Híradó. A polgármester havi jelentése. 1919.11.29. 1.

⁵⁰ Engemann 2012. 146.

⁵¹ Híradó. Szlovenszko színházi ügyének rendezése. 1920.02.22. 3.

⁵² A polgármester-helyettes Moravék Gyula és a főjegyző Zimmer Emerich (Zimmer Imre). Híradó. Szlovenszko színházi ügyének rendezése. 1920.02.22. 3.

⁵³ Tóth 2017. 37.

színigazgató elvét vallva Faragó Ödön kassai színigazgatót terjesztették elő arra, hogy megkapja a játsszai engedélyt.⁵⁴ Ezzel az a szándék is világossá vált a kormányzat részéről, hogy Szlovákiában csupán egyetlen színkerületet, a pozsonyi-kassait, így csupán egy államilag szubvencionált, hivatásos magyar társulatot engedélyeznek, ezzel is gyengítve mind a pozsonyi, mind a kassai, azaz a szlovenszkói magyar színjátszás pozícióit.⁵⁵ Ennek ellenére azonban az 1920/1921-es évad beosztását tekintve – a nyári hónapok kivételével – a 4–3–3 csehszlovák– magyar–német, még paritásnak nevezhető konstrukcióban gondolkodtak.⁵⁶

A kormány kívánalmának megfelelően, az 1920-as májusi közgyűlés a korábban kijelölt Faragó Ödön kassai igazgatót mindössze háromszavazatnyi különbséggel választotta meg az 1920/21-es szezon tervezett három hónapos magyar évadának vezetésére. Bár a képviselők össze- illetve szétszavazására a jegyzőkönyvekből választ nem kapunk, de a szoros szavazati arány arra enged következtetni, hogy nem volt teljesen egyértelmű Faragó támogatottsága. Az utóbbi feltevést a magyar nyelvű Hiradó tudósítása is megerősíti, mely szerint a szavazásra a csehszlovák és a szociáldemokrata tagok bírtak befolyással,⁵⁷ míg a keresztényszocialistákhoz közel álló lap inkább Polgár mellett agitált. A szakirodalom Faragóval kapcsolatban azt emeli ki, hogy a kassai igazgató Polgárral szemben jobban tudott alkalmazkodni az új viszonyokhoz, ami magyarozatául szolgálhat annak, hogy a hatóságok is mellette döntöttek, ezzel szemben Polgár sokkal kevésbé volt lojális az új államhoz. Az utóbbit nemcsak az látszik alátámasztani, hogy a budapesti főhatóságok politikai okból a legnevesebb fővárosi színészek pozsonyi szerepeltetését támogatták, hanem az is, hogy külön szubvenciók biztosításával Polgárt kiemelten is segítették.⁵⁸ Ám a kép pontosításához az is hozzátartozik, hogy csehszlovák részről sem volt kizárólagos Faragó támogatottsága, hiszen a csehszlovák agrárpárthoz közeli sajtóorgánium, a *Slovenská Politika* hadjáratot indított Faragó személye ellen, annak budapesti kapcsolataira hivatkozva, rövidlátással vádolva a teljhatalmú minisztériumot.⁵⁹

⁵⁴ Hiradó. Szlovenszkó színészeti ügyének rendezése. 1920.02.22. 3.

⁵⁵ Tóth 2017. 43–44.

⁵⁶ Hiradó. Szlovenszkó színészeti ügyének rendezése. 1920.02.22. 3.

⁵⁷ Hiradó. Városi közgyűlés. 1920.05.5. 1.

⁵⁸ Tóth 2017. 42–44.

⁵⁹ Slovenská politika, Otázka koncesie madarského divadla. 1922.8.26. 1. és Faragova koncessia na Madarizovanie Slovenska. 1923.1.14. 4.

Dominancia

A négy hónapos csehszlovák évad nyolc hónapossá bővítésének igénye Šrobár⁶⁰ volt teljhatalmú miniszter, a szlovák színházszövetkezet vezetőjének elnökletével január 15-én megtartott gyűlésén nyert megfogalmazást, mely a korábban körvonalazott 1920/21-es, 4–3–3-as csehszlovák–magyar–német évadbeosztás szlovák részről való meghosszabbításának szükségességéről tárgyalt.⁶¹ Ez az elgondolás hamarosan a kormányköröknél is támogatást nyert, hiszen Mičura teljhatalmú miniszter, Černý csehszlovák miniszterelnök és Šusta közoktatásügyi miniszter is támogatásáról biztosította Šrobárt.⁶² Mindez a városi testületek megkerülésével ment végbe, hiszen a színügyi bizottság 1921. januári ülésén megállapította, hogy sem a városi tanácshoz, sem a színügyi bizottsághoz nem érkezett kérvény a csehszlovák színházi évad meghosszabbítását illetően.⁶³ A célul kitűzött „jogos” birtokbavétel azonban nemcsak a kormányköröknél, hanem – ugyan fokozatosan, de – végül a képviselőtestületi üléseken is zöld utat kapott.

Az első felvonást az 1920/21-es csehszlovák évad két hónappal való meghosszabbítása jelentette. A miniszteri rendelet a német igazgató, Beer játzsási engedélyét a kormány által korábban már elfogadott⁶⁴ március elseje helyett ugyanis csak május elejétől hagyta jóvá. Az 1921. február 14-i közgyűlés a kormánydöntésnek megfelelően, a miniszter *koncessziós jogára* hivatkozva megszavazta a szlovák színház kérelmét a szezon – egyelőre – két hónappal való meghosszabbítása ügyében. A jegyzőkönyvből az nem derül ki, hogy az egyes képviselők miképp szavaztak, ám az benne foglaltatik, hogy a javaslat mellett a 37 képviselőből 14 szavazat szólt, ellene pedig – a véleménynyilvánítástól való tartózkodást kifejezve, hatalmi döntésre hivatkozva – senki sem szavazott.⁶⁵

A képviselőtestületi törésvonalakat illetőleg a keresztényszocialisták⁶⁶ és a német szociáldemokraták⁶⁷ álláspontja a kérdés kapcsán abban megegyezett, hogy hatalmi döntésről van szó, hiszen a miniszter korábban már jóváhagyta a négy hónapos német

⁶⁰ 1920. május végével átadta helyét Iván Déernernek. Híradó. Šrobár búcsúja. Dérer beköszöntője. 1920.06.1. 1.

⁶¹ Híradó. A szlovák színévad meghosszabbítása Pozsonyban. 1921.1.18. 6.

⁶² Híradó. A pozsonyi színház ügye. 1921.1.21. 8. Híradó. A szlovák nemzeti színház küldöttsége Prágában. 1921.1.22. 6.

⁶³ Híradó. A pozsonyi színészet ügye. 1921.1.26. 6.

⁶⁴ A sajtó arról tudósít, hogy a város a német színházigazgatóval már szerződést kötött márciustól júniusig tartó négy hónapra, mely megegyezést a kormány is jóváhagyta. Híradó. A szlovák színévad meghosszabbítása Pozsonyban, 1921.01.18. 6.

⁶⁵ Jegyzőkönyv: 1921.02.14.10566/2b51.

⁶⁶ Karner Ágost és Molec Dani.

⁶⁷ Augustin Maszár (Maszár Ágost). A Szlovenszkói Német–Magyar Szociáldemokrata Párt szétesésével 1920 végén megalakult a Német Szociáldemokrata Párt. Simon 2013. 52.

beosztást. Ezzel szemben csehszlovák tábor szociáldemokrata⁶⁸, agrárpárti⁶⁹ és nemzeti szocialista⁷⁰ tagjai viszont a miniszteri döntést támogatták, hivatkozva a csehszlovák igények Szlovenszko fővárosában való érvényesítésének előjogára.⁷¹ A kommunisták a téma iránt inkább közömbösséget tanúsítottak Singer Jenő korábbi szociáldemokrata képviselő személyében, aki a nemzetiségi vitát is feleslegesnek tartotta.⁷² Az 1920/21-es évadra az eredeti koncepciónak megfelelően tehát a paritás volt jellemző, ami azonban a hat hónapos csehszlovák idény miatt a gyakorlatban már nem érvényesült.⁷³

A szlovák nemzeti színházszövetkezet azonban kitartott a nyolc hónapos elképzelése mellett, melyet az 1920/21-es évad beosztására vonatkozóan csak részben tudott megvalósítani. Ezen koncepcióhoz igazodva az 1921-es augusztusi közgyűlésen nyolc hónapos idényre vonatkozó kérvényt terjesztett elő, 1921 szeptemberétől a következő év áprilisának végéig.⁷⁴ Ezzel az alkalommal azonban a képviselőtestületen belüli törésvonalak nem a korábbiak szerint alakultak, ami leginkább a szociáldemokraták állásfoglalásában nyilvánult meg. A keresztényszocialisták és a szociáldemokraták ugyanis nem jutottak közös nevezőre a szlovák kérelem teljes vagy csak részbeni elutasítását illetően. Míg az előbbieket a szlovák kérelem teljes elutasítása mellett foglaltak állást, azzal a javaslattal, hogy az ügyet egyszerűen vegyék le a napirendről, azt a színügyi bizottság tárgyalja újra, és mindaddig, míg a paritásnak megfelelő döntés nem születik, a színházban senki se játsszon, addig a szociáldemokraták ettől kissé eltérő álláspontot fogalmaztak meg. Abban Augustin Maszár német szociáldemokrata is egyetértett, hogy végleges döntésre majd csak akkor kerülhet sor, ha a magyar és a német évadok beosztása már rendezve lesz, azt azonban pártolta, hogy ha szeptemberig a javaslat nem készülne el, akkor ideiglenesen három hónapra a szlovák szövetkezet megkaphassa a színházat. A német szociáldemokraták javaslatát a csehszlovák és a zsidó párti képviselők is támogatták, így azt meg is szavazták, mire a keresztényszocialisták tiltakozásuknak hangot adva kivonultak a teremből.⁷⁵

Az év végével azonban végleg pont került a fokozatosan nyolc hónapossá váló csehszlovák évad kérdésének végére azzal, hogy az 1921. decemberi közgyűlésen a megbízott színügyi bizottság és a városi tanács a paritás elvét mellőzve, a szlovák nemzeti színház kérelmével összhangban javaslatot tett a csehszlovák évad további öt hónappal való meghosszabbítására. Megjegyzendő, hogy a közgyűlés elé kerülő napirendi pontok az illetékes bizottságokon történő megtárgyalást követően még az előkészítő tanácson is megvitatásra kerültek, melyen a zsupánhelyettes gyakorolt ellenőrzést,⁷⁶ csorbítva ezzel a városi tanács önállóságát. A közgyűlésen a keresztényszocialista párt tagjai a

⁶⁸ Ján Kopfmahler (Kopfmahler János).

⁶⁹ Ivanka Milan.

⁷⁰ Rosol Emanuel.

⁷¹ Slovenský denník. SND zostane v Bratislave do 1. mája. 1921.2.15. 3.

⁷² Neumann é. n. (1921. február) 14.

⁷³ Híradó. Szlovenszko színészeti ügyei. 1921.3.27. 11.

⁷⁴ Jegyzőkönyv: 1921.08.11. 10566/2b51.

⁷⁵ Neumann é. n. (1921 augusztus) 42–44.

⁷⁶ Híradó. Városi közgyűlés előtt. 1919.5.31. 2. Híradó. A város előkészítő tanácsának ülése. 1919.7.4. 2.

párthelyiségük hatóság általi lefoglalására, így a napirendi pontok megvitatásának ellehetetlenítésére hivatkozva nem vettek részt.⁷⁷ A német szociáldemokrata párt⁷⁸ ezúttal elutasította a tanács javaslatát, így a szlovák kérelem megszavazása ellen foglalt állást, de a keresztényszocialistákkal való esetleges összeszavazás hiányában a közgyűlés a szlovák kérelemnek tizenegy szavazattal hét ellenében helyt adott. A kommunista párt pedig a téma iránti érdektelenségét kifejezve a szavazástól tartózkodott.⁷⁹ A döntés azt jelentette, hogy a magyar és a német színészetnek a nyolc hónapos 1921/22-es csehszlovák évad mellett négy nyári hónap jutott, a városi színház július 20. és augusztus 10. közötti tatarozási munkálatainak problémájával nehezítve,⁸⁰ illetve a szlovák színház állandó szubvencionálásának ténye az elfogadott tanácsi javaslat szerint.⁸¹

A keresztényszocialisták⁸² és a német szociáldemokraták⁸³ közötti világnézeti különbségek ez esetben háttérbe szorultak, hiszen 1922 februárjában a keresztényszocialista képviselők mellett a német szociáldemokraták is hangot adtak tiltakozásuknak a mindössze négy hónapossá váló magyar–német évaddal szemben.⁸⁴ Az 1921/22-es idény beosztása jelentette a pozsonyi kisebbségi színjátszás, tágabb értelemben pedig a város kisebbségeinek történetében azt a mérföldkövet, mely során a nyolc hónapos csehszlovák évad a két világháború közötti időszak első tíz évének megszokott koreográfiájává vált.

Az évadfelosztás problémája mellett a magyar színévad vezetésével megbízott igazgató személyének felülről való meghatározása miatt is vita bontakozott ki a kisebbségi magyar sajtóban. Ez a vita azonban az évadkérdés mellett, arányait tekintve annak ellenére is háttérben maradt, hogy a város korábbi jogköre ezen a téren is sérült. Bár a színingazgatásra jogosító iparendély kiadása 1919 előtt is a kormánykörök koncessziós jogkörébe tartozott, mely hatáskört a hatalomváltást követően a teljhatalmú miniszter is átvette, ám a helyi játszási engedély odaítélése már az adott törvényhatóság jogosultsága volt.⁸⁵ A megváltozott viszonyok azonban azt mutatják, hogy Faragó személyéről a közgyűlés 1920 májusában ugyan még szavazott, ám a következő színingazgató, Földes Dezső megbízására már kizárólag felülről, a városi testületek megkérdezése nélkül került sor.⁸⁶

⁷⁷ Jegyzőkönyv: 1921.12.12. 10566/2b51.

⁷⁸ Chrobasinszky János.

⁷⁹ Slovenský denník. Zasadnutie mestského zastupiteľstva. 1921.12.15. 3.

⁸⁰ Tóth 2017. 54.

⁸¹ Híradó. A magyar és német színészetért. 1921.12.13. 1. Jegyzőkönyv: 1921.12.12. 10566/2b51. Az 1921/22-es évadbeosztás a hónapok száma alapján a 7,5-1,5-2, csehszlovák -magyar- német beosztást követte. Engemann 2012. 146.

⁸² Szappanos Lajos

⁸³ Chrobasinszky János és Hammerl Gyula

⁸⁴ Tóth 2017. 56. Neumann é.n., (1922. február) 21.

⁸⁵ Székely – Gajdó 2001. 225.

⁸⁶ Híradó. A szlovenszkói magyar színügy döntő eseményei. 1923. április 17. 3. (A jegyzőkönyvekben sincs nyoma annak, hogy erről a képviselőtestület szavazott volna.) A teljhatalmú miniszter 1923 áprilisában egyetlen magyar fórum meghallgatása nélkül a koncessziót az addig meglehetősen háttérben levő, szín-

Összegzés

A színi évadokból való csehszlovák részesedést a kezdeti időszakban a kormányhatalom és annak közegei határozták meg, a városi testületek számára ezt egyszerűen deklarálták. A képviselőtestület így csak a fennmaradó kisebbségi évadokról határozott, a magyar–német egyenlő részesedésnek megfelelően – hozzátevé, hogy ez a módszer a kisebbségek részéről is mindaddig elfogadhatónak tűnt, míg a paritás a gyakorlatban is érvényesült. Miután a csehszlovák dominanciára való „jogos” igény a szlovák színházszövetkezet részéről megfogalmazást nyert, ez a menetrend annyiban módosult, hogy a – demokratikus elveknek megfelelően – csehszlovák évad bővítésére vonatkozóan beterjesztett javaslat került szavazás céljából a közgyűlés elé. A csehszlovák igények kielégítése azonban, még a közgyűlési szavazást megelőzően, a városi fórumok megkerülésével, a kormánykörök részéről nyert egyértelmű támogatást.

Az azonban már más kérdés, hogy miként tudott mindez a közgyűléseken is érvényesülni, miközben a képviselőtestületben a nem csehszlovák pártok együttesen abszolút többséget alkottak. Az kijelenthető, hogy a kormányhatalom jellemzően érvényesíteni tudta akaratát, melyhez a nem etnikai alapú képviselőtestületi törésvonalak is hozzájárultak. A német szociáldemokraták esetenként ugyanis nem – a Pozsonyban jelentős német tagsággal is rendelkező – keresztényszocialistákkal együtt voksoltak, hanem azokkal szembekerülve szavazataikkal a csehszlovák tábort erősítették. A zsidó képviselők pedig a csehszlovákokkal való esetenkénti összeszavazás mellett a nemzetiségi jellegű kérdések iránti közömbösségüket hangsúlyozva, Sipos Leó a zsidó párt képviselőjében kifejtette, hogy a zsidó nemzetiségűek számára tulajdonképpen teljesen érdektelen az arról való vita, hogy a színházban ki játszik,⁸⁷ jelezve a csehszlovák államhatalom által is támogatott zsidó disszimilációs folyamatok mozgásba lendülését.⁸⁸

A téma mélyrehatóbb kutatásához azonban a felhasznált dokumentumokon túl további forráscsoportok beemelése lenne szükséges, így a jelen tanulmány csupán körvonalaiiban próbálja a vázolt probléma összetettségét érzékeltetni. Lényeges, hogy a további vizsgálódásnak a folyamatok elemzése mellett prozopográfiai és archentológiai irányú elemzésekkel is ki kell egészülnie, ezzel is mind nagyobb lehetőséget adva a különféle területi egységek kutatási eredményei összehasonlító diskurzusba való beemelésének.

hátszervezésben és vezetésben is tapasztalatlan, ám annál ambiciózusabb színészrendező Földes Dezső kezébe adta. Tóth 2017. 62.

⁸⁷ Neumann é. n. (1921. december) 61–62.

⁸⁸ Az 1921. évi csehszlovák népszámlálás 10 973 zsidó felekezetű pozsonyi polgárt regisztrált, közülük a zsidó nemzetiséget 4095 fő jelölte meg – tanúskodva a zsidó asszimilációs folyamatokkal szembeni erőfeszítéséről. Szarka László 2005. 407.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM:

- Engemann, Iris 2011: Slovakizácia Bratislavy v rokoch 1918–1948. Úvahy na príklade mestskej rímskokatolíckej obce. In: Medvecký, Matej (szerk.): Fenomén Bratislava. Bratislava. UPM. 11–28.
- Engemann, Iris é. n.: Die Slowakisierung Bratislavas. Universität, Theater und Kultusgemeinden 1918–1948. Wiesbade. Harrassowitz Verlag. 2012.
- Filep Tamás Gusztáv 2010: Főhatalomváltás Pozsonyban 1918–1920. Események, történesek egy hírlap közleményeinek tükrében. Pozsony. Kalligram.
- Kováč, Dušan 2009: Bratislava: Chcené-nechcené hlavné mesto. Premeny dejín dejepiscov. *Bratislava: Zborník múzea mesta Bratislavy*. 41–51.
- Lipták, Lubomír 1992: Politické strany na Slovensku 1860–1989. Bratislava. Archa.
- Simon Attila 2013: A magyar szociáldemokrácia útkeresése a húszas évek Csehszlovákiájában. *Múltunk*. 2013/1. 36–64.
- Szarka László 2005: Pozsony etnikai változásai és a városi közigazgatás a két világháború között. In: Czoch Gábor–Kocsis Aranka–Tóth Árpád (szerk.): Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel. Pozsony. Kalligram. 401–419.
- Székely György – Gajdó Tamás (szerk.) 2001: Magyar színháztörténet II. 1873–1920. Budapest. Magyar Könyvklub – Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet.
- Tišliar, Pavol 2009: Etnická a konfesiónalna skladba obyvateľov Bratislavy v poslednej štvrtine 19. a v prvej polovici 20. storočia. *Bratislava: Zborník múzea mesta Bratislavy*. 53–69.
- Tóth László 2017: Kényszerpályán. A pozsonyi magyar színjátszás az államfordulat idején (1918–1924). *Fórum: társadalomtudományi szemle*. 2017/1. 27–67.

FORRÁSOK:

Archív mesta Bratislavy (AMB)

- Városi képviselőtestületi jegyzőkönyvek (1919–1922)
- 1919, 10564/2b49
 - 1920, 10565/2b50
 - 1921, 10566/2b51
 - 1922, 10567/2b52

Országos Széchényi Könyvtár (OSZK)

Neumann Tibor, dr.: Pozsony város képviselőtestületének működése. 1921–1922.
Kézirattár.

Sajtó

Hiradó, napilap (1919–1922)

Slovenský denník, napilap (1920–1922)

Slovenská politika, napilap (1921–1922)

Törvények

1920/210. *Zákon o prozatímní úpravě správy politické na Slovensku*. Sbíрка zákonů a nařízení státu československého. 1920.4.15. 503–504.

<http://ftp.aspi.cz/aspi/opispdf/1920.html> (letöltve 2017.9.6.)

1922/243. *Zákon o prozatímní úpravě zřízení obcí na Slovensku*. Sbíрка zákonů a nařízení státu československého. 1922.8.23. 1043–1046.

<http://ftp.aspi.cz/aspi/opispdf/1922.html> (letöltve 2017.9.6.)

ANTAL RÓBERT

Észak-Erdély reintegrációjának kérdései Jordáky Lajos nézőpontjából

A két világháború közötti korszakban a történeti Erdély és a hozzá kapcsolt részek Romániához tartoztak. Többnemzetiségű terület lévén, annak magyar lakossága a román állam társadalmában politikai kisebbség lett. A harmincas évek végének nemzetközi politikai változásai (beleértve a határváltoztatásokat is) ezt a régiót sem kerültk el. Az 1940. augusztus 30-án kihirdetett, magyar–román területi vitát lezáró bécsi német–olasz döntőbíráskodás új helyzetet teremtett. Észak-Erdély Magyarországhoz került, míg Dél-Erdély Románia része maradt.¹ Az átadandó területről 1940. szeptember 15-ig kellett kivonulni a román adminisztrációnak, míg a magyar csapatok ezzel párhuzamosan vonultak egyre keletebbre. Tanulmányom központi szereplője Jordáky Lajos. Jordáky az 1930-as években kolozsvári szociáldemokrata politikus és szakszervezeti tag volt. A szocializmusról alkotott koncepciója a szociáldemokrácia baloldalára helyezhető. A romániai szociáldemokraták bernsteini revizionista² álláspontját elutasította, kezdetben ausztromarxistának, majd pedig „forradalmi szociáldemokratának” definiálta magát. A második bécsi döntéssel kapcsolatban jegyezte fel naplójába: „A német-olasz döntőbíráskodás Erdély egy részét Magyarországnak ítélte. Kolozsvár határváros. A nemzetiségi elnyomás véget ért. De vajon nem egy újabb nemzetiségi elnyomás következik? A munkásság azonban tovább kell folytassa küzdelmét teljes felszabadulásáért”.³ Lényegében ezzel a mondatával fogalmazta meg a későbbi évek során többször jelentkező dilemmáját. Itt a magyar nemzetisége és munkás (kispolgár) származása és szocialista elkötelezettsége közötti konfliktusra kell gondolni. Naplóbejegyzésének borúlátó hangja azzal magyarázható, hogy a két világháború közötti szociális és nemzetiségi diszkriminációt megtapasztalva „egy jobb világ” eljövételét várta. Ám azzal is tisztában volt, hogy Észak-Erdély Magyarországhoz csatolásával a problémák korántsem szűnnek meg. Többek között ezért is egy kisebb baloldali „forradalmi szociáldemokrata” csoporttal a bécsi döntést megelőző hetekben – augusztus 15-én – az egyetlen számot megért *Forradalom!* című lapjukban egy önnálló Erdélyi Köztársaságról ábrándoztak, amely a későbbiekben akár a Szovjetunió

¹ L. Balogh 2001. 310.

² Az Eduard Bernstein nevéhez fűződő századelős szociáldemokrata irányzat. Lényege a reformok útján való haladás, a forradalmi minták elutasítása.

³ EME. I/2. 1940.08.30.

tagköztársaságává is válhatott volna.⁴ Bárdi Nándor a romániai eliteket vizsgáló elemzésében a „kisebbségi ember”, a „kisebbségi etika” és „kisebbségi társadalom” konstrukcióját tulajdonítja annak a romániai magyar második generációnak, amely már 1918 után, román többségi környezetben szocializálódott. Szemléletüket a nemzetnevelő, gazdasági szervezkedésben pedig a szövetkezeti mozgalom fontosságának a felismerése jellemezte. Ennek a generációnak a baloldalán is két csoport körvonalazódott. Egyrészt a Korunk folyóirattal szorosabb-lazább kapcsolatban állók, akik szellemi vezérüknek Gaál Gábort (Románia egyik legképzettebb marxista filozófusa) tekintették.⁵ A másik csoportot pedig a szociáldemokraták alkották, akik közül Lakatos István, Bruder Ferenc, Pásztai Géza és Jordáky Lajos említhető meg.⁶ Az erdélyi magyarság politikai (gazdasági) és kulturális vezetői tehát inkább a fiatalabb, már 1918 után szocializálódott generációból kerültek ki.

Az alábbi írás Észak-Erdély reintegrációját tárgyalja, valamint a munkásszervezetek helyét, lehetőségeit az új magyar államban. Mindezt Jordáky Lajos korábbi Romániai Szociáldemokrata (öndefiníciója szerint „forradalmi szociáldemokrata”) tagszemüvegén keresztül. Arra próbál meg rávilágítani, hogy az erősödő állami nyomás ellenére a kolozsvári szociáldemokrata csoport megszervezte magát, és lehetőségei szerint igyekezett pozícióit megtartani a Nemzeti Munkaközponttal⁷, hivatásszervezetekkel⁸, sőt az egyre növekvő nyilasszervezetekkel szemben is.

Jordáky Lajos közvetlenül a második bécsi döntés előtt úgy vélte, hogy a Magyarország számára előnyös revízió a román „burzsoáziát” meggyengítené, sőt mit több, a román vidékeken az „elégedetlen néptömegek mozgalma győzedelmes forradalomban végződne”. Ehhez hasonlóan azt az illúziót táplálta, hogy a Magyarországhoz került területeken az ottani román lakosság „csatlakozna a szocialista mozgalmakhoz”, és a magyar lakosság nagy tömegei „sem lennének hajlandók túrni a feudális-tőkés politika további folytatását”. Továbbá arra is rámutatott, hogy „Magyarországon a földreformot követelő radikális mozgalmak megerősödnek. A magyar proletariátus forradalmi hagyományai és szellemi képzettsége, öntudatossága és szervezethez pedig biztosítéka az új forradalmi-szocialista Magyarország eljövételének”. Fejtegetésében annak a kívánalomnak is hangot adott, hogy egy sajátos programot kell létrehozni. Ekkor írta: „A magyar szocializmusnak együtt kell működni az orosz és minden új nép szocializmusával. Irányítói azonban a magyar valóságot, az itteni helyzetet, körülményeket, szociális és nemzetiségi feltételeket ismerő szocialisták kell legyenek. A III. Internacionálé túlzott központosítása nélkül, de mégis annak szellemében.”⁹ A fentebbi

⁴ EME. II/16. Forradalom.

⁵ Itt Balogh Edgár, Bányai László, Méliusz József említhető meg.

⁶ Bárdi 2013A. 492.

⁷ 1932 nyarán Gömbös Gyula kezdeményezésére létrejött munkásszervezet, a Nemzeti Egység Pártja munkástagozatának támogatására.

⁸ XI. Piusz pápa Quadragesimo Anno című szociális enciklikájának kihirdetése után, az „ateista, szocialista” munkásszervezetekkel szemben kívánt keresztény szemléletű érdekvédelmi szervezetet létrehozni.

⁹ EME. I/2. 1940.08.08.

eszmefuttatása a harmincas évek végére kialakult állapotát tükrözi, amely egyre inkább szembefordult a bernsteini revizionizmus szociáldemokrata eszméjével, és közeledett a „forradalmi” irányzatok ideológiájához.

A második bécsi döntést (1940.08.30) követő szűk egy hétben a román adminisztráció és katonaság távozását megelőzően Kolozsváron különböző atrocitásokra került sor. Például Jordáky leírt egy esetet, amit személyesen tapasztalt. *„A robogó autókról állandóan lövöldöznek a katonák. Igaz csak a levegőbe. De holnap esetleg embereket fognak lepuffantani”* – írta aggódva. *„Különösen ha a Régi Királyságból érkező hírekről továbbra sem lehet megállapítani, hogy mi bennük a fantasztikum és mi a valóság. Fáradt, de durva katonák állandó erőszakoskodásokat követnek el járműtulajdonosok ellen. Tanúja voltam ma délelőtt, amint Kolozsvár főterén egy katona egy öregebb munkáskülsejű ember biciklijét erőszakkal elvette. Az épp ott álló román rendőr becsületére legyen mondva azonnal közbelépett és visszaszerezte azt a katonától.”*¹⁰ Megállapítható tehát, hogy a román hadsereg viselkedése a területvesztés miatt érzett elkeseredés következtében a civilekkel szembeni atrocitásokká alakult át. Egy másik esetben a Dermata cipőgyár magyar és román szervezett munkásai megakadályozták, hogy a román hadsereg elszállítsa a feldolgozandó nyersbőrök egy részét. A vasúti főműhely leszerelését viszont nem tudták megakadályozni. A sajtó arról is tudósított, hogy a legtöbb gyárban – így a vasöntödében, a víz- és villamosműveknél, Fermata fémipari vállalatnál és az imént már említett Dermatában – 100–150 tagú munkásörsegek akadályozták meg a rablást, és várták a bevonuló magyar csapatokat.¹¹ Ugyanakkor arra is rá kell mutatni, hogy nemcsak román, hanem magyar részről is elszabadultak az indulatok. Ismert több olyan eset, amely románokkal szembeni ablakbetörések, verések, halálos merényletek formájában mutatkozott meg, amit Jordáky a „székelylegények terrorjának” számlájára írt. Továbbá arra is felhívta a figyelmet, hogy az incidensek miatt *„nem azok a románok szenvednek, akik megérdemelnék – mert azok pénzüikkel elmenekültek – hanem a szerencsétlen ártatlanok és félrevezettek”*.¹² Mint magántisztviselő, a Városi Vízművek alkalmazottja (1932–1941), igyekezett pozícióját arra is felhasználni, hogy román munkatársai egy részének az állását megmentse. Erre a katonai közigazgatás időszakában (1940.09.13–1940.11.26) került sor¹³, amikor tömegével bocsájtották el a román nemzetiségű alkalmazottakat. Jordáky sikerei közé tartozott az is, hogy elérte, hogy szerény anyagi lehetőségekkel rendelkező, nagycsaládos tisztviselőtársait ekkor még nem bocsájtották el. Barátja, Vasile Pogăceanu – akivel korábban is a szociáldemokraták balszárnyát alkották – is a vízművek tisztviselője maradt.¹⁴ Nézeteiben a szocialista „humanizmus”, illetve az erdélyi nemzetiségek egymás iránti toleranciája, empátiája nyilvánult meg. *„Egy nagy tragédia játszódik le a szemeink előtt”* – írta az atrocitásokkal kapcsolatban. *„S ennek a tragédiának mindannyian szereplői vagyunk. Egyik ember*

¹⁰ Uo. 1940.09.05.

¹¹ *Népszava*. 1940.09.14. 4.

¹² EME. I/2. 1940.09.13.

¹³ Sárándi 2016.

¹⁴ EME. I/2. 1940.09.25.

*örvend, a másik sír. Az egyik ma még csak suttog, de alig várja, hogy néhány nap múlva ujjongjon örömeiben, a másik meg menekül az új ismeretlen holnapba. Öröm és sírás, pedig a sorsa mindkettőnek ugyanaz. A veszély egyformán a fejük fölött van. A magát magasabbrendűnek nevező faj politikai vezetői egyforma sorsot szeretnének osztályrészül juttatni magyarnak és románnak egyaránt.*¹⁵

Jordáky pár nap múlva a magyar bevonulással és korábbi „önálló Erdély” koncepciójához képest lényeges fordulatot hajtott végre. A magyar csapatok bevonulását megelőzően Jordáky a kommunista Józsa Bélával nézeteltérésbe keveredett. Míg Józsa egy magyar „reakció-ellenes kiáltvány” megfogalmazását kívánta, és a szociáldemokrata pártba való belépésről hallani sem akart, addig Jordáky úgy vélte „[Józsa] úgy látszik nem bírja felismerni a helyzetet. A magyar munkások a kommunistákat is beleértve örvendenek a változásnak. Az öröm mindent elnyom. Másrészt a magyar munkásság mindenestre képzetesebb és öntudatosabb is, mint a többiek. Mégis nemcsak az állam nyomta el, de szervezetében sem játszhatott egyenrangú szerepet. Mindenünnen kizárták. Most már egy sokkal fejlettebb mozgalomban dolgozhatunk. Okvetlen kiáltványt kell kiadnunk, amelyben józan szavakkal örömünket fejezzük ki nemzetiségi elnyomás alóli felszabadulásért, de le kell szögezzük nemzeti egyenlőséget biztosító álláspontunkat és további harci céljainkat”. Az ugyancsak kommunista Balogh Edgár és Kovács Katona Jenő viszont támogatták indítványát. Ugyanakkor korábbi nézeteit sem adta fel, mivel azt is szükségesnek tartotta, hogy a munkásmozgalomban a legtöbb helyet ők – baloldali szociáldemokraták és kommunisták – birtokolják, valamint „nem szabad engedni reakciós és áruló vezetőket” a szervezet élére.¹⁶

1940. szeptember 7-én megfogalmazta a második bécsi döntést és a magyar csapatok bevonulását üdvözlő üzenetet, amihez Pálffy Tibor (vasmunkás) a szakszervezetek nevében beleegyezését adta. Hozzá kell még tenni, hogy Jordáky kommunista kapcsolatai véleményét is kikérte a fogalmazvánnyal kapcsolatban. Naplója szerint „Kovács Katona [Jenő] gyengének, Gaál Gábor jónak tartotta”.¹⁷ A nyilatkozatban egyrészt üdvözlötték a „magyar nép felszabadulását a nemzetiségi elnyomás alól”, továbbá arra is rámutattak, hogy „a magyar munkásság soha nem tagadta meg magyarságát [...] és a magyar nyelv és kultúra hordozója volt a legsúlyosabb időkben is”.¹⁸ Ugyanakkor azt is hangsúlyozták, hogy a magyar munkásság az „öröm óráiban nem feledkezik meg más nemzetiségű testvéreiről”, és igyekszik elkerülni azt, hogy a román munkásokkal megismétlődjön az, ami a magyar munkásságot sújtotta a két világháború között. Végül jövőbe néző optimizmussal szóltak az előttük álló feladatokról, amikor így írtak: „magunk részéről örömmel vállaljuk azt a munkát, amely mindannyiunkra vár, minden dolgozó ember és a megnagyobbodott, független és szabad Magyarország érdekében”.¹⁹

¹⁵ Uo. 1940.09.03.

¹⁶ EME. I/2. 1940.09.02.

¹⁷ Uo. 1940.09.07.

¹⁸ *Népszava*. 1940.09.13. 5.

¹⁹ Uo.

Az 1952-ben az RKP Ellenőrző Bizottsága számára írt önéletírásában – bizonyára összhangban akkori helyzetével, mivel vészesen közeledtek a letartóztatás sötét felhői – ehhez még csak annyit tett hozzá, hogy utólag úgy látta, hogy jobb lett volna passzív ellenállásba vonulni.²⁰ Ekkor állapította meg, hogy ha passzivitásba vonult(ak) volna, akkor a szakszervezetek nagy részét a „szociálszovinizták” szerezték volna meg. Ebben az esetben vagy a szociáldemokraták jobbszárnyára, vagy pedig a Nemzeti Munkaközpont, illetve a vallási alapon szerveződő hivatásszervezetek térnyerésére gondol(hatot)t.

Még a magyar csapatok kolozsvári bevonulása előtt Jordáky egy kisebb szociáldemokrata csoporttal megbeszélést tartott annak érdekében, hogy a Szociáldemokrata Pártot legálisan újjászervezzék. Mint naplójában írta *„A pártszervezés fontosabb, mint bármikor, ha nem akarjuk, hogy a magyar munkásság – főleg az ifjak – az idetóduló nyilasok prédájává váljék. Azt hiszem a vasasok, építők és nyomdászok közt igen jól fog menni a munka. Nem tudni mit hoz a jövő. Új meglepetések következhetnek”*.²¹ Erre azért volt szükség, mert az 1938–40 között Romániában regnáló királyi diktatúra alatt csak a korporatív alapokon nyugvó Nemzeti Újjászületés Frontja működhetett, aminek munkásszervezeteihez (úgynevezett breaslă) a feloszlott RSZDP képviselőinek is csatlakozni kellett.

A magyar honvédség bevonulását a visszaszerzett területeken – a többségében magyarok lakta településeken – üdvivalgás, leírhatatlan ünnepek láncá fogadta. Az 1940. szeptember 11-i kolozsvári bevonulást Jordáky Lajos így látta: *„[...]A házak már fel vannak lobogózva, az utcák tele vannak boldog arcú emberekkel. Az Opera előtt vonulnak az utolsó román csapatok Felek irányába. Az emberek reggel 8 órakor már tüntetést rendeztek a magyar, olasz és német újságírók mellett. Dél előtt pedig, amikor az első honvédtisztek megérkeztek óriási ünneplésben részesítették őket. A tömeg sírt, énekelt, virágokat szórt rájuk, vállakon vitte; valóban örült és ünnepelt. A munkások mindenütt az első sorokban. Még a szokott józanságukat is elveszítették. Mindez annak a rettenetes nemzeti elnyomásnak az eredménye amelyet a román bojárók kormánya fejtett ki a magyarok ellen. A délután bevonuláshoz hasonló ünneplést azt hiszem Kolozsvár még nem élt át. A zuhogó záporosóben az emberek tízezrei nem mozdultak el az utcákról. Csak nézték, nézték... és rekedtre kiabálták magukat. Mindenki örvendett Kolozsváron s bizony mi magunk is örvendtünk, hogy a nemzeti elnyomás igája alól felszabadultunk”*.²² A kormányzó és a miniszterelnök érkezése miatt az ünnepséget szeptember 15-én meg kellett ismételni.²³

Észak-Erdély visszacsatolása Magyarországhoz tehát örömhírként érte Jordákyt. Naplójában többször leírta az „örvendünk nemzeti felszabadulásunknak” mondatot. Azonban hangsúlyozni kell, hogy öröme nem volt felhőtlen. Bizonyos szkepticizmussal tekintett a jövőbe. Szocialista eszméiből következően fontosnak tartotta a további harcot

²⁰ EME. II/16. 65.

²¹ EME. I/2. 1940.09.05.

²² Uo. 1940.09.11.

²³ Ablonczy 2011. 56.

a cél, a szocializmus megvalósulásáért. Céljait – kivetítve a szocialisták egészére – egy újabb ponttal toldotta meg. Jordáky szerint „nemzetiségi síkon pedig harcolunk a más nemzetiségekért, hogy azon jogokat amelyekért mi hiába küzdöttünk, ők megkaphassák”.²⁴

A magyar katonai közigazgatás végével és a polgári adminisztráció berendezkedése után az erdélyi tisztviselő réteget egy újabb elbocsájtás hulláma öntötte el. Nemcsak a nemzetiségi szempontból nemkívánatosaktól (románok, németek) szabadultak meg, hanem azon magyarok ellen is retorziókat alkalmaztak, akik „nemzethűségi” kockázatot jelentettek. A korábbi román pártokban dolgozókat (vagy esetleg holdudvarukhoz tartozókat), a szociáldemokratákat és a kommunistákat érthetjük alattuk. A retorziók általában munkahelyi lefokozással, legtöbb esetben elbocsájtással végződtek.²⁵ Jordáky Lajosra is ez a sors várt, amikor 1941. március 14-én közölték vele, hogy korábbi munkahelyén, a Városi Vízműveknél megszűnt az alkalmazotti státusza. A munkahelyről való megszabadulás ürügyét egy feljelentés adta, amelyben kommunistának bélyegezték.²⁶ Bár ő nem volt kommunista párttag, meg eszmeileg sem azonosult teljesen a kommunistákkal, addig munkatársa a Vízműveknél, Kovács Katona Jenő²⁷ bizonyíthatóan kommunista volt. Többek között kommunista kapcsolatai miatt az új magyar hatóságok ferde szemekkel nézték Jordákyt.

Észak-Erdély politikai reintegrálása a magyar állam keretei közé újabb problémákat vetett fel. Az 1941 tavaszáig regnáló miniszterelnök, Teleki Pál nézetei szerint „Erdély az erdélyieké”. Ez alatt Teleki azt értette, hogy a magyarországi pártok és társadalmi szervezetek ne árássák el Észak-Erdélyt, hanem biztosítsanak lehetőséget az erdélyieknek saját társadalmi és politikai szervezeteik létrehozására.²⁸ A gyakorlat azonban ezzel ellentétes irányt vett, mivel legtöbb esetben a felszabaduló állami pozíciókat úgynevezett „ejtőernyősökkel” töltötték fel. Erre reagálva Tamási Áron vezetésével a fiatalabb generáció egy szélesebb társadalmi szövetség létrehozását kérte egy memorandumban, amit Teleki Pál visszautasított. A korábbi, a (romániai) Országos Magyar Pártban (továbbiakban OMP) meghatározó szerepet játszó politikusok (Bethlen György, Pál Gábor) a korábbi OMP-t szerették volna újjászervezni. Végül egy önálló, „regionális” párt, az Erdélyi Párt (EP) megalakítását engedélyezték, Teleki Béla vezetésével. A párt irányvonalát a magyar Országgyűlésbe behívott képviselők határozták meg, és legtöbb esetben a regionális érdekek képviselője mellett aktivitásuk kormánytámogató „társutas” pozícióban merült ki. A demográfiailag ismét többségbe került észak-erdélyi magyarság hivatalos képviselőinek stratégiáját – a magyarországi „korszellemmel” összhangban – a román királyi diktatúra korporatív szervezetén (Nemzeti Újjászületés Frontja) belül szerepet játszó Magyar Népközösségi vezetők (Bánffy Miklós és köre, EMGE, Hitel-kör stb.) próbálták meg folytatni. Lényege a társadalom szociális tagoltságának és az osztályellentéteknek a lebontása volt. Céljukat a

²⁴ EME. I/2. 1940.09.04.

²⁵ Ablonczy 2011. 85.

²⁶ EME. I/2. 1941.03.

²⁷ A munkásíró Nagy István sógora, RKP, majd KMP tag, aki ugyancsak az elbocsájtottak között volt.

²⁸ Ablonczy 2011. 109.

nemzetileg szervezett társadalmon belül új, társadalmi szervezetek (szövetkezetek, Tízesek szervezet stb.) és a nemzetnevelés segítségével kívánták megvalósítani.²⁹ A csoportot korábbi OMP-politikusok, illetve a harmincas években szocializálódott fiatalok (Mikó Imre, Vita Sándor stb.) alkották, akik már szociális érzékenységgel rendelkeztek, és a népszolgálati eszme is hatással volt rájuk. Mindez keresztényszociális gyökerekből táplálkozott, amelyet Erdélyben leghangsúlyosabban ez a nemzedék képviselt.³⁰ Az EP és a magyarországi kormánypárt közötti együttműködés azon a kölcsönösségi elven nyugodott, hogy az erdélyiek elfogadják a miniszterelnököt, és támogatják a kormánypolitikát, cserébe a MÉP Erdélyben nem szervezkedik. A támogatásra az erősödő szélsőjobb miatt is szükség volt, mivel 1943-ra a kormánypárt az Erdélyi Párt nélkül elvesztette volna parlamenti többségét.³¹

A területileg megnagyobbodott Magyarországon a munkásszervezeteknek több problémával kellett szembenéznük. Először is a kormány gátolni igyekezett a visszaszerzett területeken a szervezkedést. A Felvidék esetében Jaross Andor befolyása, a Délvidéken a katonai hatóságok akadályozták a szervezkedést, míg Észak-Erdélyben az Erdélyi Párt próbálta ellehetetleníteni az MSZDP terjeszkedését. Az egyetlen kivételt a kolozsvári szociáldemokrata csoportok megalakulása, majd MSZDP-hez csatlakozása jelentette.³² Az 1939. szeptember 2-től életbe lépett rendkívüli intézkedések³³ ugyancsak a politikai szervezkedést gátolták. Rendezvény, bármilyen jellegű politikai összejövetel, gyűlés rendőrhatalom engedélyt igényelt.³⁴

Az új államhatalmi helyzetben a kolozsvári szociáldemokratáknak saját pártjukat is létre kellett hozniuk, és a budapesti MSZDP-hez csatlakozniuk. Ezért az MSZDP képviselői 1940. szeptember 15-én megérkeztek Kolozsvárra. Az ismertebb vezetők közül Peyer Károly és Szakasits Árpád említhető meg. Délután a Vasas Otthonban megbeszélést folytattak a helyi szociáldemokratákkal. A gyűlést Bruder Ferenc és Pálffy Tibor vezették. Az egyeztetések eredményeként kialakult az az álláspont, hogy a katonai közigazgatás idején lehetőleg kerüljék a „komoly szocialista munkát”, „legyenek jóban a hatóságokkal”, és nevezzenek ki egy megbízható személyt, aki a katonai hatóságok és a kolozsvári szocialisták között tartja a kapcsolatot. Végül Pálffy személyét találták megfelelőnek. Erről Jordáky igen lesújtó véleményt formált, mint naplójában írta: *„Pálfi csak ezt akarta, hisz napok óta szaladgál, mint a munkásság „reprezentánsa”, szerzi az összeköttetéseket Bánffy emberi között csakúgy mint Bethlennél. Ezen az értekezleten is egészen hamisan úgy állította be a Magyar Pártot, de főleg a Népközösséget mint amelyekkel mindenképp együtt kell működnünk. A pestiekkal egyébként közöltem a mi alapelveinket és feltételeinket a pártvezetéssel, valamint a román kormányzat szolgálatában állott úgynevezett „elvtársakkal” kapcsolatosan. Vége a kompromisszumnak a gazemberekkel*

²⁹ Bárdi 2013B. 170–171.

³⁰ Bárdi – Filep – D. Lőrincz 2014.

³¹ Ablonczy 2011. 112.

³² Sipos 1997. 210.

³³ 1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről.

³⁴ Sipos 1997. 213.

szemben. Bruder, Lucian, Stroia, Deustsek, a bukarestiekről nem beszélve el kell tűnjének a mozgalomból. Pálfit is meg kell fűrni, bár ez lényegesen nehezebb a jelen pillanatban.³⁵

A pártpolitikát gátoló tényezők mellett a munkásmozgalomnak szembe kellett néznie a szakszervezetek működését ellehetetlenítő törekvésekkel is. Ez egyrészt az Erdélyi Párt és a köré csoportosuló hivatásszervezetek, másrészt pedig a Nemzeti Munkaközpont irányából érkezett. Ezzel ellentétben Kolozsvár szociáldemokrata befolyású szakszervezetei a budapesti Országos Szaktanács alintézményeibe integrálódtak. A sort az építőiparban dolgozók kezdték, amikor 1940. október 15-én csatlakoztak a MÉMOSZ-hoz³⁶, míg végül 1941. április 1-ig a legtöbb szakmai szervezet (a magánalkalmazottak és a vendéglátóipari munkások kivételével, akik inkább a Nemzeti Munkaközponthoz csatlakoztak) tagja lett a budapesti Szaktanácsnak és a megfelelő országos szakszervezeteknek.³⁷ Az 1941. áprilisáig eltelt hónapokban a kolozsvári szociáldemokratáknak – és köztük Jordáky Lajosnak – többször szembe kellett nézniük a Nemzeti Munkaközponttól jövő nyomással. 1940. októberében a Magánalkalmazottak Szakszervezetének vezetője (Dunky Jenő) „komoly, magyar helyről való információra” hivatkozva ismét kommunistának bélyegezte Jordákyt. A vádakra reagálva Jordáky kijelentette, hogy „nem tagja a kommunista pártnak” és „az erdélyi probléma megoldását a szocializmustól várja”.³⁸ Arról viszont nem szólt, hogy bizonyos kommunistákkal³⁹ kapcsolatban állt. Kijelentését azzal lehet magyarázni, hogy igyekezett a nevezetteket megóvni az esetleges retorzióktól.

1940. november 5-én Pálffy Tibor (vasmunkás) közölte Jordáky Lajossal, hogy Budapestről felszólították a szakszervezeti csoportokat a Munkaközponthoz való csatlakozásra. Ellenkező esetre akár még az erőszakos fellépés lehetőségét és a szakszervezetek feloszlását is kilátásba helyezték.⁴⁰ Ezekben a sorsfordító novemberi napokban Jordáky a kommunista Józsa Béla véleményét is kikérte. November 7-én este, titkos bizalmi gyűlést hívott össze a lakására. A gyűlésen a budapesti szociáldemokraták közül Szakasits Antal és Esztergályos János vettek részt, míg a kolozsvári csoportot Bruder Ferenc, Lenghel Samoilă, Gheorghe Chiciudean, Neumann Jenő képviselték. Elhatározták, hogy visszautasítják a Munkaközpont indítványát/parancsát, és megmaradnak a szociáldemokrata vonal mellett. Másnap a Szaktanácsban szavazásra bocsájtott indítványt – mely szerint elutasítják a csatlakozást a Munkaközponthoz – egyhangúlag megszavazták.⁴¹

A bizonytalan helyzet 1940 decemberében is folytatódott. A belügyminisztérium egyik rendelete szerint a helyi szervezeteknek jogukban áll eldönteni, hogy melyik központhoz kívánnak csatlakozni. Ez a helyzet azt hozta magával, hogy a politikailag

³⁵ EME. I/2. 1940.09.15.

³⁶ Magyarország Építőmunkások Országos Szövetsége.

³⁷ Csatári 1968. 72.

³⁸ EME. I/2. 1940.10.07.

³⁹ Balogh Edgár, Gaál Gábor, Józsa Béla, Kovács Katona Jenő, Nagy István stb.

⁴⁰ EME. I/2. 1940.11.05.

⁴¹ Uo. 1940.11.7–8.

„öntudatosabb” szakszervezeti csoportok automatikusan a budapesti szociáldemokrata szakszervezetek mellett döntöttek. Kivételt a magántisztviselők – Jordáky ennek a szakszervezetnek tagja – illetve a bőrösök és pincérek jelentettek. A vasas szakszervezet esetében is a budapesti Vas- és Fémmunkások Szakszervezete volt az elsődleges opció, annak ellenére, hogy a szakszervezet kolozsvári vezetője (Pálffy Tibor) a Nemzeti Munkaközponthoz való csatlakozás mellett agitált. A tagság viszont felmentette titkári pozíciójából, és így lehetségessé vált a csatlakozás a budapesti vasasokhoz.⁴² A magántisztviselők esetében a problémát a Kandel–Jovănel-csoport jelentette, amely meggátolta, hogy Jordáky és barátja, Vasile Pogăceanu jelentős pozíciót töltsön be a Magánalkalmazottak Szakszervezetében és ezzel szociáldemokrata (és annak balszárnya) befolyás érvényesüljön. Érdekes módon a Dunky Jenő vezette magánalkalmazottak egy független, „az erdélyi szellem” alapján önálló magánalkalmazotti szövetség létrehozását határozták el.⁴³

A Munkaközpont első terjeszkedő akcióját maguk mögött tudva, 1940. december 6–10 között az erdélyi szociáldemokraták delegációja tartózkodott Budapesten, amelynek tagjai között Jordáky Lajos is ott volt. Vasile Pogăceanuval együtt a párt baloldali szárnyát, míg Bruder Ferenc a centrumot, Kandel Ignác pedig a jobbszárnyat képviselte. A budapesti pártvezetőséggel való megbeszélésen Jordáky azt az álláspontját fejtette ki, miszerint a romániai szociáldemokrata vezérkar nagy része a reformizmus képviselője (Kandelékkal együtt), míg a „szélesebb tömegek becsületesek, harcosak, szocialisták”. Ez saját nézeteit tükrözte, mivel politikai pályafutásának kezdetétől állandó konfliktusban állt az RSZDP „öregével”, a vezérkarral, akik inkább a szociáldemokrácia reformista, bernsteini revizionizmusát követték. Jordáky állásfoglalásával ellentétben megállapítható, hogy (szélső)baloldali befolyás alatt csupán az ifjúsági szervezetek álltak, az összes többi szakszervezet a bernsteini revizionizmust képviselte.

Budapesti tartózkodása alatt többször beszélt a századforduló óta elismerésnek és nagy tekintélynek örvendő „öreggel”, Buchinger Manóval. Már korábbi – harmincas évekbeli – budapesti tartózkodása alatt is elismerően szólt róla, most pedig csak pozitív jelzőkkel illette. Naplójában így írt: *„Buchinger figyelmeztetett a búcsúzásakor, hogy vigyázzak magamra. Nagyon aggódott miattam, azt mondta. Nagyon kedves volt.[...] Becsületes forradalmár. Talán legkülönbje a vezetőknek. Látszik, hogy a régi forradalmi gárda tagja”*⁴⁴

Mindebből arra lehet következtetni, hogy a szocialista apa mellett – akiről mindig szeretettel írt, beszélt – Buchinger volt az a személy, akire mint szellemi mentorra (és esetleg második apafigurára) felnézett. Az erdélyi mozgalomból, illetve politikai életből egy „öregről” sem szólt ekkora elismeréssel. Sokkal inkább generációs és ideológiai konfliktus akadályozta Jordáky és a romániai „öreg” kapcsolatát.

⁴² Uo. 1941.02.19.

⁴³ Uo. 1940.12.22–23.

⁴⁴ EME. I/2. 1940.12.09.

Buchingerrel való jó viszonya azért is furcsa, mert Buchinger Manó az MSZDP centrista, a II. Internacionáléhoz hű szárnyát képviselte.

A kolozsvári csoport, s különösen Jordáky kapcsolata nem volt felhőtlen a budapesti vezetéssel. Például a budapesti pártvezetőség Jordákyt szélsőbaloldalinak tartotta, és igyekezett pozícióját marginalizálni. Ezzel ellentétben a kolozsvári centristák (Bruder Ferenc) jó kapcsolatokat ápoltak a budapesti pártvezetéssel. Jordáky naplójában így kommentálta a viszonyt: *„Egy bizonyos, nem fogjuk megengedni, hogy a pesti szociáldemokraták a fejünkre üljenek. Csinálunk párt szervezet[et], végezzük majd a pártmunkát, de úgy ahogy mi látjuk helyesen, ahogy mi akarjuk s nem amint nekik tetszene. Az erdélyi mozgalmat mi kell és mi fogjuk irányítani. Még ha a fejük tetejére állnak is a pesti „elvtársak”. Mi velük, de nem ők nélkülünk.”*⁴⁵

A kolozsvári csoport 1941. január elején határozta el az MSZDP helyi szervezetének megalakítását. Úgy döntöttek, hogy a rendőrségen egy 4-5 tagú vezetőség – „becsületes, nem túl exponált elemekből” – létrehozását jelentik be. Míg a valódi irányítást Jordáky és a hozzá hasonló „forradalmi szociáldemokraták” a háttérből fogják gyakorolni. Véleményük szerint a jobboldali elemeknek – mint Pálffy Tibor – semmi keresnivalójuk nem volt a pártban.⁴⁶ 1941. január 24-re végül megalakult az MSZDP kolozsvári csoportja. A vezetőségében Schneg (Zoltán) Ferenc, Nagy Sándor, Lenghel Samoilă, Gheorghe Chiciudean és még néhány más személy szerepelt.

A párt kolozsvári újjászervezésével kapcsolatban a vezetők megegyeztek abban – Jordáky álláspontját áterőltette a vezetőségen –, hogy a korábbi évek „jobbszárnya” (Pálffy Tibor, Bartalis Sándor, Lucian Alexandru) az újjáalakulási ünnepélyen nemkívánatos személyeknek fognak számítani. Továbbá a Bukarestből visszatért Lakatos István sem tarthatott beszédet, valamint a kolozsvári csoportnak ki kell majd jelentenie, hogy az „forradalmi szocialista” állásponton áll.⁴⁷

Az MSZDP kolozsvári pártszervezetének ünnepélyes megnyitójára 1941. február 9-én került sor. A budapesti pártvezetőség részéről Szakasits Árpád és Peyer Károly tartottak előadást. A délutáni gyűlésen a budapesti vezetőség elfogadta a már korábban megfogalmazott indítványt, így elhatározták, hogy „minden munkás, beleértve a szélsőbaloldaliakat tagja lehet, sőt kívánatos, hogy tagja legyen a pártnak. A pártban legteljesebb demokrácia és vélemény szabadság kell uralkodjon”. Továbbá a fent megnevezett „jobbszárny” képviselőit nem engedték párttagsághoz.⁴⁸ Az új pártba belépve és visszatekintve a mögötte álló évtizedre Jordáky összehasonlította a román szociáldemokráciát a magyarral, és az alábbi megállapításra jutott: *„Gyuricában⁴⁹ éppúgy mint az eddigiekben van valami szocialista gerincesség, ami egészen új jelenség előttünk. A gazember és áruló romániai szociáldemokraták mellett toronymagasságban állnak a magyar szociáldemokráciának ezen reformista vezetői is. De miért hisznek annyira az*

⁴⁵ Uo. 1940.11.22.

⁴⁶ EME. I/2. 1941.01.04.

⁴⁷ Uo. 1941.02.07.

⁴⁸ Uo. 1941.02.09.

⁴⁹ A Magyarországi Kereskedelmi Alkalmazottak titkára.

angol demokrácia győzelmében? S miért ítélik el a szovjetrendszert s rettegnek annak győzelmétől? Hisz az a szocialista állam. Minden dolgozónak s főleg munkásvezetőnek vágya a Szovjet terjeszkedése kellene legyen. Az hiszem az idős korosztályok múlt évtizedbeli harcainak megmaradt csökevényei, bizonytalanságuk, személyi sértődöttségek, a múltért való lappangó félelem. Pedig meggyőződésem, hogy minden becsületes szocialistának még szerepe lesz a szocializmus alakításában”.⁵⁰ Jordáky véleménye kisebb változásokkal tarkítva, ám még mindig a harmincas évekbeli ideológiáját tükrözte. Mindig is a szociáldemokrácia baloldalához tartozott, és inkább a munkássegységfront létrehozásában és a Szovjetunióban bízott, a nyugati reformizmust nem tartotta sokra.

A kolozsvári szociáldemokraták magyarországi integrációjának egy újabb lépését – a szakszervezeti és pártpolitikai mellett – a kulturális integráció, illetve a *Népszavában* való szóhoz jutás jellemezte. Az utóbbira remek példa, hogy Jordáky az 1940. december 25-i ünnepi *Népszava*-számba cikket írt „Az erdélyi munkásság útja” címmel. Cikkében bírálatát fogalmazta meg az 1918-ban inkább román nemzetiségüket előtérbe helyező szociáldemokratákkal (Ion Flueraş és Iosif Jumanca) szemben. Jordáky szerint lényegében ezzel a „reakciós, bojári Románia” kiszolgálói lettek, és elfojtottak minden „demokratikus” mozgalmat. Továbbá arra is rámutatott, hogy a megfogalmazott polgári demokratikus elvek és a gyakorlatban érvényesülő intézkedések között mély szakadék tátongott. Hogy az MSZDP-ben saját helyzetét is erősítse, kijelentette, hogy 1935-ig – saját baloldali programjának megfogalmazásáig és a „szakszervezeti és pártmozgalom újból szocialista tartalommal való megtöltéséig” – a romániai szociáldemokrata mozgalmon belül a bukaresti pártvezetők és szakszervezeti tisztviselők „gyáva, tehetetlen, megalkuvó” magatartása volt döntő. Mindezzel arra utalt, hogy a romániai nemzetiségi elnyomás elleni igazi harcot ők, a baloldali szociáldemokraták vívták. Ezzel ellentétben csupán annyit kell megjegyeznünk, hogy a pártvezetők és a szakszervezeti tisztviselők mindig is a bernsteini revizionizmus (reformizmus) áramlatát vallották, és ezen érdekek és politikai gyakorlat mentén politizáltak. Vagyis míg Jordáky és csoportja inkább „munkássegységet” és „osztályharcot” hirdetett, addig a reformisták inkább nyitottak a nemzetiségi és kulturális ügyek felé. Cikkében végül az erdélyi szocialisták és a nemzetiségi kérdés/harc egymásra utaltságát igyekezett bizonyítani. Jordáky szerint „mi, fiatalabbak csak most kezdünk igazán örülni, hogy nyelvünket szabadon használhatjuk, örvendünk azoknak a lehetőségeknek amelyeket Magyarország nyújt”. Ugyanakkor felszólított arra is, hogy tekintettel kell lenni a románok érdekeire is, és Magyarország keretén belül egy magyar–román „erdélyi szintézis” lehetőségét kell kialakítani.⁵¹ Cikkének erdélyi fogadtatása vegyes volt. Mint naplójában írta: „A *Népszavában* megjelent cikkemmel kapcsolatban a vélemények különböznek. Egyes román szocialisták kifogásolják azt, amiért elítélem azokat, akik Gyulafehérváron hátba támadták a magyar népköztársaságot. Mások, főleg az opportunisták, amiért túl forradalmi hangon emlétek és dicsérek bizonyos dolgokat. A következőket marxisták

⁵⁰ EME. I/2. 1940.11.06.

⁵¹ *Népszava*. 1940.12.25. 24.

ellenben igen meg vannak elégedve. Azt hiszem a cikk vonala helyes. Legfőbb hibája, hogy nem teljes. Inkább vázlat. De nem is lehetett más. Remélem meg fogom tudni írni a romániai munkásmozgalom történetét, különös tekintettel az erdélyi munkásságra.”⁵²

Az újonnan megalakult helyi pártszervezet kulturális téren az erdélyi (kolozsvári kezdeményezéseket) igyekezett országos szintre emelni. Az 1941-es év elején – a januárban felröppent hírekre reagálva – a magyarországi baloldali pártok elkezdtek foglalkozni a Szovjetunióból visszaérkező 1848-as zászlók kérdésével. Az 1939. végén és 1940-ben megélenkülő szovjet–magyar diplomáciai kapcsolatok egyik eredménye Rákosi Máttyás és Vas Zoltán „kicserélése” volt a cári hadsereg által 1849-ben zsákmányolt honvédzászlókkal. Az eseményt kihasználva az erdélyi szociáldemokraták és rejtőzködő kommunisták igyekeztek ennek jelentőségét felnagyítani, valamint az elkövetkezendő március 15-i ünnepélyt (és a következő hónapokat) szovjetbarát tartalommal megtölteni, és a forradalom „jelentőségével” felruházni.⁵³ A konkrét akcióra a szovjet–magyar közvetlen vasúti összeköttetés megnyitásával párhuzamosan, 1941. március 20-án (a zászlókat március 23-án adták át a lavocsnei határállomáson) került sor.⁵⁴

Mindezt megelőzve Jordáky Lajos 1941. február 1-re gyűlést hívott össze lakására a zászlóátadással kapcsolatos híreknek a megtárgyalására. Kommunisták (Balogh Edgár, Fodor Pataky Ádám, Józsa Béla, Kovács Katona Jenő, Nagy István és az író Asztalos Sándor) vettek részt a beszélgetésen. A kolozsvári kezdeményezést ki kívánták terjeszteni országos rendezvénysorozattá, és ennek érdekében Móricz Zsigmond, Darvas József, Erdei Ferenc, Kovács Imre, Bajcsy-Zsilinszky támogatását kérték azzal, hogy a fent nevezettek álljanak a „szabadságmozgalom” élére. Céljuknak a munkásszervezetekben tartandó ünnepségeket, a zászlók szimbolikus tartalmának hangsúlyozását, továbbá cikkek és tanulmányok közzétételét – a lehető legtöbb helyen – tartották.⁵⁵ A 1848/49-es zászlók kolozsvári kiállítása végül kudarcba fulladt, mivel azokat a Hadtörténeti Múzeum tulajdonába adták.

A zászlóüggyel párhuzamosan és azt felkaroló kezdeményezésnek intézményes hátteret biztosítva Kolozsváron létrehozták a Március 15-e bizottságot. Elnöknek a nagy tekintélynek örvendő, 48-as mártír leszármazottját és korábbi OMP-képviselőt, Sándor Józsefet (ekkor 88 éves) hívták meg. Jordáky Lajos és a kommunista munkásíró, Nagy István mellett például a jelentős hírnévnek örvendő, korábbi kolozsvári színházigazgató, Janovics Jenő is bekapcsolódott a szervezésbe. Végül a március 15-ét megelőző napokban a csoportot jelentősen kiszélesítették, amikor Szentimrei Jenő és Kiss Jenő polgári költők is csatlakoztak a csoporthoz. Továbbá felmerült a főispán, a polgármester, sőt a hadsereg képviselőinek a bevonása is.⁵⁶ A március 15-i ünnepséget megelőző időszakban, 1941. február 26-án Jordáky Lajost a Petőfi Bizottság (a korábbi

⁵² EME. I/2. 1940.12.30.

⁵³ Balogh 1978. 194–199.

⁵⁴ Kolontári 2009. 357–364.

⁵⁵ EME. I/2. 1941.02.01.

⁵⁶ EME. I/2. 1941.02.22.

Március 15-e bizottság átnevezett formája) alelnökévé választották. Felvázolták a konkrét ünnepi programot, mely szerint Sándor József megnyitó beszéde után a Ferenc József Tudományegyetemről egy professzor 1848 történeti kontextusát fogja ismertetni, majd pedig a munkásíró Nagy István fog beszélni. Mivel a hatóságok előzetesen nem engedélyezték Nagy István felszólalását – arra hivatkozva, hogy kommunista – Balogh Edgár és Nagy István Jordákyt kérte fel a helyettesítésére. Jordáky a felkérést elfogadta, viszont ő is kétségeit fejezte ki saját engedélyeztetésének ügyében.⁵⁷ Mint kiderült, szkepticizmusa nem volt alaptalan, mivel másnap – 1941. március 14-én – a rendőrség technikai okokra hivatkozva nem engedélyezte felszólalását a március 15-i ünnepségeken.⁵⁸ Végül az 1941. március 15-én megszervezett ünnepség a Mátyás Király Diákház nagytermében különösebb incidensek nélkül zajlott le. Sándor József beszédét hatalmas taps fogadta, majd Balogh Edgár bejelentette, hogy Nagy Istvánt nem engedték szólni. A tömeg ezt követően 48-as dalok és a Himnusz eléneklése után szétszéledt.⁵⁹

A második bécsi döntést követően tehát az erdélyi munkásszervezetek politikai, gazdasági és kulturális integrációja megvalósult. A kezdeti lelkesedés után azonban a napi gondok, az MSZDP titkárságának centralizációs hajlama lecsökkentette a szociáldemokraták örömét. A Nemzeti Munkaközpont, a hivatásszervezetek, illetve a nyilasok szerveződése és táboruknak növekedése ellenére Pálffy Tibor – korábbi szociáldemokrata szakszervezeti tag, az RSZDP-n belül a jobboldali frakció egyik képviselője – 1943-as jelentése szerint a kolozsvári szociáldemokrata szervezet csak látszólag [volt] gyenge. Szerinte az üzemek munkásai félnek beiratkozni a szociáldemokrata szakszervezetekbe, viszont az általa vezetett Hivatásszervezetnek⁶⁰ és a Nemzeti Munkaközpontnak is kevés tagja volt. Továbbá arra hivatkozott, hogy mindezek ellenére a szociáldemokraták erőteljesen befolyásolják a kolozsvári munkásság hangulatát. Informatív levelében felrótta azt is, hogy a szociáldemokraták „az egész zsidóság támogatását élvezik”.⁶¹

Az észak-erdélyi egyre inkább jobbra tolódó politikában a kolozsvári szociáldemokraták tehát nem kívántak és nem is tudtak részt venni. Jellemző, hogy mivel a visszacsatolások után választásokat nem tartottak, a budapesti parlamentbe egyetlen erdélyi szociáldemokratát sem hívtak be. Ugyanekkor a magyarországi szociáldemokraták parlamenti képviselőcsoportja is csak öt főből állt.⁶² Mint hivatalos párt pedig az 1944. március 19-én bekövetkezett német megszállás után szűnt meg, amikor lényegében az SZDP-t az összes többi párttal együtt feloszlatta. A SZDP kolozsvári csoportjára is ez a sors várt.

⁵⁷ Uo. 1941.03.13.

⁵⁸ Uo. 1941.03.14.

⁵⁹ Uo. 1941.03.15.

⁶⁰ Az Erdélyi Párt munkásszakosztálya.

⁶¹ EME. II/16. Pálffy jelentés.

⁶² Varga 1999. 533.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM:

- Ablonczy Balázs 2011. *A visszatért Erdély 1940–1944*. Budapest.
- Balogh Edgár 1978. *Szolgálatban. Emlékirat 1935–1944*. Bukarest.
- Bárdi Nándor 2013A. Töréspontok és generációs csoportok a romániai magyar kisebbség történetében (1918–1989). In: Uó: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda.
- Bárdi Nándor 2013B. A múlt mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása, 1940–1944. In: Uó: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda.
- Bárdi Nándor – Filep Tamás Gusztáv – D. Lőrincz József (szerk.) 2014. *Népszolgálat. A közösségi elkötelezettség alakváltozásai a magyar kisebbségek történetében*. Pozsony.
- Csatári Dániel 1968. *Forgószélben. (Magyar–román viszony 1940–1945)*. Budapest.
- Kolontári Attila 2009. *Magyar–szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Budapest.
- L. Balogh Béni 2001. *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda.
- Sárándi Tamás 2016. *Levezényelt visszacsatolás. A magyar katonai közigazgatás Észak-Erdélyben, 1940*. Csíkszereda.
- Sipos Péter 1997. *A szociáldemokrata szakszervezetek története Magyarországon*. Budapest.
- Varga Lajos 1999. *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve*. Budapest.

FORRÁSOK:

- Erdélyi Múzeum Egyesület (EME), Jordáky-hagyaték, I fond (Személyes iratok), 2-es csoport (Naplók), 1940, 1941, 1942 évek naplói.
- Uo. II fond (közéleti iratok), 16-os csoport (1940–44 közötti iratok), Forradalom, lapszám nélkül.
- Uo. II/16, 1952-es memoriu autobiografic (román nyelven).
- Uo. II/16, levél Kolozsvár polgármesterének a munkahelyről való elbocsájtás ügyében, lapszám nélkül.
- Uo. II/16, Pálffy Tibor jelentése a kolozsvári közhangulatról, lapszám nélkül.

Népszava. 1940.09.13–14-i számok.

Népszava. 1940.12.25.

1939. évi II. törvénycikk a honvédelemről. In: *1000 év törvényei*. <https://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8096> (letöltve: 2018.01.12).

Marton Ernő fiatal évei és újságírói pályájának kezdetei

Marton Ernő az erdélyi cionista mozgalom meghatározó alakja, főként a zsidó nemzeti ideológia alapjainak és politikai kereteinek lefektetésével foglalkozott, de szervezői, politikai tevékenysége is jelentős. Marton mindenekelőtt újságíró volt, az *Új Kelet*, Kolozsváron (majd később Izraelben) megjelenő cionista napilap főszerkesztője egészen haláláig. Az újság több párhuzamos funkciót is betöltött a két világháború közötti erdélyi zsidóság életében, így egyidejűleg volt a közösség szócsöve, a cionista propaganda eszköze és az erdélyi zsidóság információs bázisának fő forrása. Az újság főszerkesztőjétől és újságíróitól a sokrétű feladat elvégzése magas nivójú tudást, cionista elköteleződést, újságírói tapasztalatot és társadalmi összeköttetést igényelt. Eddig kérdéses volt, hogy Marton Ernő rendelkezett-e ezekkel a kvalitásokkal 1918 ősszén, amikor is Erdélyben a cionista mozgalom a kibontakozás és kiépülés korszakát élte, és ő fiatalon az *Új Kelet* főszerkesztőjeként kapcsolódott be a nemzetépítési munkába. A személyéről készült kisebb lexikonbejegyzések eddig csak azt emelték ki, hogy szülővárosában, Dicsőszentmártonban a főispáni titkár tisztségét töltötte be, és jogi egyetemet végzett,¹ de ennél részletesebb információt fiatalkoráról és karrierjének kezdetéről nem nyújtanak a róla írt életrajzok.

Jelen írás ezt a hiányosságot pótolja: bemutatja Marton Ernő fiatal éveit, családját, tanulmányait, újságírói pályájának kezdetét és politikai-adminisztrációs aktivitását. A tanulmány mindenekelőtt arra a feltételezésre épít, hogy személyiségének kialakulásában a családja, iskolái és a városi közélet mellett a dicsőszentmártoni zsidó közösség játszott fontos szerepet, így annak társadalmi jellemzői és a hagyományos zsidó vallási élethez való viszonyulása nyomokban megtalálható az ő jellemfejlődésében is. Ez a folyamat karrierje kiépülésével esett egybe, amely túlnyomórészt Dicsőszentmártonban zajlott, és amelyet tudatosan alakított. A városban eltöltött évek alatt öt olyan jellemvonás, attitűd fejlődött ki benne, amelyek meghatározták egész további karrierjét és életét: a zsidósághoz és zsidó kultúrához fűződő szoros kapcsolat, írói, újságírói tehetség, jogi, politikai és közigazgatási affinitás, társadalomtudományos objektivitás, valamint cionista elköteleződés.

¹ Újvári 1929. 494.

A fennmaradt kevés személyes forrás mellett hivatalos adminisztrációs dokumentumokra, visszaemlékezésekre, korabeli kiadványokra és legfőképpen Marton közölt cikkeire támaszkodom. Későbbi cikkei nyomokban tartalmazznak visszaemlékezés-foszlányokat is. Mivel a cikkek nagy része prózai írás, ezért azok elemzésével tárom fel Marton gondolat- és érzésvilágát. A dicsőszentmártoni zsidóság és Marton közti szoros kapcsolat folytán a közösségre vonatkozó források is helyet kapnak a vizsgálatban.

A család

Marton Ernő családi hátterét az ortodox rabbiság intézménye határozta meg, mivel apja rabbi, anyja pedig híres rabbik leszármazottja volt. Édesanyja Duschinszky Minka néven született, de később férje után Marton Miksánéra változtatta nevét. Marton anyai nagyapja, Duschinszky Bernát a Námesztó környéki kistelepülések rabbija, az ő felesége pedig Reich Katalin (Rivka Hajele) a budapesti ortodox főrabbi, Koppel Reich testvére volt.² Nagybátyja, Duschinszky Mihály a későbbiekben Magyarország egyik leghíresebb rabbijává vált. 1898-ban, mindössze 27 évesen választották meg a Budapesthez közeli rákospalotai hitközség rabbijának, ahol több mint 40 éven keresztül állt a közösség élén. A rákospalotai rabbinak nagy körültekintéssel és diplomáciai érzékkel sikerült megakadályoznia közössége szétválását. Annak ellenére sikerült benntartani a hitközségét az ortodox intézményhálózatban, hogy tagjainak többsége neológ beállítottságúnak számított.³

Duschinszky Bernát gyerekei, így Minka is, a vallási és kulturális türelem légkörében nőttek fel, gyerekkorukban az európai kultúra értékeivel is megismerkedtek. Anyanyelvük a német volt, de a magyar és európai nyelveket is megtanulták.⁴ Marton Miksáné magas műveltségéről és szervezői tehetségéről Dicsőszentmártonban is tanúbizonyságot tett, ahol a Zsidó Nőegylet vezetését vállalta magára. A városban mélyeséges vallásosságáról, emberszeretetéről és elesetteket segítő készségéről emlékeztek meg.⁵ 1935-ben hunyt el, temetésén az ország egész területéről vettek részt rokon és baráti rabbik.⁶

Marton Ernő apja, Marton Miksa 1866-ban született Sopronkeresztúron. A kereskedelmi iskolában döbönt rá, hogy ezt a pályát nem neki szánták, és elkezdte a helyi jesivát⁷ látogatni. Később Pozsonyban tanult Hátám Szófer⁸ utódainál, majd rabbi

² Haim 2005. 7.

³ Haim 2005. 8.

⁴ Haim 2005. 7–8.

⁵ Özveggy Marton Miksáné emlékezete a dicsőszentmártoni Zsidó Nőegylet díszközgyűlésén. *Új Kelet*, 1935. február 6. 4.

⁶ Eltemették özveggy Marton Miksánét. *Új Kelet*, 1935. január 18. 2.

⁷ Jesiva: Jelentése „ülés”. Magasabb fokú iskola a Talmud tanítására.

⁸ Hátám Szófer (1762–1839): Frankfurtban született rabbi, akit 1807-ben Pozsonyba hívtak főrabbinak,

diplomáját is ott szerezte meg.⁹ Feleségül Duschinszky Bernát lányát, Erzsébetet vette el, de esküvőjük után egy évvel felesége meghalt, és ebből a házasságból nem született gyereke. Később a volt felesége testvérével, Duschinszky Minkával kelt egybe, tőle két lánya és egy fia, Ernő született. A Marton és Duschinszky család nagyon jó kapcsolatot ápolt, mivel nemcsak Miksa, hanem öccse, Dávid is Duschinszky lányt, Viktóriát vette feleségül. Valószínűsíthető, hogy Marton Miksa a pozsonyi jesivában létesített kapcsolatot Duschinszky Mihállyal és rajta keresztül apjával, Bernáttal.¹⁰

Marton Miksát 1891-ben megválasztották a kővágóörsi hitközség rabbijának, de ott csak három évig töltötte be ezt a posztot.¹¹ 1894-ban a dicsőszentmártoni ortodox hitközség felhívására jelentkezett a meghirdetett rabbi állásra, a többi jelölt visszalépése után ő nyerte el a tisztséget. A tudósítások szerint nagy lelkesedéssel választották meg „*Marton Miksa rabbit, aki úgy magas műveltsége, mély tudományossága, kifogástalan hitbuzgó élete, mint kiválóan kedves és megnyerő egyénisége*” mély benyomást tett a zsidó közösségre. Emellett Engelmann Hermann hitközségi elnök és fia, az akkor még joghallgató Erdős Izor az ifjú rabbi mellett agitáltak,¹² mivel úgy találták, hogy vallásossága és személyisége megfelelő az ortodox beállítottságú, de ortodox hagyományokat csak részben és mély vallási életet nem gyakorló közösség számára.

Megválasztásának igazán csak az adta meg a végső lökést, hogy az új rabbi képes és hajlandó volt magyarul tartani az istentiszteletet a zsinagógában.¹³ Marton már azelőtt is szívesen tartott prédikációt magyar nyelven, így a dicsőszentmártoni felkérés is elsősorban ennek köszönhető. Megválasztása után teljes mértékben eleget tett a kérésnek, és már székfoglaló beszédét is magyarul tartotta meg. Az *Egyenlőség*, a reformzsidósághoz köthető hetilap Marton Miksa magyarul tartott prédikációiról és beszédeiről több ízben is dicsérőleg számolt be. A cikkek írói szerint akkoriban a magyar nyelvű prédikáció ortodox zsinagógában szinte páratlan esemény volt, mi több, Marton beszédeit, „szép magyarsággal” adta elő.¹⁴

Marton Miksa világi tudományokban szerzett jártasságát elsősorban a kereskedelmi iskolában eltöltött pár évnek köszönhető. A pozsonyi jesivában kialakult szemlélete pedig híven tükrözte a Hátám Szófer halála után megváltozott új vallás- és oktatásfelfogást. Különösképpen vonatkozott ez a prédikáció nyelvére, mivel már fia, Ktav Szófer megváltoztatta apja akaratát, és a zsinagógában bevezette a német prédikációt.¹⁵ Benedikt Lajos, Marton Miksa kortársa, aki szintén a pozsonyi jesiva diákja volt, egy olyan intézmény képét vázolja fel, amelyben megpróbálták összeegyeztetni a

és ott megalapította saját jesiváját. Eszmerendszerének alapja a zsidó reformmozgalom és a zsidóság radikális megváltozásának elutasítása volt. Ebből az eszmerendszerből fejlődött ki a zsidó ortodoxia.

⁹ Zichy – Deresty 1896. 241.

¹⁰ Haim 2005. 8.

¹¹ Cohen 1988. 150.

¹² Szabó 1938. 202.

¹³ A dicsőszentmártoni izr. Hitközség ünnepe. *Kis-Küküllő*, 1894. január 28. 2.

¹⁴ Ortodox rabbi – magyar beszéd. *Egyenlőség*, 1894. január 26. 12; Magyar szónoklatok. *Egyenlőség*, 1895. szeptember 6. 8.; Az erzsébetvárosi hitközség új temploma. *Egyenlőség*, 1903. október 10. 8.

¹⁵ Katz 1999. 103.

tradicionális alapokon nyugvó vallásosságot a kor modern kihívásaival – természetesen az ortodox eszmerendszer keretei között maradván. Így elősegítették a növendékek orientációját a modern tudományok felé,¹⁶ és nagy hangsúlyt fektettek a halachikus¹⁷ tudás megszerzése mellett az etika és gyermeknevelés módszereinek elsajátítására.¹⁸

Marton Miksa igen elkötelezett magatartást képviselt Magyarország és a nemzeti érdekek irányában. Dicsőszentmártonba való megérkezésekor megígérte, „*hogyminden törekvése az lesz, hogy a hitbuzgóság felélesztése mellett, a magyar állameszmét s a hon és a király iránti szeretetet és rendíthetetlen ragaszkodást híveiben meggyökereztesse*”.¹⁹ A magyar nemzeti patriotizmus haláláig benne élt. Az állami ünnepek, megemlékezések tiszteletére külön istentiszteletet tartott, így Kossuth Lajos halála²⁰ vagy éppen a millenniumi ünnepség keretében fejezte ki az ország iránti lojalitását és elköteleződését. Utóbbi ünnepségen Marton Miksa a vármegyei háznál tartott zászlóavató beszédet több száz főnyi közönség előtt.²¹ Minden nagyobb ünnepségen hasonló, Magyarországot dicsőítő hazafias szellemű szónoklat hangzott el tőle.

Az dicsőszentmártoni rabbi bizalmas kapcsolatot ápolt híveivel. Azok előszeretettel jellemezték őt „szeretetremlónak és kedves modorúnak”. A megítélésben az is közrejátszott, hogy Marton a pozsonyi eszmékhez híven nagy figyelmet fordított az ifjúság vallási nevelésére, így külön gyerek-istentiszteletet is tartott a fiatalok számára.²² Azonban a hívekre minden bizonnyal a rabbi vallási felkészültsége és elkötelezettsége tette a legnagyobb hatást. Annak érdekében, hogy a rabbifunkciókkal járó feladatokat minél tökéletesebben elvégezze, folyamatosan képezte magát. Marton Ernő egyik visszaemlékezésében írja apjáról egy ünnepi készülődés kapcsán: „*Az apám tanult, folyton tanult, hosszú éjjeleken át, hogy befejezze erev pészachra²³ a megkezdett talmud fejezetet, nehogy a város elsőszülötteinek börtölniük²⁴ kelljen*”.²⁵

¹⁶ Az állam már ekkor megkövetelte a négy középiskolai osztály elvégzését a rabbiktól.

¹⁷ Halacha: A zsidó írásmagyarázók Tórából levezetett, tételekben foglalt szokásjoga vagy vallási törvénykezése.

¹⁸ Benedikt Lajos 1914: A pozsonyi rabbiképző intézet (Jesiva). *A vallás*, 1914. február 23.; Benedikt Lajos 1914: A pozsonyi rabbiképző intézet (II rész). *A vallás*, 1914. február 20.

¹⁹ Vegyesek/A dicsőszentmártoni izr. hitközség és anyakönyvi kerület rabbijának fogadtatása, *Kis-Küküllő*, 1894. január 21. 3.

²⁰ Vegyes/Gyászünnepély Kossuthért. *Kis-Küküllő*, 1894. április 8. 2–3.

²¹ Dicsőszentmártonban. *Egyenlőség*, 1896. június 05. 5.

²² Heti Hírek/Gyermek-istentisztelet az Izraelita zsinagógában. *Kis-Küküllő*, 1897. szeptember 12.

²³ Pészach vagy pészah: az egyiptomi kivonulás ünnepe/Erev pészach: Pészach első este. A pészach több napon át tart, és számtalan előírás szabályozza azt. Egyik legfontosabb állomása a pészacheste, amikor is sor kerül a széderre.

²⁴ A pészach alatti börtöl az utolsó egyiptomi csapásra emlékeznek, melyben az összes egyiptomi elsőszülött meghalt, és a zsidó elsőszülöttek megmenekültek. Aki elsőszülött fiú, vagy aki kiskorú elsőszülött apja, annak vagy börtölnie kell, vagy ki kell váltania a börtöt, úgy, hogy részt vesz az egyik talmudi traktátus tanulásának befejezési ünnepségén. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy a rabbitól meghallgatják a traktátus befejezését, és az ebből az alkalomból rendezett ünnepi lakomától kezdve egész nap folytathatják az étkezést.

²⁵ Marton Ernő 1920: Korok és országok pészachjai. *Új Kelet*, 1920. április 1. 22–25.

A rabbi sikeres karrierjét azonban súlyos betegség szakította félbe, majd 1912-ben hosszú szenvedés után elhunyt. A temetésén majd halálának egyéves évfordulóján tartott sírköavatási ceremónián részt vett nagy számú és nagy presztízsű rabbik jelenlétéből²⁶ arra következtethetünk, hogy Marton Miksa méltó megbecsülésnek örvendett az ortodox rabbik körében.²⁷

Marton és Duschinszky család hasonló életvitele és világról alkotott felfogása bizonyára elősegítette a kettőjük közötti barátság kiépülését. A legszembeűnőbb hasonlóság, hogy miközben mindkét család szoros kapcsolatban állt az ortodox intézményrendszerrel, gyerekeiket világi oktatásban is részesítették, és a második generációban ment végbe a nyelvi asszimiláció folyamata. Mihály és Miksa között a hasonlóság még szembeűnőbb, mivel rabbiként mindketten nagy nehézségek árán akadályozták meg a közösségük szétválását. Ráadásul fiaik hamar a cionista mozgalomban találták meg a helyüket.

Gyerekkor, iskola

Marton Miksának és Marton Miksánénak három gyereke (Ilona, Erzsébet és Ernő) született. A négyablakos, nagy kerttel szegélyezett családi ház az Ádámosi utcában, a város központi részén állt. Gyerekeik nevelése, valamint testi egészségük megóvása prioritás volt a szülők számára. Mindent megtettek, hogy feljavítsák fiuk gyenge testalkatát, így téli időszakban csukamájolajat itattak vele, és több alkalommal Abbáziába utaztak.²⁸ Az orvostudományban ekkor kezdett elterjedni a természetes gyógyítás, így a szülők az új eszméket is magukévá tették. A gyerekek minden reggel az udvaron tornáztak az ott berendezett „tornateremben,” majd a már este elkészített hideg vízben fürödtek meg.²⁹ Mindeközben, a családi légkört a szigorú vallási fegyelem uralta. A zsidó ünnepeket előírás szerint megtartották, az előkészületekből, illetve rituálékból a gyerekek is kivették részüket. Otthon magyarul beszéltek egymással, de közben németül és jiddisül is tanultak. A héber nyelvet vallási rituálék során elmondott imákkal, talmudtörténetekkel vagy énekekkel ismerték meg. Az elmondott héber szöveget az apa lefordította és megmagyarázta a gyerekeinek, azok pedig eredeti nyelven ismételték azt utána.³⁰

²⁶ A temetésén jelen voltak: marosvásárhelyi, nagyszebeni és szászrégeni rabbik. A megyesi rabbi, Reich József tartott emlékbeszédet, és sógora Duschinszky Mihály rákospalotai rabbi becsúsztotta el. A sírköavatásán apósa Duschinsky Béla, Námesztó főrabbi méltatta az elhunytat, és Krausz Vilmos, Debrecen status quo hitközségének rabbija prédikált.

²⁷ Marton Miksa 1866–1912. *Vármegyei híradó*, 1912. október 20.

²⁸ Feuerstein 1987. 305.

²⁹ Lebovitsné Marton Erzsébet 1963: A szülői házban. *Új Kelet*, 1963. szeptember 06.

³⁰ Marton Ernő 1920: Korok és országok pészachjai. *Új Kelet*, 1920. április 1. 22–25.

Mivel Marton Miksa fiát rabbipályára szánta, ennek megfelelően igyekezett nevelésén keresztül vallási alapokkal felruházni őt. Otthon fiával megismertette a vallási hagyományokat, a Tóra és Talmud tanításait, így terelve kíváncsi, mindig tanulni vágyó fiát a judaizmus felé. Martont a családi házban nemcsak szülei vallási buzgósága formálta, hanem apja bőséges teológiai könyvtára is, a polcokon fellelhető könyvekbe ő is szívesen belelapozott. Marton szerint „ezer meg ezer könyv hevert a szekrényekben és állványokon, öreg főliánsok, talmudok és bibliák sokféle változatban, hatalmas Shulchan Aruchok és imakönyvek”.³¹ Azonban mivel a rabbi tisztában volt a világi oktatás fontosságával és zsidó iskola nem is működött a településen, így fiát lánytestvéreivel egyetemben a helyi állami elemi iskolába íratta be. Döntésében az is közrejátszhatott, hogy a rabbiknak ekkor kötelező volt négy osztályos elemi iskola elvégzése, így ezzel is elősegíthette a fiának szánt karrier építését.

Az állami elemi iskola 1872-ben kezdte meg működését a városban,³² de csak a század végére sikerült kimagasló tanári kart verbuválni, és megfelelő tantervet összeállítani benne. A rabbi fia 1902-ben kezdte az első osztályt az intézményben, a négy általánost a legmagasabb osztályzattal fejezte be, és minden egyes alkalommal könyvjutalomban részesült, kitűnő tanulmányi eredményei elismeréséül.³³ Marton 1906-tól a dicsőszentmártoni polgári fiú- és leányiskolában folytatta tovább tanulmányait. Az első két évben humán tantárgyakból tökéletes minősítést kapott, de olyan reál- és művészeti tárgyakból, mint mértani rajz, mértan, ének valamint esztétikai minősítésekben (szépírás, írásbeli dolgozat külalakja) nem tudott kitűnő lenni.³⁴ A második két évben sikerült leküzdenie hátrányait, és sokkal jobb jegyeket szerzett a reál-, művészeti tantárgyakból is, utolsó évben mindenből kitűnő értékelést kapott (igaz ehhez az is kellett, hogy testnevelésből és rajzból felmentést kapjon).³⁵

Marton Ernő célja az iskolában az volt, hogy a legkiválóbb tanuló legyen, ennek tudatában nem meglepő, hogy az egyik tanár az év végén azt írta bizonyítványába, „hogy csak azért adok kitűnőt, mert ennél jobb nincs”.³⁶ Általában elégséges volt számára a tanár órai magyarázata, nem töltött nagyon sok időt otthoni tanulással, az iskolában kiváló szavalóként ismerték, és gyönyörű iskoladolgozatokat nyújtott be tanárainak.³⁷ Utolsó évben az iskola önképzőkörének, vagyis a legkitűnőbb diákok csoportjának tagja és pénztárosa lett. Ennek keretében különböző versenyeken szerepelt, ahol elért első helyezései még több ajándékkönyvvel gazdagították könyvespolcát. Az iskolában idegen nyelv gyanánt németet tanult, ami a szülői házban szerzett előképzettség nyomán bizonyosan nem jelentett számára kihívást. Ennek fényében nem meglepő, hogy röviddel a polgári iskola elvégzése után Heine verseit fordította németről

³¹ Uo.

³² A dicsőszentmártoni „Báró Eötvös Intézet” állami elemi és gazdasági felső népiskola értesítője 1883. 10–11.;

³³ Kósa 1903. 47.; 1904. 55.; 1905. 55.; 1906. 55.

³⁴ Kósa 1907. 14.; 1908. 14.

³⁵ Kósa 1909. 15.; 1910. 17.

³⁶ Feuerstein 1987. 305.

³⁷ Lebovitsné Marton Erzsébet: A szülői házban. *Új Kelet*, 1963. szeptember 06.

magyarra.³⁸ Két lánytestvére szintén kiváló osztályzatokat szerzett az iskolában, főként Ilona, aki minden évben színjeles osztályzattal végzett, és több éven át volt tagja a lányönképzőkörnek.

Az iskola egyik tanára, Halmágyi Samu igen nagy hatást tett az ifjú Marton Ernőre. Halmágyi 1905-ben helyettesítőként érkezett az iskolába, ily módon reáltantárgyak tanításával kezdte meg dicsőszentmártoni tevékenységét. Azonban lassan irodalom iránti szenvedélyével tűnt ki az iskolában és a városban, mivel rövidesen magára vállalta a *Kisküküllő Megyei Tanügy* című szaklap szerkesztését, és a helyi lapokban irodalmi és közéleti témájú cikkeket, valamint verseket közölt. Verseskötetével 1915-ben debütált, azonban költői pályája csak másodlagos helyet foglalt el a tanári hivatása mögött.³⁹ Később a dicsőszentmártoni polgári iskola és más erdélyi iskolák igazgatójává is kinevezték. Halmágyi vezette be Martont a szépirodalom rejtelseibe, és indította el az írás útján. Marton tanárát nemcsak pedagógusként de emberként is szerette, írói tehetségét tisztelte, sőt mestereként tekintett rá.⁴⁰ Első irodalmi próbálkozásait valószínűleg Halmágyi segítségével publikálta a helyi lapban, a *Kis Küküllőben*.

Azonban szépirodalmi tehetségét nem tudta kibontakoztatni, mivel a polgári iskola elvégzése után apja vallási oktatással kívánta a neki szánt karriert beteljesíteni. Így 1910 szeptemberétől megkezdte vallásos tanulmányait a nyitrai jesivában,⁴¹ ahol azonban csupán egy évet maradt, utána Szombathelyen folytatta tovább azt. Több körülmény is befolyásolta a Marton családot az új oktatási intézmény kiválasztásában. Először is, a nyitrai jesiva a zsidó társadalom szempontjából a legelkötelezettebb ortodox terület része volt, amelynek szemléletmódja nem egyezett teljes mértékben a család nézetével.⁴² Emellett, mivel édesapja Vas megyéből származott, és az ő testvére Szombathelyen élt, rokonai segítségükre lehettek a nyugat-magyarországi városban.⁴³ Marton Ernő nagybátyja, Marton Dávid a szombathelyi ortodox hitközség tagja, divatáru-kereskedelemmel alapozta meg egzisztenciáját.⁴⁴ A család a korban elterjedt gyakorlatot alkalmazta, miszerint a jesivanövendékek tanulmányaik során rokonaiknál laktak, vagy erősen támaszkodtak azok segítségére, például az élelmezésben.

³⁸ Marton Ernő (fordítás) 1917: A lyrai intermezzó-ból (Heine). Vármegyei Híradó. 1917. augusztus 2. 1.

³⁹ Kelemen 1.

⁴⁰ Marton Ernő 1916: Hadak útján, *Kis-Küküllő*, 1916. április 23. 1–2.

⁴¹ Marton Ernő 1933: Egy eposz margójára. In: *Múlt és Jövő*, 1933. 21 évfolyam, 147.

⁴² Az ortodox zsidóság 19 és 20. századi történetében megkülönböztethető unterlandiek és oberlandiek. Előbbiek Magyarország északkeleti megyéiben éltek, legtöbbször az országos átlaghoz viszonyítva alacsonyabb jóléti körülmények között, de erős elkötelezettséggel az ortodox értékek iránt. Utóbbiak az ország nyugati megyéiben éltek szintén ortodox közösségi hálóban, azonban sokkal inkább nyitottabbak voltak a változó körülményekhez való alkalmazkodásban, és így a magyar átlagot vagy annál magasabb anyagi státuszt értek el. Lásd: Katz 1999. 118.

⁴³ Feuerstein 1987. 305.

⁴⁴ Löwinger 1974. 87.; Kelbert 2016. 67.

Így Marton 1911 őszén már a szombathelyi jesivában kezdte meg a tanévet Benedikt Márk,⁴⁵ a helyi ortodox rabbi iránymutatása mellett.

A jesiva a zsidó oktatás egy magasabb foka, fő célja a diákok tudásának elmélyítése a Tanahban (Mózes öt könyve) és a szóbeli hagyomány szövegeiben, azaz a Talmudban. Ebben az oktatási intézményben a növendékek mindennapjait a héber szövegek elemzése, azok összhangba hozása, a következtetések levonása, és a gyakorlati alkalmazás lehetőségeinek megtárgyalása töltötte ki. Így a jesivák elsődleges feladata nem a rabbik, hanem talmudtudósok nevelése volt, de a kiváló tanulók három rabbi jóváhagyásával rabbidiplomát szerezhettek.⁴⁶ Ebben a korban a jesivákban főként a jiddist használták, a Talmud és a Tóra szövegét erre a nyelvre fordították le, valamint a magyarázatokat is jiddis nyelven adták elő. Viszont a 20. század elején egyre elterjedtebbé vált a magyar nyelv használata is.⁴⁷ Nyitrán bizonyosan a jiddist használták, Szombathelyen a növendékek egymás között áttérhettek a magyarra, de ott is még többnyire a jiddis volt jellemző.

A jesivanövendékek – a „bóherek” – (jelentése: választott), felkészültségük és a jesivában eltöltött éveik szerint vettek részt az intézmény hierarchikus életében. A dicsőszentmártoni rabbi fia mindennapjait más növendékekkel egyetemben, a talmud-tóranatanulás és imádkozás töltötte ki. Az intézmény szűkös anyagi körülményeiből kifolyólag kevés ennivalón osztoztak, arról legtöbbször maguknak kellett gondoskodniuk. Nem volt ritka, hogy a rabbi nádpálcával fegyelmezte az engedetlen vagy figyelmetlen bóhereket, de akár meg is pofozhatta a felkészületlen tanulót.⁴⁸ Marton nem tudott megbarátkozni a szegényes viszonyokkal és a testi fenytést is magába foglaló szigorúsággal. Egyik későbbi írásában is ezt az érzést fejezi ki. A felidézett jelenetben a diákok rettegetek a rabbitól, mivel feleléskor nem tudták a leckét, túl éhesek voltak ahhoz, hogy azt rendesen megtanulják.⁴⁹

Az irodalom iránti szenvedélyét a vallási oktatás nem tudta megtörni. Nyitrán titokban tovább folytatta a vers- és novellairást. Később így emlékszik vissza erre az időszakra: „Alig múltam tizenöt éves, de az irodalmi ambíciók már kikezdték gyermeki nyugalmamat. A jesiva szigorú rendje mellett is egyre több időt téptem le a gemára⁵⁰ tanulásra szentelt éjszakákból, hogy titokban belső remegésekkel és izgalmakkal verten verseket, novellákat írjak, részben íróasztalom fiókjába, részben különböző szerkesztőségi papírkosarak számára”.⁵¹ Szombathelyen még több ideje nyílt az írásra, az elkészült munkákat pedig a Vasvármegye nevű helyi laphoz küldte be, ahol, legnagyobb

⁴⁵ Benedikt Márk: 1858-ban született, Pakson, a nikolsburgi rabbi leszármazottjaként. Sévet Széfer tanítványa, Galántán és Miaván tanult. Előbb Nagyjóka rabbija, Szombathelyre 1898-ban választották meg. Az általa fenntartott jesiva kiválónak számított az országban. Lásd: Löwinger 1974. 173–174.

⁴⁶ Moskovitz 1999. 13–14.

⁴⁷ Domán 1990. 63.

⁴⁸ Domán 2002.

⁴⁹ Marton Ernő 1914: Májim Genovim. *A vallás*, 1914. április 10. 2.

⁵⁰ Gemára: Az amórák misna- és bibliai magyarázatainak gyűjteménye a Gemára nevet viseli, amely a Misnával együtt képezi a Talmudot.

⁵¹ Marton Ernő 1933: Egy eposz margójára. In: *Múlt és Jövő*, 1933. 21. évfolyam, 147.

meglepetésére már tiszteletdíjban is részesült.⁵² Nem véletlen, hogy a jesivában eltöltött idő alatt Patai József⁵³ volt a példaképe, aki gyerekként szintén vallási tanulmányokat folytatott – épp a nyitrai jesivában – később pedig elismert zsidó-cionista íróvá vált.⁵⁴ Mindazonáltal a két település helyi újságaiban nem lelhető fel az ifjú diák neve, valószínűleg azért, mert a jesiva vezetői előtt titkolta irodalmi munkásságát, és kellemetlenül érintette volna, ha a tiltott tevékenység mégis napvilágra kerül.

Marton 1912 őszén tért vissza Dicsőszentmártonba, ahol apját súlyos betegen találta. A beteg rabbit az orvosok már nem tudták megmenteni, így október 20-án, 47 évesen meghalt. Temetése a Duschinszky család és a környező települések rabbijainak részvétele mellett zajlott.⁵⁵ A városban „szeretetreméltó és kedves modorú” rabbiként ismert Marton Miksa halála nemcsak a dicsőszentmártoni zsidó közösség egy történelmi korszakát zárta le, hanem családjának életét is változások elé állította.

Áttérés a világi pályájára: diák és újságíró

A karrier kérdése konfliktust idézett elő Marton Ernő és apja között. Marton Miksa felvilágosult világi nevelést akart biztosítani fiának, de végső soron azt szerette volna, ha fia követi példáját, és rabbivá lesz. Ezzel szemben fia úgy érezte, hogy a jesiva „gettóként” tartja vissza őt a szabad világtól, az érettségi vizsgától, egyetemtól, irodalomtól, amelyek „messzi délibábnak” tűntek számára. Ki akart törni ebből a környezetből, és saját vágyait, céljait kívánta beteljesíteni.⁵⁶ Ugyan apja akarátának engedelmeskedve rászánta magát a vallási tanulmányokra, de ahogy annak halálával az atyai autoritás többé már nem kényszerítette őt az út folytatására, végleg elhagyta Szombathelyt.

Azonban apai örökségével és családja közösségben betöltött szerepével nem tudott rögvést szakítani, a helyzet megkövetelte az örökségben maradt funkciók ellátását. A közösség rabbi nélkül maradt, és ő volt a legalkalmasabb személy a pozíció átvételére. Így amíg a közösség új rabbit nem talált, magára vállalta apja helyettesítését. Közel egy évig igazgatta a dicsőszentmártoni zsidóság vallási életét,⁵⁷ közben testvérével, Ilonával

⁵² Kósa 1909. 15.; 1910. 17.

⁵³ Patai József (Gyöngyöspata, 1882 – Izrael, 1953): Az elemi iskola elvégzése után több jesivában tanult, később egy évig a budapesti rabbiképzőt látogatta, majd a budapesti egyetem bölcsészeti karán tanult. 1907-ben doktori diplomát, 1908-ban tanári oklevelet szerzett. 1908–1921 között budapesti gimnáziumi tanár. 1912-től *Múlt és Jövő* című zsidó folyóirat szerkesztője volt. 1940-ben kivándorolt Palesztinába. Irodalmi, könyv- és folyóirat-kiadói tevékenysége cionista szellemben zajlott és a zsidó nemzeti öntudat felkeltését célozta. Lásd: Kőbányai 2014. 100–145.

⁵⁴ Marton Ernő 1933: Egy eposz margójára. In: *Múlt és Jövő*, 1933. 21. évfolyam, 147.

⁵⁵ Marton Miksa 1866–1912. *Vármegyei Híradó*, 1912. október 20. 2.

⁵⁶ Marton Ernő 1933: Egy eposz margójára. In: *Múlt és Jövő*, 1933. 21. évfolyam, 147.

⁵⁷ Feuerstein 1987. 305.; Interjú Marton Michaellel (Marton Ernő fia), készítette Olosz Levente. (A szerző tulajdonában).

az izraelita diákok hitoktatását is végezte.⁵⁸ Az új rabbi, Krausz József⁵⁹ közelebbi kapcsolatban állt a Marton családdal, mivel beiktatása után elvette Marton testvérét, Ilonát. Az új rabbi elődje szellemét kívánta tovább folytatni munkájában, mivel nagy figyelmet fordított a vallási nevelésre, a hívekkel történő jó kapcsolat ápolására, és a nemzeti erények fejlesztésére.⁶⁰ Azonban a cionista ideológia iránti elkötelezettségéről, amely addigi életét végigkísérte, nem tett említést a városba érkezésekor.⁶¹

A 17 éves Marton eközben kitűzött céljai elérése érdekében magántanulónként kezdett neki középiskolai tanulmányainak. Beiratkozott magántanulónak az erzsébetvárosi gimnáziumba, és több hónapos megfeszített tanulás után 1914-ben letette az érettségi vizsgát.⁶² A budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem jogi karára 1915 téli időszakában iratkozott be, ahol két évet tanult.⁶³ Ebben a periódusban a család anyagi helyzete nem volt igazán stabil, így Marton több esetben üres zsebbel volt kénytelen boldogulni.⁶⁴ Az anyagi akadályok leküzdése érdekében könyvelői-levelezői állást vállalt egy tojásexportőrnél.⁶⁵ Azonban nem költözött a fővárosba, otthon tanult, és csak a szigorlatokra utazott fel.⁶⁶ A háború miatt 1916-tól a rendszeres utazásokat egyre nehezebben lehetett lebonyolítani, így tanulmányait a kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetemen folytatta tovább, és a jogtudományok doktorává is ott avatták 1918-ban.⁶⁷

A rabbi halála után Marton legtöbb energiáját szenvedélyének, az írásnak szentelte. 1912 decemberében második alkalommal közölték saját neve alatt megjelent karcolatát a *Kis-Küküllő* tárcájában, *Téli mese* címmel. Ekkor még írása kusza, széttagolt, stilisztikailag nem kifinomult, ami nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy még

⁵⁸ Kósa 1913. 8.

⁵⁹ Krausz József (Debrecen, 1883 – Izrael 1957): A debreceni status quo ante hitközség ortodox rabbi-jának fia. A szászrégeni Pollák-vezette jesivába járt először, utána Slomo Fischer gyulafehérvári rabbi tanítványa lett. Világi tanulmányait Gyulafehérváron és Budapesten végezte, majd 1910-ben doktorátusi fokozatot szerzett filozófiából a müncheni Ludovico-Maximilian Monacensis Egyetemen. A korban egyáltalán nem megszokott módon rabbiképzettsége ellenére cionista mozgalomban vállalt aktív szerepet. 1905-ben budapesti egyetemi éve alatt csatlakozott a budapesti cionista diákegyesülethez, a Makkabeához, majd miután Debrecenben tanítói állást vállalt, ott több kollégájával szövetkezve újtáraindította a város első cionista egyesületét az „Ivrát”. 1953-ban vándorolt ki Izraelbe. In: Ohev salom vrodef salom... [Szeretem a békét és töreksem a békére...] Megemlékező internetes oldal Dr. Krausz Józsefről. (<https://sites.google.com/site/rossmannkrausz/221> 2017.03.09.); Bató Jomtov 1970: Dr. Krausz József rabbi Az első magyar cionisták egyik kiváló egyénisége. *Új Kelet*, 1970. január 20. 5. (A cikk Krausz József emlékiratai alapján készült.)

⁶⁰ A dicsőszentmártoni zsidó hitközség ünnepe. *Kis-Küküllő*, 1913. szeptember 7. 2–3.

⁶¹ Bató Jomtov 1970: Dr. Krausz József rabbi Az első magyar cionisták egyik kiváló egyénisége. *Új Kelet*, 1970. január 20. 5.

⁶² Dr. Marton Ernő karrierje. *Múlt és Jövő*, 1932. 22. évfolyam, 278.

⁶³ A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Almanachja 1916. 146.; 1917. 147.

⁶⁴ Marton Ernő 1913: Tárca – Shvarc Guszti szerencséje, *Kis-Küküllő*, 1913. május 11. 1–2.; Marton Ernő 1915: A zsebemről. *Vármegyei Híradó*, 1915. október 24. 4.

⁶⁵ Lebovitsné Marton Erzsébet 1963: A szülői házban. *Új Kelet*, 1963. szeptember 6.

⁶⁶ Feuerstein 1987. 305.

⁶⁷ A Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Almanachja 1917. 98.; 1918. 105.

csak 16 éves.⁶⁸ Ezt követően rendszeresen jelentek meg karcolatai, novellái és versei az újságban, később, 1915-től a *Vármegyei Híradó* hasábjain is hasonló műveket ad közzé, először csak monogrammal, majd később teljes nevét vállalva. Prózai művei mellett rövidesen megjelentek politikai, társadalompolitikai elemzései is. 1913-ban publikált cikkében például a világpolitikai eseményeket és azok Dicsőszentmártonra gyakorolt hatását vizsgálja. Elemzésében nemcsak a világban játszódó történések háttérét tárja fel, hanem a jövőre menő előrejelzésében egy „rettenetes, új európai háború rémét” vetíti az olvasó elé.⁶⁹ Igaz, ez a megállapítás a korban közhelyként csengett az olvasó közönség fülében.

A *Kis-Küküllő* és *Vármegyei Híradó* újságok nemcsak célközönség tekintetében és külalakban különböztek egymástól, hanem eszmei ellentét is fennállt közöttük. Míg előbbi inkább a város és vármegye polgárságát, addig az utóbbi a helyi arisztokrácia világnézetét tükrözte. Ennek ellenére a szerkesztőségek között jellemző volt az átjárás. Truppel Győző plébános vagy Gyárfás Elemér helyi ügyvéd mindkét lapnál betöltött felelős szerkesztői pozíciót. Marton sem volt kivétel e gyakorlat alól, mivel a *Kis-Küküllő* mellett a *Vármegyei Híradóban* is megjelentek írásai. Valószínűsíthető, hogy az utóbbiban közölt cikkeivel Gyárfás Elemér kérésének tett eleget, aki felfigyelt a tehetséges újságíróra. Gyárfás 1913-tól nemcsak a *Vármegyei Híradó* felelős szerkesztőjének tisztségét töltötte be, de a város legismertebb ügyvédje és fényes politikai karrier várományosa volt.⁷⁰

Köszönhetően tehetségének, szorgalmának és kapcsolatrendszerének, Marton újságíróként hamar figyelemre méltó elismerésre és sikerre tett szert. 1916 augusztusától a *Vármegyei Híradó* szépirodalmi rovatának szerkesztésével bízták meg,⁷¹ ami az első számottevő előrelépést jelentette újságírói karrierjében. Egy évvel később szerkesztőtárs a lapnál,⁷² azonban mivel közvetlen utána a két lapot összevonták, és az új lap *Kis-Küküllő* név alatt működött tovább,⁷³ így 1917 augusztusától már a *Kis-Küküllő*nél folytatta tovább munkáját mint szerkesztőtárs.⁷⁴ Ezt követően az újság felelős szerkesztői állandóan cserélődtek, de Marton 1918 végéig egyfolytában a lap főmunkatársa maradt. 1918-ból részletesebb információ sajnálatos módon nem áll rendelkezésünkre, mivel az 1918-as lapszámok nem lelhetőek fel. Más forrásokból azonban bizonyosra vehető, hogy a lap megjelent, és Marton vezető szerepet játszott működtetésében.⁷⁵

Az újságírói pálya egyesítette benne a szépirodalom iránti vonzalmát és társadalmi problémák iránti érzékenységét. Újságíróként mindkét szenvedélyét lehetősége volt kibontani. Jól érzékelteti Marton írásszenvedélyét egyik saját műve, amelyet

⁶⁸ Marton Ernő 1912: Tárca – Téli Mese. *Kis-Küküllő*, 1912. december 1. 2.

⁶⁹ Marton Ernő 1913: Külpolitika mentes városunk. *Kis-Küküllő*, 1913. február 2. 1–2.

⁷⁰ Sas 2015. 91.

⁷¹ Lásd: *Vármegyei Híradó*, 1916. augusztus 6. 1.

⁷² Lásd: *Vármegyei Híradó*, 1917. augusztus 2. 1.

⁷³ Hírek – „Vármegyei Híradó”, *Kis-Küküllő*, 1917. augusztus 13. 7.

⁷⁴ Lásd: *Kis-Küküllő*, 1917. augusztus 23. 1.

⁷⁵ Weissburg Chaim memoárja, 27. dosszié, 744. oldal. Weissburg Chaim Személyes Hagyatéka, Ben Gurion Archive, Sde Boker, Izrael

cselekménye alapján ars poeticájának lehet tekinteni. A történetben szereplő újságíró (ő maga) így válaszol az azt firtató kérdésre, hogy miért muszáj neki írni:

„Muszáj édes fiam, muszáj. [...] Aki egyszer belekóstolt, az már nem tudja abbahagyni. Ha egy téma befészkel magát agyamba, úgy nem megy az ki többet onnan, izgat, megzavarja nyugalmaomat. Muszáj papírra vessem. S mihelyt formába lett szorítva a gondolat, nyugtom van. És ha már le van írva, miért ne legyen kinyomtatva? A többi már csak megszokás épp úgy, mint a cigaretta. Izgatja az embert, de szükségünk van erre az izgalomra. Az írással is így vagyok. Ha nincs téma a fejemben, úgy érzem egészen üres volna. Ha van, akkor meg nagyon nehéz: muszáj kiüríteni. Ez a folyamat addig ismétlődik, míg végre egészen rabja lettem az isteni Múzsának.”⁷⁶

Marton korai írásaiból egy olyan fiatal képe rajzolódik ki, akinek elméjében a világot érintő gazdasági és filozófiai kérdések vagy az emberi kapcsolatok problematikája furakodnak be. Sokat foglalkoztatta a modernizáció és annak negatív hatásai. Úgy vélekedett, hogy a modernizáció igen fontos az emberiség számára, azonban ezt körültekintéssel kell végezni, de hátráltatni sem lehet. Végül arra a következtetésre jut, hogy a jelenség nem fogja megoldani az emberiség problémáit, csak a régiék helyett új nehézségeket teremt.⁷⁷

Az irodalmi munkáiban érződik kulturális háttere, valamint megmutatkoznak zsidó identitáskeresésének aspektusai is. Versei, novelláinak jelentős része tartalmaz utalást a zsidó népre, a Tórára vagy más zsidó kultúrához kapcsolható motívumra – például Jeruzsálem, zsidó kereskedő, zsidó Messiás stb. Egyik hosszabb allegóriákkal és metaforákkal teletűzdelt írásából kiolvasható Marton azon vágya, hogy mélyebben megélje zsidóságát, mint amit a zsidó kultúráról és történelemről olvasott könyvek nyújtanak számára. De a zsidóság mélyebb átérzésének lehetőségét mégis kétséggel kezelte, mivel úgy hiszi, népe nem létezik olyan formában, mint ahogy az az ősidőkben fennállt.⁷⁸

Kiteljesedés: a politika és a cionizmus határán

Marton újságírói munkája és ezzel vállalt közéleti szereplése nyomán ismerkedett meg Gyárfás Elemérrel. Gyárfás, miután 1909-ben ügyvédi oklevelét kézhez vette, Dicsőszentmártonban nyitott ügyvédi irodát, és aktívan bekapcsolódott a vármegye politikai életébe. Világnézetét a konzervativizmus és keresztény szellemiség határozta

⁷⁶ Marton Ernő 1913: Tárca – Kisvárosi alakok. *Kis-Küküllő*, 1913. június 8. 2–3.

⁷⁷ Marton Ernő 1913: Tárca – Perpetou. *Kis-Küküllő*, 1913. október 26. 1–3.; Marton Ernő 1913: Tárca – Dani bá. *Kis-Küküllő*, 1913. február 2. 2.

⁷⁸ Marton Ernő 1917: Formátlan akarás. *Vármegyei Híradó*, 1917. április 25. 1–2.

meg.⁷⁹ A vegyes nemzetiségű vármegye realitásait felismerve, a magyar nemzeti állameszme keretein belül elvetette a nemzetiségek asszimilációjára irányuló törekvéseket, és szorgalmazta az összefogást a románsággal.⁸⁰ Gyárfás nemzetiségi kérdésben vallott toleráns nézeteivel magyarázható, hogy titkáraként egy olyan személyt alkalmazott, aki nyíltan tagja volt egy nem magyar nemzeti mozgalomnak.

Hároméves frontszolgálat után, 1917-ben Gyárfás Elemért Kis-Küküllő vármegye főispánjává nevezték ki. Az új főispán az akkor joghallgató és újságíró Marton Ernőt alkalmazta titkáraként. A főispáni titkár feladatát az irodai teendők ellátása és a főispán munkájának megkönnyítése képezte.⁸¹ Titkári teendőit lelkiismeretesen és precizitással végezte, képességei nagy segítségére voltak az adminisztrációs feladatok elvégzésében. Majdani kollégája, Jámbor Ferenc talán kissé túlzó visszaemlékezése szerint olyan szépen fogalmazott, hogy a belügyminisztériumban is csodájára jártak. Emellett „nem is kellett jegyezze a vármegyei üléseket, olyan feje volt, hogy ötórás ülés után emlékezetből csodálatos pontossággal állította össze a jegyzőkönyveket”.⁸²

A nemzetiségekkel való megbékélés igen közkedvelt idea volt a vármegyében, Sípos Domokos író is hasonló, a kormány nemzetiségi programjával ellentétes gondolatokat fogalmazott meg ekkor.⁸³ A nemzetiségi kérdés és a modern eszmékre való fogékonyság alapozta meg a Sípos és Marton közti barátságot. Azonban a forradalom felszínre emelte a magyar és zsidó nemzeti törekvések nyomán vallott nézetkülönbségeket.⁸⁴

A háború nyomán keletkezett szociális problémák Dicsőszentmártont sem kerültk el, szűkös anyagi javak, hadiözvegyek vagy épp árván maradt gyerekek gondjaira igyekezett megoldást találni a város vezetősége. Marton cikkeiben többször is felhívta a figyelmet ezekre a gondokra, és sürgette a lakosságot, hogy aktívan kapcsolódjanak be a segítő programokba. Többek között azért kardoskodott, hogy a lakosság vegyen részt az árvák és özvegyek támogatása céljából a Vöröskereszt által rendezett estélyeken,⁸⁵ vagy a rekvirálásban mutasson együttműködést, mivel a beszedett javak az éhezőket fogják segíteni. E témakapcsánközölt véleményeiben megtalálhatóakaszocialistaeszmrendszer egyes elemei is: „így valósul meg [a rekvirálással] az abszolút egyenlőség és testvériség életbeszökésének halvány sejtése, Marx és Lasalle indexre tett álmainak megvalósulása, a kommunizmus eszméjének klasszikus formában való gyakorlatba hívása”.⁸⁶ Gyanítható, hogy a „szocialista” fellángolást olvasmányai és a háború hátországra tett hatása indították el benne, ez az irányultság később is jelen volt politikai gondolkodásában.

⁷⁹ Horváth 2012. 99–103.

⁸⁰ Horváth 2012. 106.

⁸¹ Főispáni titkár szócikk In: Pallas Nagylexikon. VII kötet, 433.

⁸² Jámbor Ferenc 1960: Egy szál virág. *Új Kelet*, 1960. Szeptember 1. 3.

⁸³ Kovács 1990. 50.

⁸⁴ Lebovitsné Marton Erzs 1963: A szülői házban. *Új Kelet*, 1963. szeptember 06.

⁸⁵ Marton Ernő 1916: Az árvákért és özvegyekért... Vöröskereszt estély, *Kis Küküllő*, 1916. január 9. 1.

⁸⁶ Marton Ernő 1916: Rekvirálás. *Vármegyei Híradó*, 1916. február 20. 3.

A szociális kérdésekben mutatott érdeklődése és szakértelme abban segítette, hogy a háború utolsó évében a Küküllő megyei Hadigondozó igazgatójává nevezték ki.⁸⁷

1917–1918 között a vármegyei adminisztrációban végzett munkája és politikai életében betöltött szerepe összefonódott újságírói tevékenységével. A vármegyét és a várost érintő döntésekről első kézből értesült, azokról írt tudósításait a *Kis-Küküllőben* közölte. Szerkesztői kinevezése után a lap igazi politikai hetilappá vált, amely az általános politikai hírektől egyre inkább az elemzések, véleménycikkek irányába sodródott. Írásaiban többnyire a tények leírására koncentrált, azonban néhány cikkében felsejlenek politikai és társadalmi kérdésekben vallott elképzelései is. Véleménye az, hogy egészséges magyar öntudatot szükséges kialakítani az országban, amely nem hagyhatja figyelmen kívül a nemzetiségi követeléseket sem.⁸⁸ Emellett a nemzetek függetlenségének biztosítékául nem a háborút tekintette, hanem a nemzetközi jogrendet és demokratikus államberendezkedést, amelyek erőszakos annexió, vagy más népek megsarcolása nélkül örökölhetnek az államok függetlensége felett.⁸⁹

A háború végén írt egyes cikkei arról árulkodnak, hogy képes volt objektíven, társadalomtudományi módszertant felhasználva megvizsgálni különböző társadalmi, politikai és közéleti kérdéseket. Így tett a vidéki sajtó problémájának kifejtésével is. Az ő szemléletében a sajtó a háború alatt átalakult kvázi hírszolgáltatóvá, ami a hírlapirodalom fővárosi centralizációjához és a vidéki sajtó elsorvadásához vezetett. Szerinte fontos lenne egy differenciált vidéki sajtó kiépülése, amely a helyi problémákat helyi szinten tudná elemezni és kiértékelni, valamint megfelelő megoldást javasolni rájuk.⁹⁰ Ahogy látható, a háború végére kiteljesedett az újságírói hivatásban, de politikusi és társadalomtudósi készségeinek is megjelentek első jelei.

A cionista gondolatiság kialakulásában Martonnál elsősorban barátai és rokonai befolyása játszott szerepet. Már édesapja elültette benne az ígéret földjére való visszatérés gondolatát, igaz, ezt apja még szigorúan a Tóra tanításainak figyelembevételével képzelte.⁹¹ Weissburg Chaim,⁹² az erdélyi cionizmus egyik legfontosabb alakja több évig Dicsőszentmártonban végezte az elemi iskolát, itt pedig jó baráti viszonyba került a négy évvel fiatalabb Martonnal. Chaimot már ekkor a zsidó nemzet kérdésköre kötötte le, később kis cionista egyesületeket hozott létre, az elsőt középiskolás korában Marosvásárhelyen.⁹³ Marton és Chaim fiatal éveik alatt továbbra is jó kapcsolatban

⁸⁷ Dr. Marton Ernő karrierje. *Múlt és Jövő*, 1932, 22. évfolyam, 278.

⁸⁸ Marton Ernő 1917: A vidéki sajtó hivatása és feladatai. *Kis Küküllő*, 1917. szeptember 4. 1.

⁸⁹ Marton Ernő 1917: Dereng Már. *Kis Küküllő*, 1917. december 12. 1.

⁹⁰ Marton Ernő 1917: A vidéki sajtó hivatása és feladatai. *Kis Küküllő*, 1917. szeptember 4. 1.

⁹¹ Marton Ernő 1920: Korok és országok pészáchjai. *Új Kelet*, 1920. április 1. 22–25.

⁹² Weissburg Chaim: (1892, Diósfalu–1959, Izrael). Ügyvéd, cionista vezető. Jogi tanulmányait Budapesten végezte, ahol belépett az 1903-ban alapított Makkabea zsidó főiskolás diákok szervezetébe. 1915-ben orosz fogságba esett, ahol fogolytársai körében terjesztette a cionista eszmét. 1918-as hazatérését követően Erdélyben telepedett le, és részt vett az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség létrehozásában és a cionista intézményrendszer kiépítésében. Főként a Palesztina-munka területén, erdélyi zsidók palesztinai letelepítésében vállalt részt. 1925-ben maga is kivándorolt Izraelbe. Lásd: Gidó 2009. 505.

⁹³ Weissburg Chaim memoárja, 10. dosszié, 41. Weissburg Chaim Személyes Hagyatéka, Ben Gurion Archive, Sde Boker, Israel.

maradtak, az ifjú cionista szemléletmódja bizonyosan nagy hatást gyakorolt barátjára is. Sógora, Krausz József, az apját követő dicsőszentmártoni rabbi már gyerekkorától aktívan részt vállalt a cionista mozgalomban. Marton Dávid, szombathelyi nagybátyja és annak gyerekei szintén a cionizmus híveinek számítottak,⁹⁴ így rokonaitól is érhatték efféle impulzusok. Ideológiai beállítottságának igazi alapot vallási neveltetéséből adódó zsidó identitása és olvasmányai nyújtottak. Cionista gondolkodása csak később, budapesti egyetemista éve alatt kristályosodott ki és tisztult le számára. Budapesten cionista körök aktív részvevője lett, így a Makkabea előadásait látogatta,⁹⁵ és más cionista vezetőkkel barátkozott. Megvásárolta a fellelhető cionista irodalmat, ezeket hazatérve tanulmányozta.⁹⁶

A dicsőszentmártoni cionista egyesületet saját emlékei szerint Weissburg Chaim alapította 1914-ben.⁹⁷ Az egyesület létrejöttének pontos körülményei nem ismertek, de valószínűsíthető, hogy az 1913 nyarán, Chaim által Marosvásárhelyen rendezett cionista gyűlés után került rá sor. Az egyesület tagjai jellemzően a város fiataljaiból verbuválódtak. Krausz József rabbi az ortodox elvekkel ellentétben hallgatólagos szimpátiával viseltetett a szervezet iránt, ezzel is elősegítve annak kibontakozását. A dicsőszentmártoni cionista ifjúsági egyesület a „Makkabea” nevet vette fel,⁹⁸ és 1914-ben mutatkozott be Kis-Küküllő vármegye zsidóságának. A Makkabea „púrими-ünnepséget”⁹⁹ rendezett március 8-án a helyi kávéházban. A nagyszámú érdeklődő¹⁰⁰ és az egyesület jól kidolgozott programja biztosította az ünnepély sikerességét. Könnyed, játékos estet rendeztek, amelyen viszont elhintették a cionista propaganda egy-egy magvát.¹⁰¹

Marton aktív szerepet vállalt a szervezetben, így részt vett a fent említett ünnepség lebonyolításában is, és előadásokat tartott a szervezet összejövetelein.¹⁰² A vármegye közéletében betöltött tisztségei miatt azonban tartózkodott vezető beosztás elvállalásától. Ugyanis a kis cionista egyesület tevékenysége nem maradt figyelmen kívül a város nyilvánossága előtt. 1915 ősszén a *Vármegyei Híradó* egyik tudósításában a cionizmus témáját járta körül. A cikk írója támogatta a mozgalmat, mivel szerinte „*ha másoknak lehet büszkeség sovínisztának lenni, nekik [zsidóknak] miért ne szabadna ezt, sőt fokozottan annak kell lenniük, mert a renegátok sorsa soha sem irigylendő, de az asszimilálódott zsidónak még hetedízigen is szemébe vágják, hogy: te zsidó!*”¹⁰³

⁹⁴ Kelbert 2016. 67.; Löwinger 1974. 169.

⁹⁵ Makkabea. *Zsidó Szemle*, 1915. október 5. 3–4.

⁹⁶ Lebovitsné Marton Erzsébet: A szülői házban. *Új Kelet*, 1963. szeptember 6.

⁹⁷ Weissburg Chaim memoárja, 10. dosszié, 764

⁹⁸ Hírek/Cionista élet Erdélyben. *Zsidó Szemle*, 1913. december 1. 12.

⁹⁹ Púrím: „sors ünnepe”. Örömnep az Eszter könyvében leírt eset emlékére, melynek során a perzsa fogság idején a gonosz Hámánnak a zsidóság elleni ármánykodása meghiúsult.

¹⁰⁰ Nemcsak a város zsidósága, de a vármegye zsidósága is igen nagy érdeklődést mutatott az esemény iránt. Lásd: Hírek/Izraelita purimi multság. *Vármegyei híradó*, 1914. március 8. 4.

¹⁰¹ Az elszavalt versek valamint elénekelt zsidó-cionista dalok mellett Vértés Ákos tartott előadást a cionizmusról és Marton Ernő népi-zsidó jelenetet idéző történetet adott elő. Lásd: Hírek/Purim-ünnepély Dicsőszentmártonban. *Zsidó Szemle*, 1914. március 15. 11.

¹⁰² Marton Ernő 1914: Májim Genovim. *A vallás*, 1914. április 10. 2.

¹⁰³ Vasárnapi krónika. *Vármegyei híradó*, 1915. október 10. 2–3.

Egy másik lapszámában ugyanaz az ismeretlen szerző már a helyi szervezetet állította középpontba. Állítása szerint a városban már egy ideje „különös hangon tárgyalják” a helyi zsidó egyesületet. Így mivel ő nem volt teljesen tisztában a szervezet jellemzőivel és céljaival, annak vezetőjét kérdezte meg ezekről. Az elnök válaszai nyíltan vázolták a cionista mozgalom fő céljait, így a zsidó asszimiláció elleni küzdelmet, egységes zsidó nemzet létrehozását, és egy zsidó nemzeti otthon megteremtését Palesztina területén.¹⁰⁴ Mivel a cikk álnév alatt íródott, az írója kilétét nem ismerjük, azonban a retorikai fordulat és a cikk stílusa arra enged következtetni, hogy Marton Ernő lehetett a szerző. Az újságban betöltött vezető pozíciója, és abból adódó lehetőségei teszik még valószínűvé állításunkat. A cikk azt a célt szolgálta, hogy megismertesse a zsidó nemzeti ideológiát a város közvéleményével, és bővítse szimpatizánsainak körét.

Marton nem tartózkodott permanensen Budapesten tanulmányai alatt, így a fővárosi cionista diákegyesülethez sem csatlakozott, néhány rendezvényüket lehetőség szerint azért meglátogatta, és sikerült olyan kapcsolathálót kiépítenie, amely alapján a szervezetben „elvarátnak” tituláltak.¹⁰⁵ A háború következtében a dicsőszentmártoni cionista egyesület aktivitása is alábbhagyott, így a háború utolsó két évében valószínűleg ő sem végzett cionista munkát egyetlen szervezetben sem.

Annál inkább 1918-ban, amikor is a dicsőszentmártoni zsidóság a cionista szervezet és az abban tevékenykedő ifjak segítségére szorult. Az őszirózsás forradalom során megalakult helyi nemzetőrség a zsidóktól kívánta beszédni elmaradt zsoldját. A zsidó közösség vezetői, köztük a hadifogságból hazatért Weissburg Chaim, Marton Ernő, Krausz József rabbi és Erdős Izor hitközségi elnök a forradalmi eseményeket szem előtt tartva a veszélyt azzal hárították el, hogy a hitközséget bevonva megalakították a Dicsőszentmártoni Zsidó Nemzeti Tanácsot.¹⁰⁶ A tanácson belül megszervezett és felfegyverzett nemzetőrség pedig járőrözésbe kezdett, így védve meg a helyi zsidóságot.¹⁰⁷ A Dicsőszentmártoni Zsidó Nemzeti Tanács Intéző Bizottság tagjai – ideértve Marton Ernőt – zsidó nemzetiségűnek tituláltak magukat, és tudtára adták a magyar és román nemzeti tanácsoknak, hogy bármilyen zsidóságot érintő ügy ezt követően az ő hatáskörükbe tartozik.¹⁰⁸

A forradalmi események lehetőséget biztosítottak Marton számára addig nyilvánosan nem hangoztatott polgári radikális eszméinek kinyilvánítására is. Jászi Oszkár nyomán¹⁰⁹ elkezdte a helyi nagybirtokos és dzsentriosztály bírálatát, mindezt pedig nem is a legdiszkrétebb formában, hanem a dicsőszentmártoni vármegyeháza erkélyéről tartott napi szónoklataiban.¹¹⁰ Weissburg Chaim visszaemlékezésében meggyőzően állítja, hogy Marton cselekedeteit nem annyira erős ideológiai

¹⁰⁴ Vármegyei krónika. *Vármegyei híradó*, 1915. október 17. 2–3.

¹⁰⁵ A legelső zsidó népközség. *Zsidó Szemle*, 1918. december 29. 15.

¹⁰⁶ A legelső zsidó népközség. *Zsidó Szemle*, 1918. december 29. 15.

¹⁰⁷ Weissburg Chaim memoárja, 27. dosszié, 765. In: Weissburg Chaim Személyes Hagyatéka...

¹⁰⁸ A dicsőszentmártoni szervezkedés. *Zsidó Szemle*, 1919. január 12. 2.

¹⁰⁹ Litván 2005. 47.

¹¹⁰ Weissburg Chaim memoárja, 27. dosszié, 775.

elkötelezettség motiválta, inkább Jászi Oszkár iránt érzett rokonszenve és a budapesti politika-közéleti karrier lehetőségének ábrándképe.¹¹¹ Azonban a szónoklatok nemcsak a nehezményezett dzsentriosztályt bőszítették fel, olyannyira, hogy szónok megölésével kezdtek fenyegetőzni, de a dicsőszentmártoni zsidóságot is kényelmetlen helyzetbe hozták. A forradalmi eseményeken felbuzdulva Marton és Sípos Domokos elindultak a forradalom eszméinek terjesztésére, de a meglátogatott falvakban tapasztalt közöny csalódással töltötte el őket, és hamar abbahagyták „küldetésüket.”¹¹²

Eközben Kolozsváron elkezdődött az erdélyi cionista ernyőszervezet megalakítása, a szervezkedésben csak kis mértékben vette ki részét.¹¹³ A kolozsvári szervezkedés és a Dicsőszentmártonban bekövetkezett felforgató események válaszút elé állították az ifjú újságírót. Két lehetőség közül válaszhatott: nyitva állt előtte a régóta dédelgetett karrierlehetőség Budapesten, amely régi vágyát teljesítette volna be, másfelől a felkínált szerkesztői állás a Kolozsváron megjelenő új zsidó-cionista hetilapnál. Látszólag mind a két lehetőség mögött valós ajánlatok álltak.¹¹⁴ Mivel erős cionista meggyőződését nem kívánta feladni, és felismerte a politikai realitásokat, bármilyen nehezebbre is esett, végül a kevesebb hírnévvel és sikerrel kecsegtető második lehetőséget választotta. Ebben az is szerepet játszhatott, hogy így lehetősége nyílt egy kis vidéki lapból pestiekkel megegyező színvonalú újságot kreálni.¹¹⁵ Az *Új Kelet* első száma 1918. december 19-én jelent meg Kolozsváron. Újságírói és elkötelezetten cionista karrierje ennél a lapnál folytatódott Erdély „első városában”.

Összegzés

Marton Ernő, a dicsőszentmártoni rabbi ambiciózus fia tudatosan képezte magát, akár apja akaratának ellenszegülve is, és tudatosan építette karrierjét a kisváros keretei között. Először az iskolában tűnt ki szorgalmával és tudásával, majd vallási tanulmányai fejlesztették képességeit, de a legnagyobb sikert mégis újságírói karrierjének elindulása hozta meg számára. Ez abban állott, hogy eredményesen tudott egyszerre több párhuzamos tevékenységet is kiemelkedően végezni. Miközben helyettesítő rabbiként dolgozott, az érettségire tanult, jogi tanulmányai alatt pedig újságíró, főispáni titkár valamint a cionista szervezet tagja volt.

¹¹¹ Weissburg Chaim memoárja, 27. dosszié, 792.

¹¹² Lebovitsné Marton Erzsi 1963: A szülői házban. *Új Kelet*, 1963. szeptember 6.

¹¹³ A dicsőszentmártoni szervezkedés. *Zsidó Szemle*, 1919. január 12. 2.

¹¹⁴ Az új cionista lap szerkesztői tisztségére Weissburg Chaim ajánlotta és kérte fel Martont. Lásd: Weissburg Chaim memoárja, 27. dosszié, 775. Egy másik visszaemlékezés szerint a belügyminisztériumból ezekben az időkben kapott állásajánlatot fogalmazói állásra, és úgy tűnt, el is fogadja azt. Lásd: Jámbor Ferenc: Egy szál virág. *Új Kelet*, 1960. Szeptember 1. 3.

¹¹⁵ Weissburg Chaim memoárja, 27. dosszié, 799–800.

Mivel karrierlehetőség szempontjából a cionizmus kezdetben nem kecsegtetett pozitív kilátásokkal, így inkább a magyar politikában és közéletben építette életpályáját.

Marton tudatosan fejlesztette képességeit, és dicsőszentmártoni évei végén már érett és határozott világnézettel rendelkező személyiség volt. Családi háttere és a városi ortodox zsidó közösség hatásának következtében erős zsidó identitása alakult ki, amelyet következetesen vállalt is. Ez nagyfokú teológiai és kulturális ismerettel párosult. Felsőfokú tanulmányai és olvasmányai elősegítették társadalomtudósi szemléletmódjának kialakulását, a közigazgatásban végzett munkájával együtt az egyetemről jogi közigazgatási tudást, tapasztalatot is kapott. Irodalmi tehetségét több módon is kamatoztatta, de az újságírásban tudta leginkább kibontakoztatni. A gyerekkortól formálódó cionista szemlélet a későbbiekben aktív elköteleződéssé alakult.

Életpályájának megválasztásában azonban bizonytalanak mutatkozott. A fiatalkorában átélt párhuzamos, néha ellentétes élethelyzetek, eszmék és betöltött szerepek folytán dilemmába került. Elég itt csak a zsidó és a magyar kultúra ellentétére gondolni. Előbbiben nevelkedett fel, míg utóbbiban alkotott. De nem kevésbé igaz ez a magyar közéletben és cionista szervezetekben betöltött szerepére sem. Cionista érzülete ellenére szeretett volna komoly karriert befutni a fővárosi magyar politikában. Nem volt egyértelmű, hogy milyen úton indul el, ez a kettősség a háború utolsó hónapjáig élt benne, a forradalmi események pedig mindkét lehetőség felé utat nyitottak. Végül azonban a reálisabbnak látszó opciót választotta, és talán szíve is inkább ehhez húzott jobban.

A leírtak alátámasztják Gidó Attila azon álláspontját, miszerint Marton Ernő az erdélyi cionisták azon első generációjába tartozott, akik ideológiai beállítottságuktól függetlenül magyar kulturális háttérrel rendelkeztek.¹¹⁶ Emellett arra a sokszor hangoztatott kérdésre is sikerült választ találni, hogy fiatal kora ellenére miként tudta Marton Ernő az *Új Kelet* szerkesztőségi pozícióját elnyerni. Ambíciója, tapasztalata és ideológiai elkötelezettsége a legkézenfekvőbb válaszok erre a kérdésre.

FORRÁSOK ÉS HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Almanachja az 1915–1916 tanévre. Budapest. 1916, 1917.

A dicsőszentmártoni „Báró Eötvös Intézet” állami elemi és gazdasági felső népiskola értesítője az 1873-188 1/2 tan évekről. Marosvásárhely, 1883.

¹¹⁶ Gidó 2009. 26.

- A Kolozsvári Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Almanachja az 1917–1918-as félévre.* Kolozsvár. 1917, 1918.
- Cohen, Yitzchok Yosef 1988: *Ha-hami Trannsylvania 1630–1944 I [Erdély bölcsei 1630–1944 I]*, Jeruzsálem.
- Domán István 1990: A magyarországi jesivák növendékeinek szerepe a magyar nyelves kultúra megőrzésében – idegenben. In: Fejős Zoltán–Küllős Imola: *Vallásosság és népi kultúra a határoinkon túl.* Budapest.
- Domán István 2002: *A hagyományos zsidó oktatás Magyarországon. A Magyarországi talmudiskolák tanítási és nevelési módszerei.* Elhangzott a Zsidó oktatás, nevelés – 125 éves az Országos Rabbiképző Intézet című konferencián (Budapest, 2002. december 17–18.) (<http://www.or-zse.hu/resp/mtud2002-doman.htm> 2017-08-31).
- Feuerstein Emil 1987: Egy marék virág. A magyar ajkú zsidóság szellemi öröksége. II kötet, Tel Aviv.
- Gidó Attila 2009: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940).* Csíkszereda.
- Haim Genizi, Yehuda Friedländer, Frojimovics Kinga 2005: *Duschinszky Mihály rákospalotai főrabbi válogatott beszédei.* Budapest.
- Horváth Sz. Ferenc 2012: Az egyensúly embere. Katolikus válságtudat és vezetésvágy Gyárfás Elemér politikai gondolkodásában. In: Bárdi Nándor & Tóth Ágnes (eds.): *Egyén és közösség. Tanulmányok.* Zenta.
- Katz, Jakov 1999: *Végzetes szakadás.* Budapest.
- Kelbert Krisztina 2016: *Szemtől szemben: képek a szombathelyi zsidóság történetéből.* Szombathely.
- Kelemen Miklós: Halmágyi Samu (1880–1962), In: Unitárius Élet (<http://tudastar.unitarius.hu/pantheon/pdf/halmagyisamu.pdf> 2017.08.28.).
- Kósa Sándor 1903; 1904; 1905; 1906; 1907; 1908; 1909; 1910 1913: *A dicsőszentmártoni Polgári fiú-, polgári leány és elemi iskola értesítője.* Dicsőszentmárton.
- Kovács István 1990: *Sípos Domokos. Monográfia.* Bukarest.
- Kőbányai János 2014: *Szétszalazás és újraszövés. A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése.* Budapest.
- Litván György 2005: Jászi Oszkár és a zsidókérdés. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.* Budapest
- Löwinger Ábrahám Albert 1974: *Vasi Zsidók. A vasi zsidók emlékére a mártírhalált szenvedett vasmegyei zsidóságnak.* Jeruzsálem.
- Moskovitz Cvi 1999: *Jesivák Magyarországon. Adalékok a zsidó hitközségek 1944. áprilisi összeírásának történeti értékeléséhez.* Budapest.

Sas Péter 2015: Hetven éve hunyt el Gyárfás Elemér (1884–1945), az Erdélyi Római Katolikus Státus világi elnöke. In: *Egyháztörténeti Szemle*, XVI/4.

Szabó Imre 1938: *Erdély zsidói*. Cluj.

Újvári Péter 1929: *Zsidó lexikon*. Budapest.

Zichy Hermán gróf, Deresty Gy. M. (szerk.) 1896: *Magyar zsidók a Millenniumon: Művelődéstörténeti tanulmány*. Budapest.

KOVÁCSNÉ MAGYARI HAJNALKA

Nőábrázolások a magyar és román államszocializmus éveinek reklámtermékeiben

A kutatás ismertetése

Tanulmányom a *Trendi nő a szocializmusban* című kutatásom részét képezi, melynek célja a XX. század második felében élő nők divat- és szépség szokásainak tudományos vizsgálata, különös tekintettel a Kádár-korszak és a Ceausescu-éra társadalmának elemzésére. Kutatásommal szeretném kiegészíteni a történelem nő-történeti részének azon szegmensét, mely a szocialista korszak dolgozó nőjének a divat és szépség iránti törekvéseit és vágyait vázolja fel, továbbá körbejárni a szocializmus nőképeinek sajátosságait. Társadalom- és művelődéstörténet szempontjából érdekes és eddig mellőzött vagy fel nem tárt dolgokkal tudom kiegészíteni a történelem ezen igencsak izgalmas területét. Munkám forrásait a korabeli reklámok (TV-reklám, újság- és folyóirat-hirdetések, csomagolás, plakát, kirakatképek) és egy fókuszcsoportos interjú képezte. A nem reprezentatív fókuszcsoportos interjút pedig 40–70 év közötti férfiakkal készítettem, akik emlékezetében jelen van a kutatott korszak reklámjainak nőképe.

Történelmi háttér

A kutatott időszak Magyarországon és Romániában egyaránt a szocializmus évtizedei voltak, melyben a központilag vezérelt bürokratikus vezetés dominanciája érvényesült. A fogyasztás terén sem a szabadpiac érdekei érvényesültek, hanem a tervgazdálkodásé. Az Országos Tervhivatal „tudományosan” kiszámolta a lakosság fogyasztási szükségleteit, és ennek megfelelően történt az ellátás. A kereslet és a kínálat nem fedték egymást, ami természetes velejárója egy hiánygazdaságon alapuló rendszernek.

A hiánygazdaságban a piacgazdasággal ellentétben nem elementáris feltétel a reklám. Hiszen nem kell versenyezni a vevőért, mert annak nincs választási lehetősége. Legfeljebb annyi, hogy vásárol vagy sem. De áru terén nem válogathat különböző prioritások alapján, mert nincs miből. Az eladónak tehát nem kell megnyernie, meggyőznie a vásárlót. Sőt sokkal inkább a vásárló az, aki körüludvarolja az eladót és örül, ha megveheti azt, amihez hozzájut. Fordított helyzet alakul ki, amelyben a vevő próbál meg imponálni az eladónak. Ez a visszásság azonban nem csupán a kereslet és kínálat összehangolatlanságából ered, hanem a szocialista rendszer jellegéből, melynek bürokratikusága mindenre rányomja a bélyegét.¹

A reklámtörténet tekintetében is fennáll egy fejlődési szakasz, mely több korszak egymásra épüléséből tevődik össze. Az első reklámügynökség 1841-ben jön létre Philadelphiában, megalapítója Volney Palmer. Hirdetési módszereinek kialakítása (engedményes áron reklámfelületeket vásárolt, és ezen felületet árúsította tovább hirdetni kívánóknak magasabb áron) alapozta meg a reklámszakma kezdetét. A 20. században a televízió megjelenése után (nyugaton már a '30-as években elkezdődik a televíziós műsorközvetítés, Magyarországon az '50-es évekig várat magára), a nyomtatott reklám az audiovizualitás technikájával is élhetett, mely újabb lehetőségeket ígért. Az, hogy melyik korszakban mi volt a reklámtrend, nagyban meghatározta az aktuális politika, a társadalmi élet és közfelfogás, s a reklámszakemberek ennek megfelelően hirdették a termékeket.²

Az '50-es évek Amerikájában a fogyasztói társadalom megerősödésével a reklámokban hirdetett termékek birtoklása luxust, sikert és társadalmi elfogadottságot ígért. S bár a '60-as évek fiatalságkultuszának megjelenésével változott az addigi értékrendszer, hiányra nem volt precedens. Ezzel szemben a keleti blokkban az áruhiány volt a jellemző, és a fogyasztói társadalom még nem létezett. Ezért egyetemes reklámtörténet szempontjából a magyar és román reklámok nem olvadnak be az aktuális nyugati trendekbe, hanem úgynevezett propagandareklámoknak számítanak, melyek a politikai propagandából és a reklámra hasonlító hirdetésekkel tevődnek össze. Formailag reklámokra hasonlítanak, de valójában a politikai üzenetük volt a domináns.³

Az '50-es évek elejének foglalkoztatáspolitikájára jellemző volt a nők férfi típusú munkára való erőszakos toborzása és a dolgozó kommunista nő imázsának propagálása. A fizikai munkát végző nők hősiességének kiemelésével és társadalmilag elfogadottá tételével próbálták megvalósítani az újfajta szocialista mezőgazdaságot. A „Gyertek lányok traktorra!” felhívás is ennek az erőltetett emancipációnak volt az egyik propagandamódszere.

¹ Kornai 1980. 138.

² Sas 2006. 59-64.

³ Uo.

1. kép. Pál György: Gyertek lányok traktorra!
(Forrás: 1950. Magyar Nemzeti Múzeum. ltsz. 59. 0920)

A terv végül is kudarcba fulladt, mert a felhívásra túlnyomó részben inkább férfiak jelentkeztek. Azok a nők, akik mégis beálltak traktorosnak, egy idő után megtapasztalták, hogy az a fajta szocialista nőimázs, amely propagálva van, a valóságban torzulva jelentkezik.⁴ Az alulfizetettségen túl jellemzőek voltak a férfi kollégák gúnyolódásai és a rossz erkölcsű nő sztereotípiájába való társadalmi be kategorizálás.⁵ Az, hogy a női egészség szempontjából károsító hatása lett volna a traktoros munkának, bár közvéleménnyé vált,⁶ igazából nincs rá bizonyíték. Vannak azonban olyan jegyzőkönyvek, melyekből kiderül, hogy az orvosi igazolások sokkal inkább elhárítási mechanizmusként funkcionáltak.⁷

Nemcsak a traktoros lányok jelenítették meg a politikai ideológia új nőképét, hanem összességében véve a szocializmust építő összes dolgozó nő, aki rendszerint egyenlővé vált a munka terén is a férfival. Az '50-es évek magyar szocialista nőképe erős fizikumú, aki bírja a munkát. A férfias megjelenés a testábrázolásban is érvényesül. A széles vállak és hátak, a nagy erős kezek, az erős fizikum, az összességében az emancipált, a férfival egyenlő nőt testesítették meg, és a propaganda jelképrendszerének részét

⁴ Pukánszky 2007. 559–560.

⁵ Farkas 2003. 70–71.

⁶ Pukánszky 2007. 559–560.

⁷ Farkas 2003. 69.

képezték.⁸ A férfias overall kiegészítőjeként azonban a megjelnek a pöttyös kendő is mint a nőiesség attribútuma.⁹ A belülről fakadó mosoly, az arcon tükröződő érzelmek pedig szintén a nőiesség jelei. A plakátok sarkallják a nőket arra, hogy a vasutasok legyenek, bányában dolgozzanak vagy a mezőgazdaság mellett az állattenyésztésben helyezkedjenek el.

2. kép. Asszonyok! Lányok gyertek dolgozni az állattenyésztésbe!
(Forrás: 1955. Magyar Nemzeti Múzeum. ltsz. 59. 0910)

Az '50-es években a nő a férfival való egyenlővé válásának propagálása mögött igazából politikai és gazdasági célok húzódtak meg. Ettől függetlenül a bennük szereplő nők ábrázolása sokat elárul a szocialista szépségideálról. Arról a nőképről, amely politikailag volt a társadalomra erőltetve, mintegy manipulálva férfiakat és nőket egyaránt, többkevesebb sikerrel.

A késői '50-es évek nőábrázolásaiban már érezhető egyfajta változás. A kommunista párt nőpolitikájában már nem volt annyira előtérben az erőltetett emancipáció, és ez a nők képi ábrázolásában is megmutatkozott.

⁸ Farkas 2003. 78.

⁹ Tóth 2009. 4.

3. kép. Vajda Lajos: „Fürödjünk”, 1959 (Forrás: Budapestposter)

A magyar államszocialista gazdaság működésébe az Új Gazdasági Mechanizmus (1968. jan. 1.) hozott néhány olyan változtatást, amelytől a hiánygazdaság megszűnését és a szocialista piacgazdaság létrehozását remélték. Ilyen változtatás volt például az állami vállalatok részleges önálló gazdálkodása. A reformkísérletnek végül is nem sikerült a szocialista piacgazdaság megteremtése, de olyan pozitív változásokat hozott, mint például a tervgazdálkodás visszaszorítása.¹⁰

A nagyvállalatok (*Centrum*, *Skála*, *Richter Gedeon*, *Állami Biztosító* stb.) elkezdtek propagandakeretből reklámokat készíttetni. Ebben inkább a presztízsérték játszott nagyobb szerepet, mintsem az üzleti érdekek. Heilig György¹¹ szerint állami szinten azért érte meg támogatni a reklámokat, mert ezzel a bőség illúzióját keltették az emberekben, és pozitívan befolyásolták a közhangulatot.¹² Arra a kérdésre, hogy fogyasztói szempontból mi volt a különbség az akkori és napjaink reklámjai között, Réz András¹³ a következőképpen fogalmaz:

¹⁰ MTI Negyven éve lépett életbe az új gazdasági mechanizmus.

¹¹ Heilig György: *Centrum* áruházak reklámpropaganda-osztályának a vezetője (1978–1990)

¹² Rónai 2004. 140.

¹³ Réz András (1951–): magyar filmesztéta, műfordító, forgatókönyvíró, reklámszakember.

„Az volt a különbség, hogy akkoriban a reklámok a használat, a funkció előnyeit mutatták be és nem feelingeket adtak el, tehát a magyar reklám próbált nagyon józanul gondolkozni. Nem azt mondta, hogy ha sikerül ezt birtokolnod, akkor eléred az orgazmust, vagyis mindegy hogy hogyan használsz vagy mire, de meg kell szerezned. Akkoriban nagyon akkurátusan elmagyarázták, hogy miért jó valami és hogy lesz tőle könnyebb az életed, ha megveszed”.¹⁴

A MAHIR (Magyar Hirdető) és a Hungexpo (mely főleg hazai és külföldi kiállítások szervezésre szakosodott) volt az a két ügynökség, mely kvázi kommunikációs nagyvállalattá fejlődte ki magát.

TV-reklámok

„Az adásidő 1980-ban elérte a 4300 – vagyis a heti 83 – órát. Az előfizetők száma 2 765 000. Az 1. műsor az ország területének kb. 94, a 2. adás kb. 70%-án volt vehető. A két műsort 16 nagyadó és 47 átjátszó adó továbbította. A színes műsorok aránya 57%. Az adásidő 74%-ában hazai, 26%-ában külföldi és filmprogramokat sugároztak. A politikai és tájékoztató műsorok aránya 26, a szórakoztató adásoké 51, az ifjúsági-, gyermek- és oktató műsoroké 11, a sporté 10, a reklámé 2%.”¹⁵

A Kádár-korszak legsikeresebb és legszámtottevőbb reklámjainak a Sas István¹⁶ által írt és rendezett reklámfilmek számítottak. Audiovizuális mintavételemet ezen reklámfilmek válogatásából kiadott DVD-n szereplő reklámfilmek (szám szerint 161) képezik.¹⁷ Kutatási témámat szem előtt tartva azokat a reklámfilmeket vizsgáltam, amelyek nőknek szólnak vagy nők szerepelnek benne, elemezni próbálván a kor nőkkel szembeni társadalmi elvárásait, társadalmi, politikai és gazdasági manipulációit a nők szépségességményének változására és kialakulására nézve.

Ezek a reklámok a DVD-n négy korszakra vannak osztva:

- Őskor (1972–1976) – 29 reklám
- Hőskor (1976–1980) – 43 reklám
- Felfedezések kora (1980–1984) – 43 reklám
- Lefelé a lejtőn (1984–1988) – 46 reklám

¹⁴ Rónai 2004. 136.

¹⁵ Az MTV története.

¹⁶ Sas István (1946–): Balázs Béla-díjas magyar filmrendező, érdemes művész, nyolcszoros cannes-i díjnyertes, reklámpszichológus. Több mint 2000 reklámfilm írója és rendezője.

¹⁷ Sas István-reklámok.

A reklámokat moziban és a TV-n vetítették 5–12 perces blokkokban. A monopolhelyzetben levő MTV 1968-tól már hetente kétszer sugárzott 9–12 filmből álló 10 perces reklámblokkokat. A '70-es években elkezdődik a fogyasztás megjelentetése a reklámokban, és a '60-as évek reklámjaival ellentétben már nem híres emberek, színészek, sportolók a reklám főszereplői (Papp Laci, Gobbi Hilda), hanem modellek. Vizsgálatomban főleg öltözködéssel és szépségápolással kapcsolatos reklámokat elemeztem, de egyéb reklámokban is feltűnik a nő, mint például a rovarirtóreklámban azon végzet asszonyaként, aki „*tudja, mitől döglök a légy!*”¹⁸ A reklámozott termékek magyar termékek, a megrendelők közvetlen kapcsolatban voltak a reklám készítőjével, a reklámok sajátossága pedig a humor volt.

A reklámokból megtudhatjuk, hol és mit érdemes vásárolni, valamint azt, hogy milyen kozmetikumokat használ egy trendi nő. A reklámok célja sokszor nem is a divatos trendek bemutatása volt (hiszen hiánygazdaság idején a kínálat nem túl sokszínű), hanem népnevelési céllal is működött, gondolok itt például a tisztálkodási szokások befolyásolására. Ebben az időszakban még nem volt általános a mindennapi zuhanyzás, az izzadásgátlók használata, a bőr megfelelő hidratálása és ápolása, mai higiénés rutinszerű szokásaink. Divatossá kellett azt tenni. És erre megfelelőek voltak a reklámok, főleg ha nők reklámozták ezeket a termékeket.

Nőábrázolások

A reklámokban szerepeltetett nőknek mindamellert, hogy szépek voltak, meg kellett felelniük az adott társadalmi elvárásoknak és a jó közízlésnek. Bár már a '60-as évek végétől Magyarországon a divatosság és a nyugati trendek mérsékelt követése megfért a politikával¹⁹, mint ahogy kiderül Kádár beszédéből a KISZ 1967-es kongresszusán, az ominózus „vadnyugati nadrág és hosszú haj” említéséből, a jó erkölcs továbbra is fontos volt. Ezért a lakosság legnagyobb része számára propagandareklámként szóló TV-reklámokban a társadalomban is elfogadott női szerepek és sztereotípiák jelentek meg.

¹⁸ Chemotox rovarirtó-reklám.

¹⁹ Kádár János beszéde a KISZ 1967-es kongresszusán: „Vannak egyes nyugati divatok, amelyek bizonyos mértékig nálunk is hatottak, [...] és ezek egyike a cinizmus és a közöny a közéleti kérdésekkel szemben. Nyugaton ez párosul a vadnyugati-nadrág viselettel meg a hosszú hajjal, a borotválkozás elhagyásával. [...] A vad nyugati nadrágokkal meg a szakállal meg a hajviselettel nem akarok foglalkozni. [...] A mi itt fontos, az az, hogy a párt, az ifjúsági szövetség nem divattervező cég és nem fodrászipari ktsz, és nem is kell az ilyesmivel foglalkoznia.” (Kádár János felszólalása a KISZ VII. kongresszusán (1967), In: Kádár 1968. 224.)

1. Feleség (Centrum-reklámok)

Társadalmi megítélés szerint létezett az erkölcsös és erkölcstelen nő, követésinorma-mintaként pedig leginkább a szomszédasszonyok, illetve a munkatársnők szolgáltak.²⁰ Férfiak tekintetében voltak a „rendes udvarlók”, akikből remélhetőleg majd jó férj lesz. (Az számított jó férjnek, aki rendesen dolgozik, hazaadja a pénzt, nem iszik, nem veri a feleségét stb.) A másik kategória pedig a „veszélyes udvarlók” voltak, akik „csak azt akarják”.²¹

A férjezett nő tisztességesnek számított. Ezt a prototípust szólította meg a *Centrum Divatcsarnok*, ahol a vásárlás az egész családnak ideális. Apa: mert a belvárosban van, anya: mert itt mindent megtalálsz, nagylány a divatos „cuccok” miatt, nagymama az udvariasság miatt és a legkisebb, mert itt ő is mindig talál valamit.²²

Reklámarca Szedres Mariann, a gyönyörű egzotikus arcú modell.

4.kép. Szedres Mariann a Centrum áruház háziasszonyaként
(Forrás: Retronom)

2. Háziasszony (Skála-reklámok)

Skála

Az első Skála áruház 1976-ban nyílik meg Budán. Igazgatója Demján Sándor, a ma is sikeres üzletember, akinek nevéhez a későbbiekben több üzletház, bevásárlóközpont építtetése fűződik.²³ Ő választotta ki a Skála arcának Komjáthy Ágnes²⁴, aki hét évig volt az áruház háziasszonya. Szőke hajú, babaarcú, kedves mosolyú nő, aki az aktuális

²⁰ Tóth 2007. 174.

²¹ Tóth 2007. 175.

²² Centrum Divatcsarnok-reklám.

²³ Westend City Center (Budapest), Polus City Center (Pozsony)

²⁴ Komjáthy Ágnes: az 1971-es Anna-bál szépe. 1976-ban frissdiplomásként (közgazdaság) jelentkezett a

nyugati trendeknek megfelelő frizurával képviselte a Skálát, és akire a mai napig mint a legbájosabb magyar reklámarcra emlékeznek. Komjáthy Ágnes Kruppa Judit²⁵ követte, aki tíz évig volt a Skála háziasszonya. Ugyanaz a prototípus. Mindkét Skála-háziasszony elismert szépség volt. Az egyik Anna-bál szépe, a másik szépségkirálynő. A Skála-lányok a megbízható minőséget ígérték, kedves mosolyukkal és nőies lágyságukkal egyfajta gondoskodó nőtípust testesítettek meg, akikre a nők hasonlítani akartak, és a férfiak pedig szívesen feleségül vették volna őket.

3. Divatos nő (Skála-, Daniella-, S-modell-reklámok)

Skála

A „Lafayette, Selfridges... Skála”²⁶ szövegű reklámban három nagyon csinos és elegáns nő árulja el egymásnak, hogy honnan vették a ruhájukat. Talán sokan a TV-nézők közül nem is voltak tisztában azzal, hogy a Lafayette és a Selfridges két nagyon híres divatáruház, amelyekben Chanel-, Dior- és Givenchy-darabok kaphatóak. A reklám (bár feltételezem, hogy nem mindenki számára volt értelmezhető), azt célozta meg, hogy a magyar szocialista divat felveszi a versenyt a nyugattal.

S-modell („Kivételes, különleges, csakis az S!”)

A reklám üzenete az, hogy aki S-modellt hord, olyan elegáns, hogy hasra esnek előtte a férfiak. Arca Takács Éva, a rendkívül szép, elegáns, szőke, a Skála-lányokhoz hasonló, de azoknál érzékibb, a férfiak számára elérhetetlen nőtípus.

4. Szép és szenvedélyes NŐ (végzet asszonya, de csak kellő humor kíséretében, Chemotox-reklám)

A szexuális töltetű jelenetek rendszerint szerepeltek és nagy népszerűségnek örvendtek a reklámblokkokban. A Róna-reklám erotikus bevezetője például így hangzott: „Nem akarod kipróbálni? Most, itt? Igen, itt... azonnal...”. Az akár napjainkban is provokatív hangzó, szexuális felhívásra utaló szavak természetesen csupán az üdítő megköstölésére vonatkoztak, az első korty utáni extázis pedig szintén szexuális kicsengéssel bírt.

5. Fürdődresszes nő

A testiség jelen volt ezekben a reklámokban, de jó adag humorral fűszerezve (Mulatt kávé-reklám, Müzli-reklám stb.). A félmeztelen nők reklámban való szerepeltetése igencsak népszerű volt, akár kapcsolódott a népszerűsíteni kívánt termékhez, akár nem. Hiába volt még kezdetleges a reklámkészítés, és nem volt különösebben tétje

Skála áruház vevőszolgálatára. Demjánnak megtetszett, és reklámarcnak használta fel, felajánlván neki az áruház háziasszonyának szerepkörét.

²⁵ Kruppa Judit: Az 1985-ös szépségkirálynő választás II. helyezettje. Molnár Csilla öngyilkossága után ő lett a „trónörökös”.

²⁶ Skála-reklám.

(legalábbis kereskedelmi szempontból), a (fél)meztelenség jelen volt, és összekacsintott a reklámfogyasztók igényeivel.

6. Ápoló nő (Kozmetikai reklámok)

A '70-es évektől a megjelennek a szocialista brandek. Ezek között számos kozmetikai termék van, amelynek bevezetése a lakosság higiéniai pedagógiájával is járt. A reklámok egyfajta feladata volt felvilágosítani az embereket, hogy használjanak alapvető tisztálkodási és higiéniai készítményeket ápoltságuk érdekében. A reklám célja tehát nem piaci előnyszerzés, hanem higiéniai felvilágosítás és termékbevezetés volt. A higiéniai célú népoktatáson túl felhívták a figyelmet a bőr kellő ápolására a megfelelő bőrápoló készítményekkel.

Néhány kozmetikai márka ebből az időszakból:

Vitamol (Rák Kati színésznővel)

Visszafogott árubemutató reklám a következő kijelentésekkel:

„Jó fellépés a hétköznapi színpadán.”

„Más szépitőszere nincs is szükségem.”

Fabulon

A korszak legnépszerűbb kozmetikai márkája, amelynek szlogenjét ma is fejből tudja az, aki élt ebben a korszakban. „*Ha bárhol, bármit kenni kell*” című vidám reklám vagy Pataki Ági „*Fabulon a bőre öre*” maradandó élmény mindenkinek. A Fabulon kozmetikai család termékei: naptej, családi krém, tintonik, szemránckrém. Pataki Ági volt a Fabulon arca. Nagy szemek, szempillákat érvényesítő szempilláspirál és a nyugati trendeknek megfelelő hullámos, középen elválasztott Charlie angyalai-frizura. Amire a férfiak leginkább emlékeznek, azok mégis inkább a bikinis Fabulon naptej-reklámok, ahol kétrészes bikiniben reklámozzák a kozmetikumot.

Fabulissimo

„*Kézcsókolom!*” Így kezdődik a Fabulissimo antiageingkozmetikum-reklámja, amelyben már a '80-as évek trendváltozásait figyelhetjük meg. Megjelenik az idősödő, de az öregedéstől féltő nőtípus. „*Ha egyszer egy nőt idősebbnek néznek, mint valójában, attól még nem dől össze a világ...*”, de azért nem árt, ha ezt nem várjuk meg, hanem teszünk ellene.

Egyéb, hasonló, nőknek szóló reklámok voltak a következő reklámszlogenekkel:

- *Caola* („*A szépség és tisztaság névjegye*”)
- *Mystic rúzs* („*Vízálló, csókálló, és hogy milyen színe van? Az az Ön ajkán alakul ki!*”)
- *Hélia D* („*Próbálja ki, csak a ráncait vesztheti!*”)
- *Tímea* („*A szépség fegyvere*”)

A '80-as évek végén jelentek meg az első, szexualitást sugárzó nyugati reklámok (Fa szappan/ tusfürdő), valamint olyan reklámok, amelyek a női intimhigiénéire vonatkozó felvilágosítással és fogyasztásra való ösztönzéssel jártak.

Románia

Romániában nem volt jellemző a televíziós reklám. Néhány nagyüzem, gyár, illetve szépségipari szektor rövid, dokumentumfilmszerű bemutatása szolgált erre a célra, minimális gyakorisággal, leginkább a híradó előtt. A CEC (Takarékpénztár) próbálkozott néhány poénosabb, kreatívabb reklámmal.

Megjelenik itt is az öntudatos szocialista nő képe. A CEC egyik reklámfilmjében szereplő kislány (1978) a méhésznek, aki méhek szorgalmáról mesél neki, azt mondja, ha nagy lesz, ő is olyan szorgalmas és takarékos lesz, mint a méhecskék.²⁷

A szépségiparra és annak fejlett gépiesítésére nagy hangsúlyt fektettek. Az Electrometalica gyár gyártotta azokat a gépeket (vapozon/vapofor, galvanoderm²⁸), amelyeket a szépségiparban használtak. Az 1976-ban készített propagandareklám bemutatja ezeket a gépeket és az ezekkel végezhető szépségkezeléseket.²⁹

A romániai reklámok kimondottan propagandareklámok voltak, és inkább árubemutató jelleggel bírtak (aminek vagy volt valóságalapja vagy nem) mintsem kreativitással. Mivel áruhiány volt, nem volt szükség megnyerni és vásárlásra ösztönözni a vevőket. Nem volt konkurencia, és ezért nem is volt szükség a vevőorientált viselkedésre sem.

Plakátok, poszterek, egyéb reklámeszközök

A Skála-lányok nemcsak TV-reklámokban, de olyan nyomtatott reklámfelületeken is szerepeltek, mint például évkönyvek.

Nagyon népszerűek voltak a reklámzacskók, amelyeken az adott évszakhhoz, illetve ünnepekhez igazodó külsővel jelentek meg a lányok.

²⁷ CEC-reklám.

²⁸ Arcgőzölő, galvánáramos kozmetikai kezelőgép.

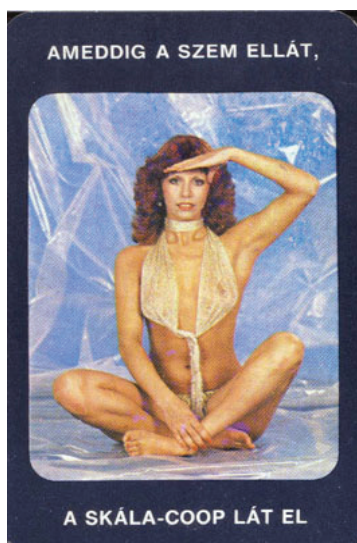
²⁹ Electrometalica-reklám.

5., 6., 7. kép. Skála-reklámczacsók
(A szerző saját készítésű fotói)

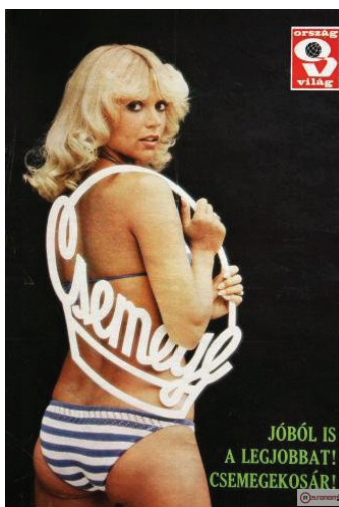
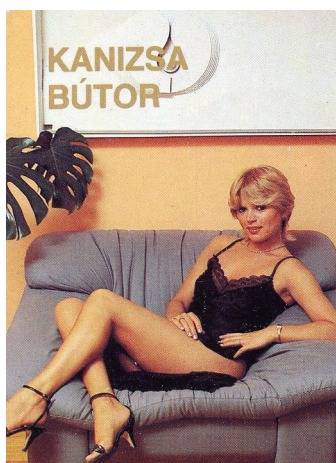
A magyarországi plakátok, poszterek képi világa nonkonformistább volt.

A három Skála-lány közül a barna hajú Hajós Judit az ízléses erotikát képviselte, és sokkal merészebb ábrázolásmódokban találkozhatunk vele. A Skála-reklámokon kívül többször feltűnik a Füles magazin évkönyveinek borítóján is, mint Füles-címlaplány.

8. kép: Hajós Judit, Skála-lány
(Forrás: Retronom)

A nyomtatott reklámfelületeken megjelenő nők erotikát sugároztak, és többet láttattak, mint a TV-reklámok. Míg a TV-reklámok erotikája humorral volt fűszerezve és sokszor elnyomva, a posztereken megjelenő, általában bikiniben, de mindenesetre lenge öltözékben ábrázolt nők szexuális jelleggel bírtak. Ők lettek a II. világháborús pin-up lányok utódjai, akik füledt erotikát sugalltak, de nem engedtek láttatni mindent, és akiknek képei tinédzser fiúk szobáinak és sporttermek öltözőinek falain díszeltek. Bár egy-két régi vágású autószerelő műhely falain még ma is fellelhetők. Ezek a poszterek az elfojtott szexualitásról árulkodnak, mely a szocialista erkölcs velejárója volt. Közös jellemzőjük a félmeztelen, bikinis nők olyan ábrázolásban, hogy mellük nagy része kint legyen. Erre példák a Fabulon naptej-reklámok, de más olyan reklámok is, amelyeknek nincs közük a női testhez.

9.,10., 11., 12.. kép: Plakátok és kártyanaptárak
(Forrás: Pinterest)

Román poszterek, plakátok

TV-reklámok ha nem is, nyomtatott reklámok azért megjelentek évkönyvekben, női lapokban, termékcsoomagoláson. Természetesen Romániában is (sőt ott még inkább) a reklámfelületen szereplő nőnek meg kellett felelnie a szocialista társadalom elvárásainak.

Romániában az ideális nő iránti elvárásra egyfajta kettősség volt jellemző: egyrészt defeminizálódjon és váljon egyenlővé a munka terén a férfival, másrészt legyen erősen szexualizált. A nő emancipációja dupla teher volt a nőnek: egyrészt legyen tökéletes anya és szerető feleség, másrészt dolgozó nő és hazafiasságban elkötelezett híve a szocialista államnak.

Romániában a nő szerepének propagandáiban 3 korszak különböztethető meg:

- 1966–1973: *a gyermekét egyedül nevelő anya*
- 1974–1983: *az emancipált és alkotó nő*
- 1984–1989: *a hagyományos női szerepek*³⁰

Ezek közül is legfontosabb a hős anya képe, melynek propagálásában Nicolae Ceausescu nagy szerepe volt (PCR³¹-gyűlés, 1973): „*A legnagyobb dicsőség egy nő számára a szülés, hogy életet adjon és gyermeket neveljen. Semmi sem lehet drágább egy nő számára, mint az, hogy anya legyen*” (a szerző fordításában).³² A „mama eroina” (hős anya) egyébként azokat a nőket illette meg, akik 10 vagy ennél több gyermeket szültek. Kitüntetéssel, pénzösszeggel és állami támogatással járt. Ezzel majd egy következő kutatásban fogok foglalkozni. Ceausescu a női emancipáció propagandája mellett a nők kettős szerepére hívta fel a figyelmet, és felszólította a nőket a gyermekszülésre, figyelmeztetvén a társadalmat arra, hogy 1967-től folyamatosan csökkent a gyermekszületések száma, amiért az orvosok „felelőtlen hozzáállása” is hozzájárul.³³

A román nyomtatott reklám a következő nőtípusokat jelenítette meg:

- Romancuta (román népviseletben ábrázolt mosolygós, életvidám nő)
- Élmunkásnő
- Gondoskodó háziasszony
- A kívánatos, szexi nő

³⁰ Györffy 2007. 27–30.

³¹ PCR: Román Kommunista Párt.

³² Nicolae Ceausescu felszólalása a Román Kommunista Párt plenáris gyűlésén. 1973. In: <https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/imaginea-si-rolul-femeii-in-perioada-comunista>

³³ Ceausescu 1973. 651.

13. kép: Romancuta nőtípus (Forrás: Femeia évkönyv, 1973)

14. kép: TV-t reklámozó nő (Forrás: Magazin évkönyv, 1984)

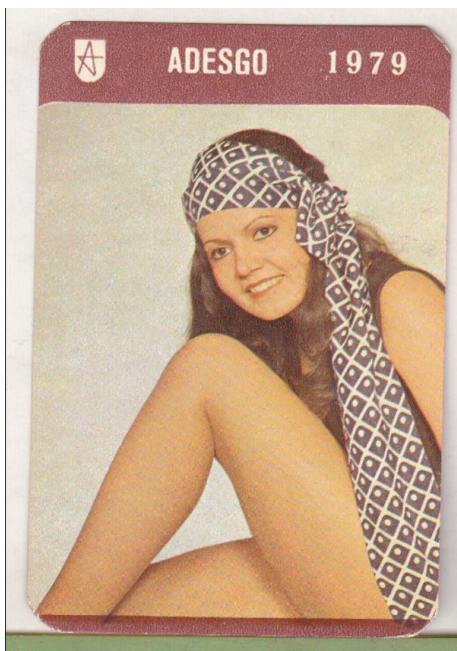
15. kép: Román anya (Forrás: Femeia évkönyv, 1985)

Harisnyareklám

Aki félmeztelen nőket, hosszú női lábakat akart látni egy olyan rendszerben, amiben minden cenzúrázva van, az a harisnyareklámokban gyönyörködhetett. Az Adesgo harisnyái a „ciorapul doamnei elegante”, azaz az elegáns nő harisnyájaként voltak reklámozva. Az Adesgo Harisnyagyárat 1926-ban alapította Bukarestben, a Micul Paris negyedben Arthur Drechsler német üzletember. Akkoriban a román nők még a francia divat szerint öltözködtek. A gyár később is fennmaradt, és pamut-, illetve selyemharisnyák gyártásával foglalkozott.

Az Adesgo harisnyagyár kártyanaptárai csak pult alól voltak megvásárolhatóak. A készlet itt is hamar elfogyott. Nem annyira a termék, mint inkább a lenge öltözetben pózoló nők miatt kapkodták el a példányokat. A modellek a '80-as évek Casa de Moda Venus-dolgozói voltak.

Az egyik legismertebb modell, a később is csak harisnyalányként emlegetett Anisoara Verde volt, a '80-as évek Romániájának Brook Shieldse.

16. kép: Adesgo-harisnyareklám (Forrás: Adesgo-kártyanaptár, 1979)

ADESGO 1981		
IANUARIE		
L	5 12 19 26	2 9 16 23 30
M	6 13 20 27	3 10 17 24 31
M	7 14 21 28	4 11 18 25
J	8 15 22 29	5 12 19 26
V	9 16 23 30	6 13 20 27
S	3 10 17 24 31	7 14 21 28
D	4 11 18 25	8 15 22 29
FEBRUARIE		
L	5 12 19 26	2 9 16 23 30
M	6 13 20 27	3 10 17 24 31
M	7 14 21 28	4 11 18 25
J	8 15 22 29	5 12 19 26
V	9 16 23 30	6 13 20 27
S	3 10 17 24 31	7 14 21 28
D	4 11 18 25	8 15 22 29
MARIE		
L	5 12 19 26	2 9 16 23 30
M	6 13 20 27	3 10 17 24 31
M	7 14 21 28	4 11 18 25
J	8 15 22 29	5 12 19 26
V	9 16 23 30	6 13 20 27
S	3 10 17 24 31	7 14 21 28
D	4 11 18 25	8 15 22 29
APRILIE		
L	6 13 20 27	4 11 18 25
M	7 14 21 28	5 12 19 26
M	8 15 22 29	6 13 20 27
J	9 16 23 30	7 14 21 28
V	3 10 17 24 31	1 8 15 22 29
S	4 11 18 25	2 9 16 23 30
D	5 12 19 26	3 10 17 24 31
M A I		
L	6 13 20 27	4 11 18 25
M	7 14 21 28	5 12 19 26
M	8 15 22 29	6 13 20 27
J	9 16 23 30	7 14 21 28
V	3 10 17 24 31	1 8 15 22 29
S	4 11 18 25	2 9 16 23 30
D	5 12 19 26	3 10 17 24 31
IUNIE		
L	6 13 20 27	4 11 18 25
M	7 14 21 28	5 12 19 26
M	8 15 22 29	6 13 20 27
J	9 16 23 30	7 14 21 28
V	3 10 17 24 31	1 8 15 22 29
S	4 11 18 25	2 9 16 23 30
D	5 12 19 26	3 10 17 24 31
INTREPRINDEREA DE CIORAPI TRICOTAJE ȘIBLANURI SINTETICE		
IULIE		
L	6 13 20 27	3 10 17 24 31
M	7 14 21 28	4 11 18 25
M	8 15 22 29	5 12 19 26
J	9 16 23 30	6 13 20 27
V	3 10 17 24 31	7 14 21 28
S	4 11 18 25	8 15 22 29
D	5 12 19 26	9 16 23 30
AUGUST		
L	6 13 20 27	3 10 17 24 31
M	7 14 21 28	4 11 18 25
M	8 15 22 29	5 12 19 26
J	9 16 23 30	6 13 20 27
V	3 10 17 24 31	7 14 21 28
S	4 11 18 25	8 15 22 29
D	5 12 19 26	9 16 23 30
SEPTEMBRIE		
L	5 12 19 26	2 9 16 23 30
M	6 13 20 27	3 10 17 24 31
M	7 14 21 28	4 11 18 25
J	8 15 22 29	5 12 19 26
V	9 16 23 30	6 13 20 27
S	3 10 17 24 31	7 14 21 28
D	4 11 18 25	8 15 22 29
NOIEMBRIE		
L	5 12 19 26	2 9 16 23 30
M	6 13 20 27	3 10 17 24 31
M	7 14 21 28	4 11 18 25
J	8 15 22 29	5 12 19 26
V	9 16 23 30	6 13 20 27
S	3 10 17 24 31	7 14 21 28
D	4 11 18 25	8 15 22 29
DECEMBRIE		
L	5 12 19 26	2 9 16 23 30
M	6 13 20 27	3 10 17 24 31
M	7 14 21 28	4 11 18 25
J	8 15 22 29	5 12 19 26
V	9 16 23 30	6 13 20 27
S	3 10 17 24 31	7 14 21 28
D	4 11 18 25	8 15 22 29

17. kép: Adesgo-harisnyareklám (Forrás: Adesgo-kártyanaptár, 1981)

Kozmetikai reklámok

A kozmetikumok reklámozásához még a csomagoláson sem tüntettek fel nőket. Mivel hiánygazdaság volt, ezeket a termékeket a lakosság szétkapkódta. Mai kozmetológiai szempontokból nézve is magas minőségi termékek voltak, nem hiába ismerték őket még külföldön is. Ezek közül a Farmec cég által gyártott Gerovital termékek ma már meghódították a nyugati piacot is, és Magyarországon is évek óta hivatalosan forgalomban vannak. A korabeli kozmetikum márkák közül meg kell említeni a Farmec, Doina, Miraj és Cheia (szappan) márkákat, melyek a szocialista hiánygazdaság idején minőségi kozmetikumoknak számítottak a keleti blokkban.

18. kép: Román kozmetikai reklám (Forrás: Etimpu)

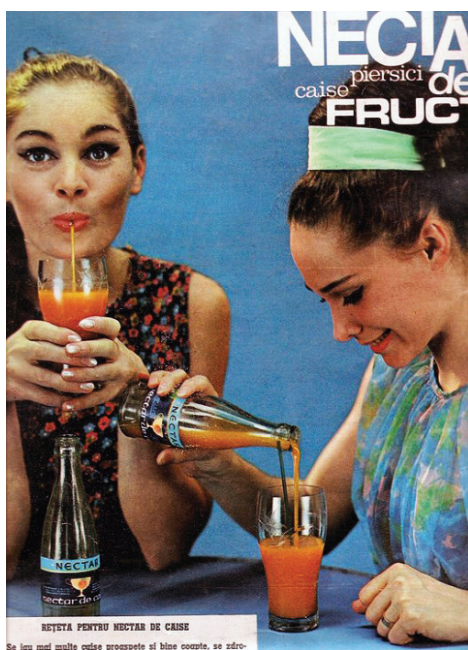
19. kép: Román kozmetikai reklám nőábrázolással (Forrás: Femeia évkönyv címlapja 1977)

Instant levesek

SUPCO instant leveseket a dolgozó nőnek ajánlják, mert 10 perc alatt kész van. Háttérben az élelmiszerhiány és nem az időhiány állt. Élelmiszerreklámok tekintetében olyan propagandareklámok láttak napvilágot, melyek az egészséges táplálkozás jegyében készültek, háttérbe kívánva szorítani az élelmiszerhiányt egyfajta reformétkezés meghirdetésével (szójatermékek, mirelit borsó csirkelábbal, ecetes hal stb.). Ezekre bővebben azért nem térek ki, mert ezek a reklámok a nőábrázolások szempontjából nem relevánsak.

Gyümölcslevek

A *Nectar de fructe* gyümölcslé címkéjén fiatal, egészséges, vidám nők szerepelnek. Egyik szőke, másik barna. A Skálának is volt egy ilyen periódusa egyszerre jelenítve meg a Skála szőke és barna tökéletes szépségű háziasszonyait. A magyar–román üdítők címkéi között lévő különbség igencsak rámutat a két ország diktatúrája közötti különbségre. A Kádár-kori puha diktatúra megengedő politikája nem szólt bele a reklámok sugallta érzékiség megjelentetésébe. Romániában ez elképzelhetetlen volt.

20. kép: Román gyümölcsléreklám (Forrás: Etimpu)

21. kép: Magyar üdítőreklám (Forrás: Retroplakát)

22. kép: Gyümölcszörpreklám (Forrás: Flacara újság, 1972)

Felmérés

A reklámok szépségfelfogásunkra való hatását már 1980-ban bebizonyították. Attraktív nőket megjelenítő reklám után a férfiak kevésbé látják vonzónak az átlagos vonzerejű nőket.³⁴

Ismerőseim körében nem reprezentatív felmérést végeztem. A kérdés az volt, hogy mi volt a véleményük, és hogyan hatottak rájuk a '70-es, '80-as évek reklámjai. A válaszok között ezek hangzottak el:

- „Mintha az anyámat látnám...”
- „Szép nők hiányos öltözetben, bikini...”
- „Pataki Ági, Sütő Enikő... nagymértékben hozzájárultak azt hiszem, a nők iránti ízlésem kialakulásában.”
- „Sütő Enikő, Bíró Ica... azt hiszem kártyanaptárt is gyűjtöttem róluk!”
- „Pataki Ági, Sütő Enikő, Bíró Ica, mint serkenő ifjoncnak, ezeknek a nőknek a szexuális kisugárzása voltak érdekesek.”
- „Ma meglátnék egy nagy szőrös muffot, azt hiszem, kirohannék a világból. Akkor pedig arra gondoltam, amikor azt csináltam...”
- „Abban az időben nem lehetett meztelen nős újságot kapni. Maradtak ezek a reklámok és a fantázia. Már, ha volt...”

³⁴ Meskó 2012. 235.

Egy interjúalanyom szerint ezek a poszterlányok szépek voltak, de csak keveset mutattak. A mai férfimagazinokat akkor nem a poszterek, hanem a SZÚR magazin (Színészek és Újságírók Lapja) és a Tollasbál lapok jelentették. Külön kiemeli a szilveszteri számokat, amit egész évben várt a „szilveszteri nő” miatt.

Összegzés

A szocializmusban a hiánygazdaságból kifolyólag csak propagandareklámok voltak. Ezekben az ellenőrzött reklámokban a női szerepek megfeleltek a társadalmi normáknak. Kezdetben nagyon szigorúan kizárólag csak a politikai ideológiák érvényesültek, később a kádári Magyarországon azonban kialakult egy speciális formája a hiánygazdaságnak, melyben a nép fokozatosan rászokott a fogyasztásra. A reklámok azonban inkább voltak népnevelő célzatúak, mintsem piaci reklámok. A TV-reklámokban szereplő nők megfeleltek a társadalmi elvárásoknak, a nyomtatott reklámoknak azonban volt egy olyan szegmense, ami csak részben volt ellenőrizhető, és sokkal inkább az elfojtott erotikát, a szocialista rendszer erőszakolta prudériát próbálta kijátszani. Jelentős különbség mutatkozik Magyarország és Románia reklámjainak nőképei között. Bár mindkét ország a keleti szocialista blokkhoz tartozott, de míg Magyarország esetében a politika a '60-as évektől nem szólt bele a „vidám barakk” normarendszerének reklámpreferenciáiba és annak a külvilág felé vetített nőképébe, addig Romániában a Ceausescu-diktatúra nem volt ilyen megengedő, és az '50-es évek magyarországi propagandareklámjainak világát idézi. A társadalom igényei nem feltétlenül egyeztek a politikailag propagált nőképpel, de (mint már többször a történelem folyamán) kialakított magának egy sajátos nőideált, amely megtestesíti a trendi szocialista nőt. Ezen nőideálokat ábrázoló reklámtermékek pedig (gyűjtőmunkám során tapasztaltam) itt-ott, egy-egy szekrényfiókban még ma is felbukkannak...

HIVATKOZOTT IRODALOM:

- Barotányi Zoltán 2007: Bemegyek, kijövök. Reklámfilmek a Kádár-korban. Filmvilág (50.) 7. 20–22.
- Ceausescu, Nicolae 1973: Romania pe drumul construirii societatii socialiste multilateral dezvoltate. Editura politica. Bucuresti. 646.
- Farkas Gyöngyi 2003: „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. Korall. 13. 65–87.
- Gregus Zoltán 1998: A reklám-kép-retorikája. Kellék. 11–12.
- Györffy Gábor 2007: Női társadalmi szerepek a kommunista propagandában. Korunk (18.) 3. 27–30.
- Kéri Katalin 2002: Nőkép és leánynevelés az 1960-as évek Magyarországon a tantervek tükrében. Acta Paedagogica. (4.) 14–21.
- Kornai János 1980: A hiány. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- Meskó Norbert 2012: A szépség eredete. Pro Pannónia. Budapest.
- Pásztor Anita 2016: Női reprezentáció az 1950-es évek propagandaplakátjain. Társadalmi Nemek Tudománya. (<http://tntefjournal.hu/arch/vol6iss2.html> – letöltés: 2017. november. 20.)
- Pukánszky Béla 2007: Nőkép, női szerepek és iskoláztatás a második világháború után. Educatio. 551–564.
- Radu Alexandra: Imaginea si rolul femeii in perioada comunista. Historia. (<https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/imaginea-si-rolul-femeii-in-perioada-comunista> – letöltés: 2017. november. 20.)
- Rónai Veronika 2004: Traubisoda, bontott csirke, Skála kópé, Fabulon. In: Sükösd Miklós– Csermely Ákos (szerk.): Propaganda a mai médiában: írások az internet és média világából. Prime Rate Kft. 136.
- Sas István 2006: Reklám és pszichológia. Kommunikációs Akadémia Kft. Budapest.
- Simonovics Ildikó 2016: A szocialista jóízlés és a mini divat dilemmái. In: F. Dózsa Katalin– Szatmári Judit Anna–Vér Eszter Virág (szerk.): Divat, egyén, társadalom. Budapest. 265–287.
- Tóth Eszter Zsófia 2009: A traktoroslánytól a buszvezetőnőig. Nők férfifoglalkozásokban a szocializmus kori Magyarországon. Rubicon. (20.) 4. (<http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a-traktoroslanytol-a-buszvezetonoig-nok-ferfifoglalkozasokban-a-szocializmus-kori-magyarorszagon/> – letöltés: 2017. november. 20.)
- Tóth Eszter Zsófia 2010: Kádár leányai. Nyitott Könyvműhely. Budapest.

Tóth Eszter Zsófia 2007: Puszi Kádár Jánosnak. Napvilág. Budapest.

Valuch Tibor 2006: Hétköznapi élet Kádár János korában. Corvina. Budapest.

Valuch Tibor 2011: Magánélet Kádár János korában. Corvina. Budapest.

FORRÁSOK:

Magyar Nemzeti Múzeum (MNM)

ltsz. 59. 0920: Pál György: Gyertek lányok traktorra! (1950)

ltsz. 59. 0910: Asszonyok! Lányok gyertek dolgozni az állattenyésztésbe! (1955)

Femeia, 1973–1985.

Flacara, 1972.

Magazin, 1984.

Az MTV története. (<http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/516.html#518> – letöltés: 2017. november. 20.)

CEC reklám 1978. (<https://www.youtube.com/watch?v=6xmJOUwLeOI> – letöltés: 2017. november. 20.)

Centrum Divatcsarnok-reklám. (https://www.youtube.com/watch?v=Aud7s4V_8SQ – letöltés: 2017. november. 20.)

Chemotox rovarirtó-reklám. (<https://www.youtube.com/watch?v=MNc28bVJN9E> – letöltés: 2017. november. 20.)

Daniela-reklám. (<https://www.youtube.com/watch?v=R8s9LXVOMZ0> – letöltés: 2017. november. 20.)

Electrometalica reklámja 1976. (<https://www.youtube.com/watch?v=DLfc55e3J9E> – letöltés: 2017. november. 20.)

Sas István-reklámok. (<https://www.youtube.com/watch?v=T7cYHrspUQY> – letöltés: 2017. november. 20.)

Skála-reklám. (<https://www.youtube.com/watch?v=Y67CYHvWmyI> – letöltés: 2017. november. 20.)

Budapestposter ([https://www.google.hu/search?q=Vajda+Lajos:+%E2%80%9E%EF%3%BCr%3%B6dj%3%BCnk%E2%80%9D,+1959+\(Forr%C3%A1s:+Budapestposter\)&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiD4ZrezdXZAhWJhiwKHchSBQEQ_AUICigB&biw=1366&bih=662#imgsrc=11SLzq8qdXOHwM](https://www.google.hu/search?q=Vajda+Lajos:+%E2%80%9E%EF%3%BCr%3%B6dj%3%BCnk%E2%80%9D,+1959+(Forr%C3%A1s:+Budapestposter)&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiD4ZrezdXZAhWJhiwKHchSBQEQ_AUICigB&biw=1366&bih=662#imgsrc=11SLzq8qdXOHwM) – letöltés: 2017. november. 20.)

Etimpu (<https://etimpu.com/2011/01/31/amintiri-din-epoca-de-aur-ep-10-toaleta-igiena/> – letöltés: 2017. november. 20.)

(<https://etimpu.com/2011/07/20/amintiri-din-epoca-de-aur-ep-30-reclame-partea-2/reclama-nectar-de-caise/> – letöltés: 2017. november. 20.)

Pinterest (<https://hu.pinterest.com/pin/616852480184451199/> – letöltés: 2017. november. 20.)

(<https://hu.pinterest.com/pin/482096335102816934/> – letöltés: 2017. november. 20.)

(<https://hu.pinterest.com/pin/386042999301604414/> – letöltés: 2017. november. 20.)

(<https://hu.pinterest.com/pin/4996249566287770/> – letöltés: 2017. november. 20.)

Retroplakát (<http://retroplakat.blog.hu> – letöltés: 2017. november. 20.)

Retronom (<http://retronom.hu/node/53068> – letöltés: 2017. november. 20.)

(<http://retronom.hu/node/1637> – letöltés: 2017. november. 20.)

Adesgo-kártyanaptár 1979, 1981. Magántulajdon.

Skála-reklámzacskók. Magántulajdon.

Történelemtanítás sajátos nevelési igényű gyermekek körében

Bevezetés: az SNI fogalma és törvényi háttere, problematikus helyzete

„Örök igazság, hogy egy társadalom fejlettségi foka leszűrhető abból, miképpen bánik a fogyatékos emberekkel”¹ – valljuk és tapasztaljuk ezt a bevezető gondolatot pedagógusként mozgáskorlátozott tanulóinkkal együtt.

Tanulmányom célja, hogy érzékeltessem a sajátos nevelési igényű gyermekek különleges és számos szempontból problémás helyzetét napjainkban. Kísérletet tennék arra, hogy bemutassak 1-2 nyugat-európai mintát, példát a helyzet kezelésére, megoldására, majd egy hazánkban egyedülálló iskolát szeretnék bemutatni, végül a történelemtanítás esetleges új perspektíváit ismertetném sajátos nevelési igényű tanítványaim szempontjából.

A probléma maga az SNI (sajátos nevelési igény) léte a közoktatásban. Számptalan kérdést, kételyt jelent a szülők, diákok és a pedagógusok szempontjából a kezelése. Törvény szabályozza a kereteket, hogy kiket tartunk sajátos nevelési igényű gyermekeknek: „...az a különleges bánásmódot igénylő gyermek, tanuló, aki a szakértői bizottság szakértői véleménye alapján mozgásszervi, érzékszervi, értelmi vagy beszéd-fogyatékos, több fogyatékoság együttes előfordulása esetén halmozottan fogyatékos, autizmus spektrum zavarral vagy egyéb pszichés fejlődési zavarral (súlyos tanulási, figyelem- vagy magatartásszabályozási zavarral) küzd”.²

A törvény arról is rendelkezik, hogy minden egyes sajátos nevelési igényű gyermeket akár többségi iskolában, akár szegregált intézményben megillet a sajátos, különleges bánásmód. „30. § (1) A testi, az érzékszervi, az enyhe vagy középsúlyos értelmi, a beszéd- vagy más fogyatékos gyermeknek, tanulónak joga, hogy állapotának megfelelő pedagógiai, gyógypedagógiai vagy konduktív pedagógiai ellátásban, állapotának megfelelő óvodai nevelésben, iskolai nevelésben és oktatásban részesüljön attól kezdődően, hogy

¹ Kőpataki–Nádas 2005. 11.

² 2011. évi CXCV. tc.

*fogyatékoságát megállapították.*³ Tehát ez törvényben előírt jognak tekinthető, nem adománynak.

A Szakértői Bizottságok alapvetően a Pedagógiai Szakszolgálatok égisze alatt működnek, de például abban az intézményben, ahol tanítók (Mozgásjavító Óvoda, Általános Iskola, Gimnázium, Szakgimnázium, Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézmény és Kollégium) szintén működik egy országos hatáskörű Mozgásvizsgáló Szakértői Bizottság. A lényeg tehát az, hogy egy gyermek akkor tekinthető „hivatalosan” sajátos nevelési igényűnek, hogyha van erről írásos dokumentuma.

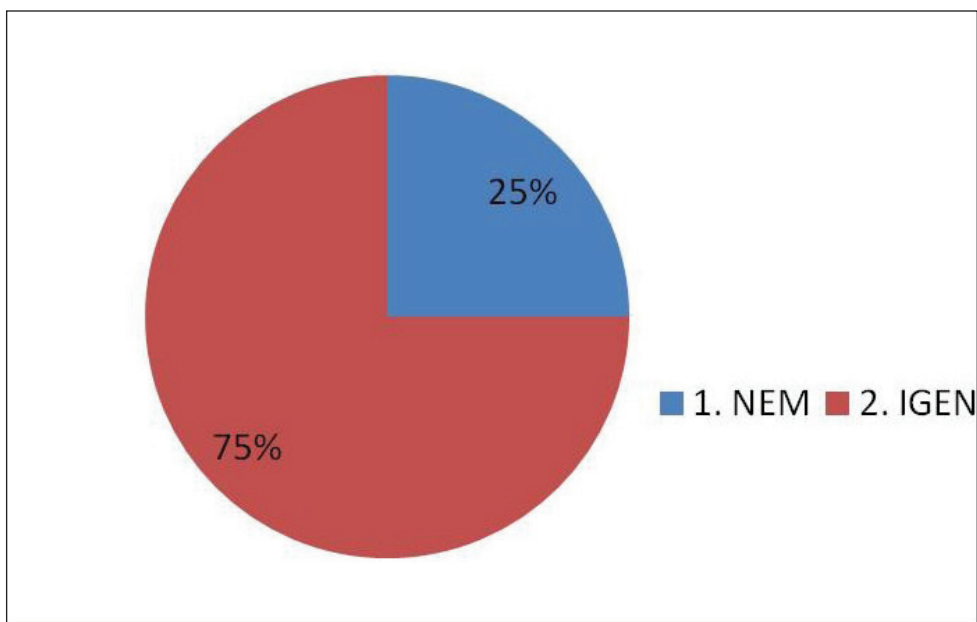
A törvényi szabályozásból adódóan számos kérdés merül fel. A többségi iskolákban tanuló diákok egy része diagnosztizálatlan helyzetben tanul, tehát nem jutnak el az illetékes Szakértői Bizottsághoz, hogy a szakértői vélemény alapján megkülönböztetett bánásmódban és nevelésben részesüljenek. Ennek több oka lehet. Természetesen nagy az érdektelenségéből, motivátlanságból, hanyagságból el nem végzett vizsgálatok száma. Munkám során talákoztam olyan esettel is, ahol nem szerették volna, ha a szakértői vélemény stigmatizálná, esetleg hátrányosan megkülönböztetné a tanulót.

Ennek az inverz helyzetű példájával is talákoztam. Tehát amikor vonzó céllá válik a szakértői vélemény megszerzése leginkább hivatkozási alappá devalválódik, amely alapján tantárgyi mentességeket, különböző méltányossági alapú kedvezményeket lehet elérni. A visszaéléseken, a morális problémákon túl ezek rengeteget ártnak az SNI-s gyermekek megítélésének. A tanári pályámon többször előfordult, hogy szülővel és kollégával (!) is megbeszéléseket tartottunk arról, hogy a sajátos nevelési igény nem az iskolakerülő, tantárgyi felmentésért küzdő magatartást jelenti. Ezekből a beszélgetésekből adódott számomra egy másik konklúzió is. A többségi iskolákban dolgozó pedagógusok nincsenek megfelelően felkészítve módszertanilag az egyre növekvő számú sajátos nevelési igényű gyermekek fogadására. Úgy gondolom, hogy az SNI nagyon komoly kihívást jelent napjaink többségi pedagógustársadalmának. Véleményem szerint a megoldás összetett képet mutat, de a szükséges tanári (elő) képzés, felkészítés, hospitálás, gyakorlatszerzés és a folyamatos képzés elengedhetetlen lenne. Amíg ezeket nem tesszük meg, amíg nem történik meg egyfajta szemléletváltás, addig számtalan diákot „veszítünk el” mint iskolakerülő renitenst.

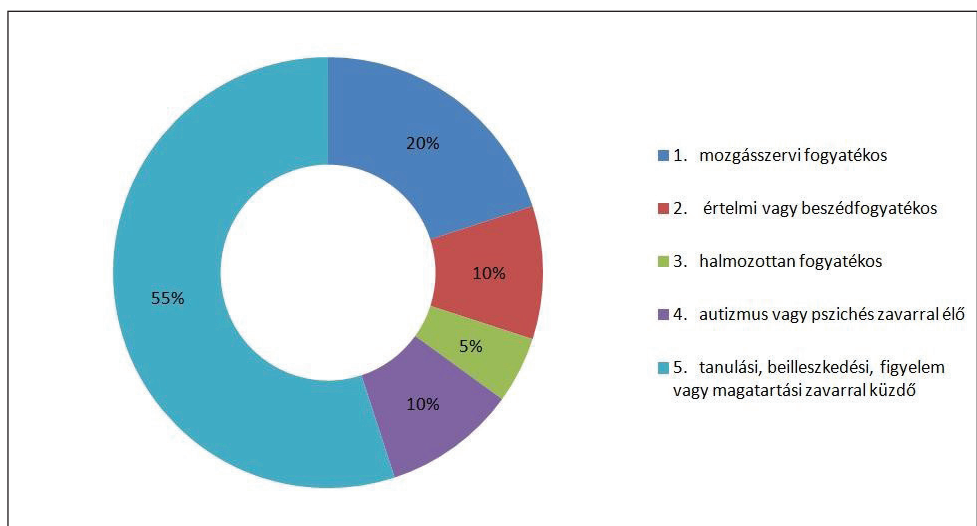
Szentkirályi Andrea mentortanári szakdolgozatában kutatásai során hasonló következtetésekre jutott.⁴

³ 1993. évi LXXIX. tc.

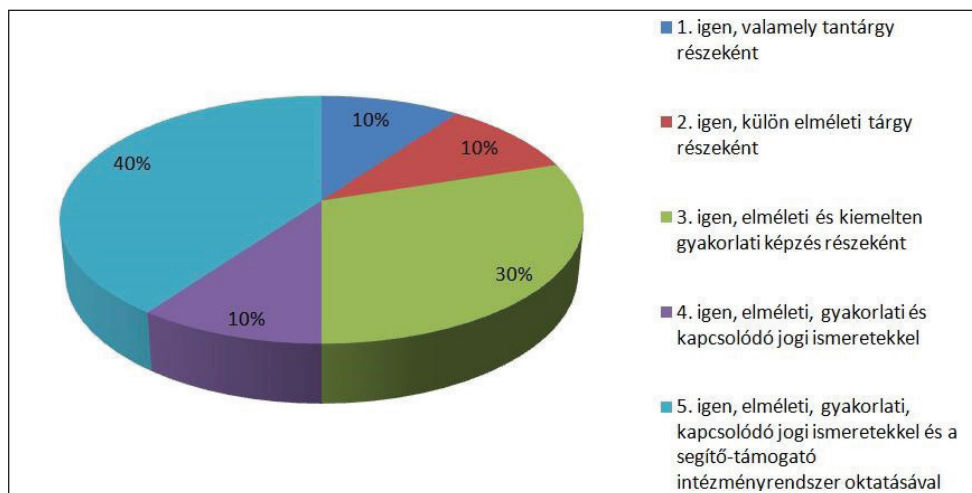
⁴ Szentkirályi 2013.

1. ábra: Válaszadó többségi pedagógusok megoszlása aszerint, volt-e már SNI-s tanítványa.
(Forrás: Szentkirályi 2013.)

2. ábra: A megkérdezett többségi pedagógusok által oktatott SNI-s tanulók típusos megoszlása.
(Forrás: Szentkirályi 2013.)

3. ábra: A válaszadók megoszlása aszerint, szükségesnek tartaná-e és ha igen, milyen formában az SNI-s tanulókkal való foglalkozás ismereteinek oktatását.

(Forrás: Szentkirályi 2013.)

A tanulmányomnak nem célja azt kifejtteni, hogy napjainkban miért jelentkezik ilyen nagy számban az SNI, viszont azt megállapíthatom, hogy a sajátos nevelési igényű gyermekekkel való találkozás a közoktatási rendszerben elkerülhetetlen. A többségi pedagógusok érzékelik a problémát, és segítséget is kérnek. Igény mutatkozik a megfelelő felkészítésre. Az egri történelemtudományi doktoranduszi konferencián (2017. május) tartott előadásomban kifejtettem, hogy az a szegregált intézmény, amelyben tanítók, maximálisan nyitott a felsőoktatással, a tanárképzéssel való együttműködésre. Mind az iskola vezetősége, mind az iskolában tanuló SNI-s gyermekek.

Útkeresések, jó gyakorlatok Nyugat-Európából

Általános bevezetőként elmondhatjuk, hogy Nyugat-Európában a társadalmi integráció, inklúzió kiemelt fontosságú terület, cél és közös érdek az oktatásban és a munkaerőpiacon egyaránt. Nem okoz problémát például az épített akadálymentes környezet megtervezése, majd kivitelezése, amely előfeltétele a közös együttműködésnek. Magyarországon alapvetően a rendszerváltástól elinduló befogadó, elfogadó szemlélet jelen pillanatban is formálódik, fejlődik. A szocializmus embereszménye és az ebből adódó szegregációs törekvések évtizedekkel visszavetették az inklúzió lehetőségeit.

„Nagy-Britannia angol területéről van szó, ahol 7 millió tanulóból közel 600.000 főt, vagyis 17,4%-ukat tartották 2007-ben sajátos nevelési igényű diákként számon (GEE

2007; CSÁNYI 2008). Ez az arány igen magas, s jóval meghaladja a hazai értelemben vett SNI tanulókét. Ott SNI besorolást kapnak akár szakvéleményezés nélkül is, mindazok, akik valamiféle segítséget igényelnek tanulási problémáik megoldása érdekében. A segítségnyújtásnak különböző fokozatai léteznek.²⁵

Az angol SNI szintek
n = 588 800 tanuló

SNI szintek	A támogatás módja	A tanulók százaléka
1 szint.	Iskolai támogatás	10,1 %
2.szint	Iskolai kiemelt támogatás	4,2 %
3. szint	SNI szakvélemény	3,0 %
Az összes SNI tanuló		17,4 %

4. ábra: Az angol SNI-szintek árnyaltabb képet mutatnak a tanulókról.

(Forrás: Csányi 2003.)

Nem véletlen, hogy Nagy-Britanniában árnyaltabb és összetettebb az SNI-s tanulók besorolása, megítélése és szakvéleményezése. Az inklúzió célja hívta életre ezt a gondolkodásmódot.

John D. Clare az Oxfordi Egyetemen újkori történelmet hallgatott, majd 1974-ben szerzett diplomát. Ezt követően posztgraduális képzés keretein belül tanulási nehézségekkel küzdő diákokkal foglalkozott. Tanári pályafutását agykárosodott gyermekekre specializálódott központban kezdte el, majd vezető történelemtanárként került 1979-ben a Durham megyei Greenfield iskolába, ahol később igazgató lett. A *Teaching History* a „legjobb tanárként” mutatta be, számos történelemtankönyvet és gyermekeknek szóló történelemtankönyvet írt. Napjainkban már nyugdíjas, viszont szakmailag rendkívül aktív. Clare már az 1970-es (!) években az élményszerű, gyermekközpontú oktatás híve. Hosszan ír arról, hogy milyen fontos a játék, a „fun” szerepe a történelemórákon. Mára a gamifikáció (játékosítás) rendkívül népszerű eleme az oktatásnak, Magyarországon is. A 70-es évektől kezdve beépítette a rádió, televízió adta lehetőségeket a tanóráiba. Nem nehéz felismernünk a párhuzamokat a jelenlegi digitális világunk szülte helyzetekre vonatkozóan. Munkásságának azon aspektusa kifejezetten kiemelendő, hogy konkrét ötleteket, helyzeteket vázol sérülésspecifikusan és nyújt konkrét segítséget. Clare javaslataira később még visszatérek, mert a tanóráimon én is fel tudtam használni a gondolatait, tapasztalatait.

⁵ Csányi 2003.

Egy Magyarországon egyedülálló intézmény, iskola – a Mozgásjavító

Teljes nevén Mozgásjavító Óvoda, Általános Iskola, Gimnázium, Szakgimnázium, Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézmény és Kollégium. Jól érzékelhető az iskola névválasztásán az a komplexitás, sokszínűség, amelyet képvisel. A „város peremén”, közvetlenül József Attila valamikori lakhelye mellett, Zuglóban, a Városliget szomszédságában, bő 100 éve tanulnak, játszanak, sportolnak, készülnek az „ÉLETRE”, a társadalmi integrációra a mozgáskorlátozott gyermekek. Magyarországon először itt létesült ilyen jellegű intézmény, amelyet a Deák Ferenc Szabadkőműves Páholy tagságának jótékony cselekedete nyomán, 1903. december 24-én a Nyomorék Gyermekek Menhelye és Egylete néven alapítottak meg.⁶

5. kép: Az első otthon – 1903 (Forrás: Az iskola fényképgyűjteménye)

Az intézményben napjainkban több mint 200 mozgáskorlátozott gyermek oktatása, nevelése, mozgásfejlesztése, egészségügyi ellátása és gondozása, szakképzése és sérülésspecifikus ellátása történik már 3 éves kortól. Szakmai tevékenységeink az óvoda, általános iskola, középiskola intézményegységek munkája által egyrészt egymásra épülnek, másrészt a kollégiumi ellátás valamennyi korcsoport számára elérhető, mint ahogyan az egységes gyógypedagógiai módszertani intézmény által támogatott együttnevelés is.

⁶ Benczúrné 2011.

Az intézmény a kezdetektől elkötelezett a komplex fejlesztés iránt. A cél: biztosítani a legkorszerűbb sérülésspecifikus nevelést-oktatást, a különböző terápiákat, az egész napos mozgásnevelést, gondozást, egészségügyi és kollégiumi ellátást óvodáskortól a középiskola befejezéséig. Pedagógiai céljaink közé tartozik, hogy megteremtjük az esélyegyenlőség alapjait azért, hogy az iskolai tanulmányok adott pontján az integrációra és az önálló életvitelre felkészültek legyenek tanulóink.

A 2010-ben lezárult rekonstrukciót követően a régi és új épületek együttesen alkotják azt a környezetet, amely a teljes körű akadálymentesítés révén valódi XXI. századi körülményeket teremt a mozgáskorlátozott gyermekek neveléséhez, oktatásához és gondozásához. A három, egymással összekapcsolt épületből álló intézmény szaktantermekkel, tornatermekkel és tornaszobákkal, egy 25 méteres, versenyek rendezésére is alkalmas uszodával, tanmedencével és egyéb hidroterápiás egységekkel, színházteremmel, ebédlővel, közösségi térként is funkcionáló kis és nagy „zsibongóval”, tágas belső udvarokkal, valamint 10, egyenként 12 fő fogadására alkalmas apartmannal várja a mozgáskorlátozott tanulókat.

Ezzel megteremtődött a lehetősége annak, hogy az intézmény újabb évtizedekre nyújtson korszerű fejlődési és fejlesztési lehetőséget a mozgáskorlátozott gyermekek és fiatalok számára.

Új kihívást jelentett a 2010-ben elinduló, régi álmoként, célként megvalósuló középiskola. Fordított helyzet jelentkezett az inklúziós törekvéseink mellett, ugyanis szegregált körülmények között, de többségi szaktanárok oktatásával, többségi tanmenetekkel és elvárásokkal kell megfelelnünk a végső kimeneti mérésnek, az érettséginek. Ez minden szempontból újdonság volt az iskolának és az intézményben tanító gyógypedagógusoknak, szaktanároknak egyaránt. Az eddigi, több mint száz éve működő általános iskola mellett újfajta szaktudásra, nézőpontokra lett szükség. A gyógypedagógusok elérték a kompetenciahatáraikat, hiszen egy középiskolában szaktantárgyi tudásra van szükség és szaktanárok oktatják a tanulókat.

Tehát speciális körülmények között, különböző sérülésekkel együtt élve, dolgozva, tanulva kell megfelelnünk a többségi, standard méréseknek. Az érettséginek, a nyelvvizsga-követelményeknek és a továbbtanulási szándéknak. Joggal tehetjük fel a kérdést: egyáltalán megoldható feladat ez számunkra? A középiskolánk eddigi eredményei (érettségi eredmények, nyelvvizsga megszerzése, ECDL-vizsga, továbbtanulás) alapján igen.

Ép értelmű, mozgáskorlátozott tanulóinknak épített akadálymentes környezettel, egyénre szabott módszerekkel és eszközökkel differenciálva szeretnénk biztosítani az esélyegyenlőséget. Semmiképpen sem az adott körülmények vagy szaktantárgy alóli felmentéssel.

Történelem mint terápia

2012 szeptemberétől tanítok a Mozgásjavító Gyermekközpontban, korábban évekig egy teljesen átlagosnak tekinthető többségi középiskolában oktattam, így elmondhatom, hogy az integrációban és szegregált intézményben is szereztem tapasztalatokat szaktanárként és osztályfőnökként egyaránt. Már az integrációban is találkoztam nagy számban sajátos nevelési igényű diákkal, általában (!) diagnosztizálatlan problémával.

Így a tanórákon, a gyakorlati életben derült ki, hogy gond van, és adott helyzetekben kísérleteztük ki a diákkal, hogy számára mi a leghatékonyabb módszer. Az alábbi meglátásaimat az elmúlt 10 évem szakmai tapasztalatai alapján tartom kiemelendőnek: A magas osztálylétszámok, túlterheltség ellenére elengedhetetlen az egyénre szabott oktatás, figyelem, bánásmód. A sematizálás, figyelemhiány félreértésekhez vezethet, ezzel a munkánk lényegét veszíthetjük el.

- Hamar egyértelművé vált, hogy a hagyományos didaktikai módszerek, eszközök csak részben működnek. Szemléletmódot kell váltanunk és nyitottnak kell lennünk a teljesen, akár merőben új helyzetekre is.
- A szakmai előképzettség, módszertani felkészültség éles helyzetben rengeteget tud segíteni, de bármikor előfordulhat olyan szituáció, amikor nincs segítségünk. Ilyenkor kreatívnak és bátornak lennünk, vállalva azt, hogy hibázni is fogunk.
- A digitális eszközök, világ előnyeit használjuk ki! Ne féljünk segítséget kérni és új dolgokat megtanulni, mert megéri! A diákoktól való segítségkérés e területen véleményem szerint erősíti a partneritástudatot a gyerekekben és csökkenti a hierarchizáltságot.

„A digitális kor gyermekei képekben gondolkoznak, gyorsan tudnak döntéseket hozni, sok információt képesek egy időben kezelni. Ők a „digitális bennszülettek”, akik abban az időszakban szocializálódtak, amikor a digitális eszközök már a mindennapi élet részeivé váltak. A „digitális bevándorlók” viszont még egy korábbi időszakban szocializálódtak: agyuk módszeresebb, alaposabb információfeldolgozásra képes, a részleteket jobban tudja kezelni, mint a digitális bennszületteké. A kétféle gondolkozásmód különbözősége leginkább az iskolai oktatásban okoz nehézséget.”⁷

Ez a gondolkozásmód-különbség egy frontális, lineárisan építkező, elemző óra esetén 5-10 percet jelent, azaz maximum 10 perc után a tanórát, a gondolatmenetünket fegyelmezés miatt meg fogjuk szakítani.

Ezt a helyzetet súlyosítja, ha az osztályban van SNI-s, például figyelemzavaros (ADHD⁸-s) gyermek. Éppen ezért felbecsülhetetlenül értékes eszköz a kezükben, ha módszertanilag fel vagyunk készítve az óra 10. percére és az azt követő lehetőségekre.

⁷ Gyarmathy 2011. 42–43.

⁸ A figyelemhiányos hiperaktivitás-zavar angol rövidítése.

- Miért várjuk el a gyerekektől, hogy olyanok legyenek, mint egy korábbi generáció? Azért mert rájuk készítettek fel bennünket, vagy mert mi is ahhoz a nemzedékhez tartozunk? Őket kell megismernünk, rájuk kell hangolódnunk.
- Teljes mértékben egyetérték John D. Clare *fun* fogalmával. A tanórák legyenek jó hangulatúak. A viccnek, humornak terápiajellege van. A tanár és a tanítvány irányában is. Számptalan, szürreálisan tragikus pillanatban tud gyógyír lenni például egy jól sikerült humoros mondat. Erre leginkább azok a tanítványaim tanítottak meg, akik ma már a betegségük miatt nem élnek.
- Bármennyire is hangsúlyos az elméleti, szaktantárgyi része a pedagógusi munkának, a módszertani rész legalább annyira fontos. A tanárképzésben magasabb óraszámban kellene foglalkozni az elméleti és gyakorlati módszertannal, mert a jelenlegi arányok nem megfelelőek véleményem szerint. Számos kiváló, szakmailag sokoldalúan képzett pedagógust láttam csalódvá távozni, mert tanárként nem tudott funkcionálni. Nem tudta átadni a tudását, nem rendelkezett az ehhez szükséges eszközökkel, tudással.

A történelemdidaktika problematikus helyzetére, „csökkentértékűségére” dr. Fischerné dr. Dárdai Ágnes többször felhívja a figyelmet. *„Nincsenek kifejezetten a történelemtanítás elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó történelemdidaktikai/ történelemmódszertani folyóiratok, még az olyan, a tanárok körében népszerű történelmi magazinok, mint a História, a Rubicon, igen ritkán kéri fel azt a néhány ’módszertanost’, hogy a történelemtanítás fontos kérdéseiről elmélkedjenek, vitázzanak. Ezek után már nem csodálkozhatunk, hogy hiányoznak a történelemdidaktikai tanulmányokat közlő kötetek, elméleti szintézisek is. Hogyan is születnének meg, amikor nincsenek történelemdidaktikai alap kutatások sem. A történelemdidaktika kutatási tárgykörébe tartozó témában Magyarországon történészek publikálnak, nem pedig „módszertanosok”. Az a néhány publikáció, amely történelemdidaktikai témában megszületik, pedagógiai szaksajtóban jelenik meg, amelyet a történész szakma nem olvas, így e gondolatok reflektálatlanok maradnak. Nem véletlen tehát, hogy a történelemdidaktikai szakma legitimációs problémákkal küzd. Az okok keresésekor nem lehet elhallgatni, hogy a szakma kezdeményezései nem látványosak, érdekérvényesítő képessége gyenge, képviselői szétszórtan, „magányos harcosként” működnek, tudományos reputációjuk alacsony, ezért elismertségük mind az akadémiai vonalon, mind pedig a felsőoktatási képzőhelyeken csekély. Nincs mit csodálkozni ezek után azon, hogy Magyarországon történelemdidaktikai, szakmódszertani, történelempedagógiai (nevezzük bárhogy) témából nem lehet tudományos fokozatot szerezni. Nincs egyetlen doktori iskola sem, amely programja közé bevette volna a történelem tantárggyal, tanítással, tankönyvekkel kapcsolatos kutatási témákat. Aki ma történelemdidaktikai témában kíván kutatni és tudományos fokozatot szerezni, az vagy történettudományi, vagy pedagógiai doktori iskolába jelentkezik.”⁹*

⁹ Fischerné 2010. 4.

A történelem tantárgy jellegéből adódóan kiválóan alkalmas integráló, inkluzív környezet megteremtésére. Mind a többségi iskolában, mind a szegregált intézményben, ahol jelenleg is dolgozom, azt figyeltem meg, hogy a történelem-tanórákon számos lehetőség nyílik a sajátos nevelési igényű gyermekek megsegítésére. Ezek kezdetben ösztönös pedagógiai lépések voltak, inkább intuitív, gyors ötletek, megoldások. Majd a tapasztalatok alapján lett egyre tudatosabb a módszerek használata sérülés, illetve problémáspecifikusan.

- A differenciálás működhet osztályonként, osztályon belüli csoportokkal, párokkal. Ezek lehetnek vegyes vagy homogén csoportok a feladatoktól függően. Clare „fun” fogalmát és a gamifikáció mozgáskorlátozottakra adaptálható ötleteit használok a tanóráimon.
- A digitális eszközök használata mozgáskorlátozott gyermekek esetében különösen fontos. Számukra létszükséglet a digitális tudás a mindennapok szintjén is. Ezek az eszközök a testük korlátait, határait, „hibáit” egyenlítik ki, de legalábbis megsegítik a hétköznapiakat és a tanórákat is.
- A történelem tantárgy kiválóan tud építeni a gyermekek alapvető kíváncsiságára. A történelem történetek folyamata. Tehát tele van drámai fordulatokkal, nagy csatákkal, izgalmas küzdelmekkel, kiemelkedő vagy akár elítélendő életutakkal és döntésekkel. Számptalan példa, minta emelhető ki, amelyek adaptálhatóak és párhuzamba állíthatóak egy SNI-s diák problémáival, nehézségeivel. Azok a tanítványaim, akik nagyon súlyos betegségekkel élnek a mindennapjaikat, és tisztában vannak az emberi lét végességével, döbbenetesen jó elemzők. A nagyobb logikai összefüggéseket, döntésmechanismusokat, ok-okozati kapcsolatokat pillanatok alatt átlátják, és értelmezik azokat. Olyan, mintha a színpad mögé látnának, koravén gondolkozásmód jellemzi őket. Egyfajta retrospektív, nosztalgikus nézőpontból szemlélik a múlt eseményeit. A betegségükből adódóan az idő fogalma mást jelent számukra, mint egy ép, egészséges diáknak. Így térben és időben is nagyon rugalmasak, jól tudnak „utazni”, bele tudják képzelni, helyezni önmagukat egy adott korszak világába. A digitális eszközök ezekben a helyzetekben kiválóan alkalmazhatóak. A történelemórákat és a többi SNI-s tanulót is inspirálja ez a fajta beleérző képesség. Hangsúlyozni szeretném, hogy érthető módon a mozgáskorlátozott diákok fejlett képzelőerővel, fantáziavilággal rendelkeznek állapotukból adódóan. Általánosságban elmondható, hogy nagyon kedvelik a történelem tantárgyat a benne rejlő lehetőségek miatt.
- A szerepjátékok, szituációs helyzetmegoldások rendkívül hasznosak figyelemzavaros vagy autizmus-spektrumzavarral küzdő gyerekeknek. Az ADHD-s diákoknak kifejezetten szükséges a kizökkenés miatt a feladatok típusainak változtatása.

Az Asperger-szindrómás tanulók kiváló memóriával rendelkeznek, így a személyek, évszámok, fogalmak tanulása nem okoz problémát nekik. Több ilyen szindrómával együtt élő diákom volt, és összekötötte őket (bár személyiségüket tekintve teljes mértékben különböztek), hogy nagyon szerették a történelem tantárgyat, és kimagasló eredményeket értek el versenyeken vagy például az emelt szintű történelemérettségin. Térképelemzésekben és forráselemzésekben, stratégiai döntések, folyamatok és logikai következtetések ismertetésében szintén kiválóak. A ténytudást, az ok-okozati összefüggéseket értelmezik, átlátják, viszont az észszerűtlen emberi tényezőket nem értik.

A hétköznapi életben ez azt jelenti, hogy például nem tudják értelmezni a vicces megjegyzéseket, a kétértelmű mondatokat. Nehezen elemeznek irodalmi alkotásokat, verseket. Ők inkább a kiszámítható, ciklikusan ismétlődő rendszereket, folyamatokat kedvelik, így a pontosság, alaposság, megbízhatóság szinte a védjegyükké vált. Alapvetően azért, mert a logikus, tervszerű életvezetésben érzik magukat biztonságban. Döbbenetes alapélményem, hogy minden évben a születésnapomon közel egy időben felhív telefonon egy volt tanítványom (diagnosztizálatlan Asperger-szindrómás), hogy boldog születésnapot kívánjon és a hogylétem felől érdeklődjön. Majd a véleményemet kérdezi meg egy számára aktuálisan fontos döntéshozatalban. Ez 5 éve ismétlődik.

Annak ellenére, hogy a tárgyi tudásuk átlagon felüli, a szociális kapcsolataikban gyengébbek az átlagnál. Rendkívül sérülékenyek, támadhatóak, mert nem értik az emberi viselkedésmódokat. Egyfajta tisztaság, egyenesség, egyértelműség jellemzi őket. A társadalmi, társasági kommunikációjukban avított és koraván a szóhasználatuk, nehezen illeszkednek be egy közösségbe, hamar perifériára szorulnak. Ha kiközösítik, megalázzák őket, visszavonulnak, elszigetelődnek. Súlyosabb esetekben viszont ön- és közveszélyessé válhatnak. Éppen ezért éreztem elsődleges célnak az Asperger-szindrómával együtt élők esetében, hogy a fejlesztendő területeiken próbáljam megsegíteni őket. A történelem-tanórák kiváló terepet biztosítottak a társas kommunikáció gyakorlására, az osztályközösség alapszabályainak megfogalmazására például a szerepjátékok segítségével. John D. Clare a konkrét megfigyeléseit, majd ötleteit gyűjtötte össze és írta le az autizmus-spektrumzavarral együtt élő diákokkal kapcsolatban. Egyetértek ezekkel a gondolatokkal, amelyeket a saját tapasztalataimmal meg szeretnék erősíteni. Hitelesnek, beépíthetőnek, és felhasználhatónak tartom a tanácsait a történelemórákon is.

- Nem minden autista diák olyan mint az „Esőember”.
- Az autizmus különféleképpen jelentkezhet, az enyhébbtől a súlyosabb formáig.
- A diagnózisok nem minden esetben tükrözik a valóságot.
- Problémás érteniük a közösségi kapcsolatokat.
- Kényszeres, rituális szokások jellemzik őket.
- Kommunikációs és nyelvi fejlesztésre szorulnak.

- Érzékelési, észlelési nehézségeik (fájdalom, hideg-meleg) jelentkezhetnek.
- Átlagon felüli intelligencia, kiváló memória jellemző rájuk.
- Az autizmus-spektrumzavar társulhat egyéb problémákkal.
- A szabályok ismertetése és betartása a tanár részéről is rendkívül fontos.
- Struktúrában, rendszerben való gondolkozás, például ismertetni, hogy mi fog következni.
- Felismerni, hogy mi motiválja őket, miben jók, melyek a gyengeségeik.
- Egyenesen, egyértelműen kell fogalmazni, közölni az információkat.
- Segíteni a beilleszkedésüket az osztályközösségbe.
- Legyenek elvárásaink velük szemben!

A cerebrális parézis (CP)

A CP egy diagnosztikai gyűjtőfogalom, amely a fejlődés korai szakaszában bekövetkezett központi idegrendszeri károsodás, sérülés következménye. A korai agysérülések miatti problémák heterogén tüneteket okozhatnak, amelyek egyéb más zavarokkal is társulhatnak. Tehát két egyforma CP-s gyermek nincs, éppen ezért rendkívül érdekes, külön világot alkotnak.

„Mi okozza a CP meglehetősen komplex, heterogén tüneteit? A kórkép neve, a két betű a cerebral (agy) és a paresis (bénulás) szavak kezdőbetűiből adódik. Ennél a diagnózisnál a központi idegrendszer – korai életszakaszban – károsodik. (A köznyelv gyakran „szülési sérült” vagy „oxigénhiányos” néven említi a CP-s gyermekeket.) Attól függően, hogy az agy mely részét érinti a károsodás, a motoros tünetek nagyon különbözőek lehetnek: az egyik végtag érintett (monoplégia), mind a két alsó végtag érintett (paraplégia), az egyik testfél érintett, például jobb oldali kar és láb (hemiplégia), mind a négy végtag érintett (quadriplégia = tetraplégia).

Nevelési-oktatási szempontból azonban ki kell emelni, hogy a motoros tünetek a legritkábban önállóak. A mozgásos funkciókon kívül érintett lehet más agyi funkció is, így például az egyes észlelési folyamatok, mint a látás és a hallás, pedig ezek megfelelő működése kiemelten fontos lenne az óvodai és iskolai élet minden területén.

A korai életszakaszban keletkezett agyi eredetű mozgáskárosodás megakadályozhatja a gyermek: zavartalan szenzomotoros fejlődését (észlelési, megismerési folyamatok), motoros tapasztalatszerzését, értelmi funkcióinak fejlődését, kommunikációját, a korának megfelelő szociális kapcsolatainak kiépülését.

A vezető tünet a motoros funkciók sérülése, de a mozgáskorlátozottság mellé a következő fogyatékoságok is társulhatnak: beszéd-fogyatékoság, értelmi fogyatékoság, a percepció képességek (látás, hallás) zavara, viselkedési zavarok, epilepszia, stb.

A mozgáskorlátozott gyermek beszéd- és nyelvi fejlődése gyakran zavart, téri tájékozódása sok esetben bizonytalan, vizuális, akusztikus észlelése gyenge lehet, tehát előre várható, hogy az olvasás elsajátítása nem lesz zökkenőmentes.

A füzetben, a tankönyvben való tájékozódásnál felmerülhet a vizuális keresés problémája is. Ez a zavar a manipuláció nehezítettségével (lapozás problémája) súlyosbítva oda vezethet, hogy mire tanítványunk a kijelölt oldalt és feladatot megtalálja, a többiek már jóval előbbre járnak a feladat megoldásában. Segítsük, hogy lehetőleg minél kevesebb időt veszítsen.¹⁰

A következőkben a mozgáskorlátozott gyermekek esetében előforduló leggyakoribb zavarokat szeretném ismertetni, amelyek a történelemórákon is jelentkeznek:

A testtudat kialakulatlansága:

A saját test észlelésének zavara a külvilágról, amely sokszor koordinációs problémákban nyilvánul meg, befolyásolja a külvilágból szerzett ismeretek pontos észlelését és rendszerbe foglalását. A jelenség negatívan befolyásolja a gyermek önismeretét. A jelenség következményei lehetnek az észlelési zavarok, pl. térképen, fali táblán, tankönyvben való tájékozódás képtelensége.

A téri tájékozódás zavara:

Ilyenkor a tanuló rosszul érzékeli a térbeli helyzetét, méri fel mozgását, sebességét, az irányokat; képtelen a tárgyak térbeli helyzetét helyesen felmérni és meghatározni. Nehezíti a zavar az írás-olvasás tanítását, a matematikai méréseket, szerkesztéseket, vagy akár az épületben vagy utcán való tájékozódást is.

A szem-kéz koordináció zavarai:

A szem-kéz koordináció lényege: a szemmozgás tudatos irányítása (észlelés) és a kéz finom mozgásának összehangolása (reakció). Amennyiben a két szervrendszer beidegzése vagy funkcionális működése nem megfelelő, nem vagy nehezen alakul ki a szem-kéz koordinált mozgása, ez iskolai kudarcok sorát eredményezi (olvasás, írás, matematika, technika, rajz stb.).

Komplex grafomotoros érettség/éretlenség:

Az írás kivitelezéséhez a finom(motorikus)mozgáson túl a szem-kéz koordináció, a vizuális emlékező- és megfigyelőképesség, a vizuális elemzés, az alakállandóság, az alakháttér, az irányok differenciálása szükségesek. A központi idegrendszeri sérülés

¹⁰ Sárközi 2010. 10–11. és 34–35.

(CP) következtében kialakult mozgássérülés esetében bármelyik felsorolt tényező zavara megnehezíti az írásos tevékenységek kivitelezését.

A mentális képességek zavara:

A figyelem (annak tartóssága), a rövid és hosszú távú emlékezet, a gondolkodási műveletek (analízis, szintézis, absztrahálás, összehasonlítás, relációk, ok-okozati összefüggések, fogalomalkotás stb.) mind a tanulási folyamat alappillérei, és a jó észlelésen, érzékelésen nyugszanak. Ezek a területek is sérülhetnek, ezért maga a tanulási folyamat válik nehezítetté.

A beszéd akadályozottsága:

A beszéd akadályozottsága a teljes tanulási folyamatot alapvetően befolyásolja, ez jelenti a beszédmegértési zavarokat és a tárolás (memória) zavarait, tovább a beszédképzés zavarait is.

Utóbbit okozhatják egyrészt a beszédszervek rendellenességei, másrészt a központi idegrendszer zavara – ebben az esetben akadályozott a jelek átvitele az agytól a beszédszervekig, de ide tartozik a „beszédizmok”, mimikai izmok tónus-rendellenessége („görcsös”, vagy „renyhe”). A kevert típusú zavar esetében a beszéd megértése és a kivitelezése is érintett.

A viselkedést befolyásoló tényezők:

Ha a mozgáskorlátozott gyermek mozgásos tapasztalatszerzése sérül, ez befolyásolhatja személyisége fejlődését. Sok esetben, ha viszonylag hosszú időt tölt el csak a családja körében (családi izoláltság), ennek következménye lehet, hogy társas kapcsolatai, környezetéből, környezetéről szerzett ismeretei (szocializációja) elmaradnak ép társaitól. Pszichés gondot okozhat a (mozgáskorlátozott gyermekek életében gyakran előforduló) többszörös és hosszabb kórházi kezelés (kivizsgálások, műtétek stb.) ha ez történik, hospitalizálódhat a gyermek. Személyiségét, viselkedését befolyásoló tényező lehet az a folyamat is, ahogy a mozgássérült gyermek feldolgozza *saját másságát*, ami mindig visszatükrözi a család viszonyát a gyermek sérüléséhez illetve a sérült gyermekhez. Elfogadó családból – valószínűsíthetően – magabiztosabban indul a sérült gyermek, így megfelelően építheti kapcsolatait az őt befogadó környezettel, nem marginalizálódik egy-egy közösségben, mindent megtesz, hogy részt vegyen a közösség életében, nem kér a szükségesnél több segítséget.

Ezek a tényezők nagyon komolyan kihatnak a nevelési-oktatási folyamatokra, nemcsak az alsó tagozaton, hanem az általános iskola felső tagozatában, sőt a középiskolában is. A Mozgásjavító új, 2010-ben induló gimnáziumi intézményegysége több szempontból merőben új kihívással kellett, hogy szembenézzen. Az újdonság, többek között az eddigi tapasztalatok adaptálhatósága egy másik életkorban, életszakaszban. Nem gyógypedagógusok, hanem többségi szaktanárok koordinálásával, szegregált környezetben.

Összegzés

Tanulmányommal kísérletet tettem arra, hogy ismertessem a sajátos nevelési igényű gyermekek jelenlegi helyzetét és bemutassak néhány nyugat-európai példát, jó gyakorlatot. Vázoltam a Mozgásjavító Óvoda, Általános Iskola, Gimnázium, Szakgimnázium, Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézmény és Kollégium rövid történetét és működésének alapkérdéseit napjainkban. Végül a történelemtanítás új perspektíváit, lehetőségeit és nehézségeit szerettem volna érzékeltetni ebben a különleges közegben.

Célom volt többek között rávilágítani az elvárások (például az érettségi) és a speciális képességek közötti távolságra. A pedagógusi és a kutatómunkám ezt a távolságot hivatott megszüntetni de legalább csökkenteni.

FORRÁSOK ÉS HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

1993. évi LXXIX. törvény a közoktatásról.

2011. évi CXC. törvény a nemzeti köznevelésről.

Benczúr Miklósné 2011: „Házavató” – Történeti áttekintés a mozgáskorlátozott gyermekek gyógypedagógiai neveléséről egy házavató kapcsán, Gyógypedagógiai Szemle, 2011/3.

Clare, John D. 2010: Teaching History to Special Needs Pupils.

Csányi Yvonne, Dr. 2013: Integráció/inklúzió és a szakvéleményezés összefüggései. Gyógypedagógiai Szemle. 2013/3.

Dr. Fischerné dr. Dárdai Ágnes 2010: Történelemtanítás Magyarországon a XXI. század elején. Történelemtanítás. 2010/1.

Gyarmathy Éva 2011: Tudna, ha akarna... Az alulteljesítés ördögi köre. Védőnő.

Kőpatakiné Mészáros Mária – Nádas Pál 2005: Ismerkedő könyv. Budapest.

Sárközi Judit 2010: Utazótanári tapasztalatok az inklúziós környezet megteremtésére. Útmutató a korai agykárosodás okozta mozgáskorlátozott (CP) gyermekek együttneveléséhez.

Szentkirályi Andrea 2013: A mentorálás lehetőségei és specifikumai a mozgásfogyatékos tanulókat oktató-nevelő pedagógusok esetében.

